

Vállalatok társadalma

Bácskai Vera, Honvári János, Kiss András,
Madarász Aladár, Pap Milán, Szatmári Judit Anna
és Valentiny Pál tanulmányai,

valamint Mészáros Dániel és Pogány Ágnes írásai

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2015. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2015-ben a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

62. *Tudomány és nemzetépítés*

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!
Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
A kedvezményes előfizetési díj 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van
az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.
Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával.
Adószámunk: 18255030-1-43
Nevünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
GRANASZTÓI PÉTER
KÁRMÁN GÁBOR
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT
SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, Benda Gyula, Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

A „Vállalatok társadalma” című blokkunkat
Klement Judit szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Németh Orsolya

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap,
valamint olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai
támogatták.

Címlapon: Gyári munkások 1934-ből. (FORTEPAN 22866)

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

TARTALOM

VÁLLALATOK TÁRSADALMA

Madarász Aladár – Valentiny Pál	Vállalkozás, vállalatelmélet, vállalattörténet. Arthur Cole, Alfred Chandler és Ronald Coase – változatok „paradigmateremtésre”	5
Bácskai Vera	Egy kalandor gyáros és egy spekuláló tőkepenzes esete	43
Szatmári Judit Anna	Fischer Júlia és Társa	68
Kiss András	„Mi mindig elfelejtjük, hogy még nem vagyunk gyár.” A Csepel Autógyár és munkásvilága az 1950-es években	90
Honvári János	A H. E. eltávolításáért küzdő akcióbizottság	111
Pap Milán	A vállalat dolgozója – a társadalom vállalata. Vállalati dolgozó és vállalati közösség a hetvenes évek tudományos ideológiájában	140

KÖRKÉP

Pogány Ágnes	In Memoriam Alice Teichova (1920–2015)	164
--------------	--	-----

FORRÁSOK ÉS OLVASATOK

Mészáros Dániel	Fizet, mint a katonatiszt. A tartozások miatt indított büntetőpercek iratainak forrásértékéről	169
-----------------	---	-----

KÖNYVEK

Magdolna Szilágyi: On the Road. The History and Archaeology of Medieval Communication Networks in East-Central Europe.	– Vadas András	183
Számok és struktúrák Glósz József: Gabonakereskedelem Magyarországon a 19. század első felében.	– Somorjai Szabolcs	188
Huszonhárom mozaikkocka világunkról Szuhay Péter (szerk.): Távolodó világaink. A cigány–magyar együttélés változatai.	– Lajtai Mátvás	197
Tamás Ágnes: Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon.	– Varga Bálint	203
Melega Miklós: A modern város születése. Szombathely infrastrukturális fejlődése a dualizmus korában.	– Tangl Balázs	208
Honvári János (szerk.): Győr fejlődésének mozgatórugói.	– Kiss András	213
François Jarrige: Technocritiques. Du refus des machines à la contestation des technosciences.	– Eszik Veronika	218
Szerzőink		223
Contents		225
Abstracts		227

Madarász Aladár* – Valentiny Pál

Vállalkozás, vállalatelmélet, vállalattörténet

*Arthur Cole, Alfred Chandler és Ronald Coase
– változatok „paradigmateremtésre”*

Vállalkozás, vállalatelmélet, vállalattörténet – alighanem rosszul választottak címet a szerzők, hiszen a három szó monoton kopogása fölöslegesen erősíti azt, ami enélkül is elég nyilvánvaló: összefüggő, közös gyökerű fogalmakkal van dolgunk. Vagy mégsem? Ha ugyanezt angolul fogalmazzuk meg, az egyhangúság azonnal szétfoszlik: *entrepreneurship, theory of the firm, business history* – e kifejezések kapcsolata már korántsem tűnik annyira magától értetődőnek.¹ Miért nem használ az angolszász irodalom ugyanúgy közös fogalmat, miként alakult ki és milyen jelentősége van a terminológia ilyen szétágazásának – e kérdések végiggondolásának szükségessége azon a vállalattörténeti konferencián vált számmunkra nyilvánvalóvá, amelyre 2014 őszén került sor az MTA BTK TTI Újkori Témacsoportjának és az MTA Gazdaságtörténeti Albizottságának rendezésében.² Noha mind Gyáni Gábor, mind Kövér György bevezetője utalt a *business history* magyarországi recepciójának korábbi nehézségeire és a kilencvenes évektől jelentkező első eredményeire, e bevezetők keretében az itt megfogalmazott kérdés kifejtése természetesen nem volt elvárható. Ebben a tanulmányban kísérletet teszünk arra, hogy az eszme- és fogalomtörténet, az intellektuális biográfia és az intézménytörténet eszközeit felhasználva vázlatosan bemutassuk e három fogalom kialakulásának és értelmezésének *néhány mozzanatát* a 20. század első felének közgazdasági elméletében és gazdaságtörténeti irodalmában. Az időbeli határok kijelölésében részint elméleti szempontok játszottak szerepet,³ részint az a körülmény, hogy a szerzők egyike korábbi írásában⁴ foglalkozott a vállalkozó

* Szeretnék köszönetet mondani M. Hacoen professzornak (Duke University) a kutatáshoz nyújtott segítségéért, és Klement Juditnak (ELTE BTK Atelier), hogy önzetlenül rendelkezésemre bocsátotta a témával kapcsolatos kéziratát (Klement 2012b). A kutatásban felhasználtam az OTKA 109460 jelű programjának támogatását.

¹ Csak egyetlen példa: a Budapesti Corvinus Egyetem tanrendjében szereplő kurzus magyar címe: Vállalkozás- és vállalat-történet, angolul ugyanez Business and Company History.

² A Klement Judit által szervezett konferencia összefoglalója: <http://ujkor.hu/betekinto/vallalat-tortenet> – utolsó letöltés: 2015. október 8.

³ Hans Landström és Mats Benner tanulmánya szerint a vállalkozással foglalkozó kutatások első korszakában, 1870 és 1940 között a közgazdaságtan volt meghatározó, ezt követte 1940–1970 között a társadalomtudományi korszak, majd 1970-től a menedzsmenttanulmányok időszaka (Landström–Benner 2010: 19–28).

⁴ Madarász 2014. A közgazdaságtan vállalkozófogalmának áttekintését lásd Klement 2012a.

fogalmának kialakulásával a 17. századtól Joseph Schumpeterig és Werner Sombartig, így ez a szöveg e korábbi tanulmány folytatásának is tekinthető. Az első két fejezetben a Harvard Research Center in Entrepreneurial History létrejöttét övező vitákat próbáljuk rekonstruálni, alámerülve a kliometriai forradalom hulláma által elsöpört „régii jó gazdaságtörténet” világába, majd a harmadik és negyedik rész a vállalat-történet és a vállalatelmélet két ikonikus alakja, Alfred Chandler és Ronald Coase munkásságát veszi vázlatosan szemügyre.

Előzményként mindenképpen meg kell említeni, hogy Hanák Péter 1968-ban az üzemtörténet problémáiról szólva már érdemben tárgyalta a Norman Gras és Arthur H. Cole nevével fémjelzett *business history* és *entrepreneur history* jellemzőit és különbségét, még ha fejtegetését sommásan (noha, mint látni fogjuk, nem minden alap nélkül) azzal zárta is le, hogy „célja [...] a dolgozók, a publikum meggyőzése a magánvállalkozás előnyeiről [...] tudományos apparátussal, történetírói szinten is a tökéletes propaganda eszköze”.⁵ Ránki György viszont 1977-ben egy lábjegyzetben említette az „1950-es években az amerikai gazdaságtörténet-írásban nagyon elterjedt business history vagy entrepreneur history” irányzatát, amely a „propagandisztikus leírásokon túl” elméleti bázisát Schumpertől nyerte, és amelynek „kapcsolatát a gazdaságtörténettel A. Cole fejtette ki”.⁶

IDENTITÁSKERESÉS BUKTATÓKKAL, AVAGY A KÉTPETÉJŰ IKREK

2014-ben került fel az internetre az a tankönyvtervezet, amely a Soros György által alapított Institute of New Economic Thinking keretében úgy akarja tanítani a közgazdaságtant, hogy figyelembe veszi azt, „ami az utolsó három évtizedben történt”. A második fejezet a technológiai változást, az innovációt és a stagnálásból a gyors növekedésbe való történeti átmenetet tárgyalja, s a szerző, az Oxfordban tanító kiváló gazdaságtörténész, Kevin O'Rourke az új technoló-

⁵ Az 1979-ben lényegében változatlanul újraközölt tanulmány Hanák 1979: 49. A viszolyogtató terminológia mögötti valós problémát jól illusztrálja az a fiktív levél, amely 1955-ben jelent meg a *Punch* című angol satirikus hetilapban. A levélben egy társaság illetékes sorolta fel, milyen pontokon kell változtatnia a cég történetét író kutatonak a szövegben. A lista így kezdődött: „Szükségtelen megemlíteni, hogy az alapítók a börtönben ismerkedtek össze.” A „hétpróbás és aljas gazemberek” törlendő, helyette: „némiképp unortodox és merész gondolkodású személyiségek” szerepeljen (*Punch* 1955. augusztus 3. 125). Lásd Briggs 1957; Coleman 1987; Supple 1962.

⁶ Ránki 1977: 90–91. Ernst Breisach 1983-ban (magyarul 2004-ben) kiadott historiográfiai monográfiája viszont külön adott számot a Gras képviselte üzleti történetírásról, és a Cole nevéhez köthető vállalati történetírásról, bár a kettő közötti különbséget neki sem sikerült világossá tennie: az első a „vállalatok tanulmányozására összpontosított”, a második az „üzleti életet még szorosabban ágyazta az amerikai élet szélesebb összefüggéseibe” (Breisach 2004: 365). Kövér György két – szövegében egymást részben átfedő – tanulmánya a modern gazdaságtörténet-írás fejleményeit bemutatva, a „(neo)institucionalista közgazdaságtan hatására a hetvenes-nyolcvanas években kialakult új vállalat-történet” kapcsán Chandlert és a tranzakciós költségek kérdéskörét állítja előtérbe, az előzményekre csupán annyiban utal, hogy az 1928-ban létrejött amerikai folyóirat, a *Journal of Economic and Business History* címválasztását az *Annales*-hoz képest „sokkal pragmatikusabb, üzletorientáltabb jellege” magyarázta (Köver 1999, 2003).

gia első alkalmazójaként, az új vállalat létrehozójaként a schumpeteri vállalkozót definiálja, aki a kapitalizmus dinamikájának kulcsszereplője.⁷ Néhány évvel korábban ugyanő volt az egyik szerkesztője annak a kétkötetes gazdaságtörténeti tankönyvnek, amely a modern Európa 1700-tól a jelenig ívelő pályáját vette szemügyre, igyekezve szintetizálni a történeti kutatások és a modern növekedési elméletek szemléletét és megállapításait.⁸ E munka első kötetének második fejezete (szerzői Joel Mokyr és Hans-Joachim Voth) tárgyalja az 1700 és 1870 közötti gazdasági növekedést, azt a korszakot, amelyben Európa kitört a malhusi csapdából, és belépett a rendszeres gazdasági növekedés solowi világába. A szövegben a vállalkozó a szó szoros értelmében zárójelbe kerül, csupán egyetlen alkalommal említik, mint az információ- és tudásáramlás, a *savants* és a *fabricants* közötti interakciók egyik résztvevőjét, de a növekedés folyamatában nincs semmiféle meghatározó jelentősége, a tárgymutatóban sem szerepel (hasonlóképpen a *firm* és a *business* sem), szemben olyan fogalmakkal, mint a türelmi tőke (*patience capital*) vagy az úriemberi viselkedésmód. Úgy látszik, a vállalkozó fogalmának a múlt század hatvanas és hetvenes éveiben gyakran emlegetett megfoghatatlansága ma is jelen van.⁹ Ez a bizonytalanság nemcsak a közgazdaságtan, a gazdaságtörténet és a vezetéstudomány narratívái közötti eredményes kommunikációt nehezíti továbbra is, de azt is akadályozza, hogy koherens módon lehessen tárgyalni az újra a történeti vizsgálódások fókuszába került kapitalizmus jellemzőit, hiszen a vállalkozóval a változás egyik ágense kerül homályba.¹⁰ A kapitalizmus történetének vonzereje abból a tág perspektívából fakad, hogy át akarja fogni a gazdaság-, társadalom-, kultúra- és eszmetörténetet, hogy „visszahozza a politika és a hatalom kérdéseit a gazdaság- és vállalattörténetbe”, és hogy visszanyúl Marx, Weber és Schumpeter tradíciójához, a történelmi szintézis és analízis kontinentális hagyományához. Témánk szempontjából különösen figyelemreméltó, hogy a kapitalizmustörténet újraírását sürgető fiatal történészek egyike, L. Hyman éppen a *business history* eddigi paradigmájának meghaladását várja a kapitalizmus történetétől: „Chandler *The Visible Hand* című könyve az egyetlen, amit a legtöbb történészhallgató továbbra is olvas a *business history* témakörében. Ez megerősíti mindazt, amit a New Left gondolt a kapitalizmusról: elkerülhetetlen, mechanikus, hatékony és unalmas.”¹¹

Ezzel szemben a *business history* az 1920-as években az Egyesült Államokban éppen azzal a célkitűzéssel indult el, hogy ne „nagy, hanem kis történelem legyen”, vagyis „a múlt és a jelen nagy- és kisvállalatainak kollektív biográfiáját” írja meg, azt, hogyan működnek a profitra törekvő „jövedelmi egységek

⁷ „When we describe a person or firm as entrepreneurial, it refers to a willingness to try out new technologies and to start new businesses” (O’Rourke 2015).

⁸ Broadberry–O’Rourke (eds.) 2010.

⁹ William Baumol 1968-ban írta: „A vállalkozóra történő hivatkozások [...] gyakran teljesen hiányoznak a vállalatok neoklasszikus és folyamatelméleti modelljeiből. Az elméleti vállalatban nincs vállalkozó – mintha a Hamletből kihagynák a dán királyfit” (Baumol 1968: 66).

¹⁰ Lásd ehhez amerikai történészek beszélgetését: Interchange 2014: 534, továbbá Hyman 2013.

¹¹ Galambos 2014: 11; Levy 2012: 14; Ross 1991.

konfliktusban vagy együttműködve más egységekkel”.¹² Ekként határolta körül az új tudományág feladatát és deklarálta önállóságát 1934-ben Norman Gras, aki 1927-ben lett a tárgy első professzora a Harvardon. Az identitás kialakításához szükségesnek érezte megfogalmazni, milyen viszonyban áll ez a diszciplína az elődökkel és a rokon tudományágakkal. A gazdaságtörténet és a *business history* szerinte „tárgyában és céljában különbözik”, „ikrek ugyan, de nem egyetűtéjűek”. Az első feltételezi a *private business* létezését és az általános fejlődésre összpontosít, a második feltételezi a közügyeket (*public affairs*) és a magánüzletre (*private business*) koncentrált. A gazdaság-, jog-, alkotmány-, közigazgatás- és társadalomtörténet egyaránt előkészítette az utat a születő új tudományág számára, de az „(ügynevezett) kapitalizmus története” keltett széles érdeklődést a *business history* több lényeges vonatkozása iránt. Gras Werner Sombarttól eredeztette a kapitalizmusról szóló irodalom kibontakozását, amely három területtel foglalkozott: 1) a tőkék felhalmozásának növekedésével, 2) „a kapitalista szellem vagy, ahogy mi mondanánk, a vállalkozás kifejlődésével”, 3) az üzlet szervezetének vagy mechanizmusának fejlődésével. Sombart nyomán Gras szükségesnek tartotta külön megemlíteni a kapitalizmus történetén belül a zsidók történetének tanulmányozását, „akik a kreatív üzletben még nagyobb szerepet játszottak, mint a kreatív tudományban és művészetben”. Egyfelől igaz, hogy rájuk tapadt az uzsora és a rabszolga-kereskedelem bélyege, „hogy üzletük típusa a környörtelesen verseny”, de az is, hogy ahol ők vannak, „ott valószínűleg nagyobb a prosperitás és fejlettebb a kultúra” – ez is témája a *business history*nak.¹³

Egy évtizeddel később Gras kibővítette a fenti definíciót: a *business history* azokról „az erőfeszítésekről szól”, amelyekkel az üzleti élet szereplői rendszeresen és folyamatosan alkalmazkodnak „a munkapiaci helyzetekhez, a piaci körülményekhez, a közösség érzéseire, az általános üzleti kilengésekhez és a politikai gondolkodás irányzataihoz”. A meghatározás alanyai lehetnek cégek, társaságok, iparágak, s így a jövőben majd megírható lesz az „üzletemberek, az üzleti egységek s az iparágak átfogó története” is. Gras itt már azt is leszögezte:

„[A] *business history* nem regényes történet vagy botrány, propagandista bemutatás vagy hőskultusz [...] hosszú távon az üzletemberek valójában a társadalmat szolgálják, és ezért profitra, bérre vagy mindkettőre tesznek szert. Hogy ellenszolgáltatás-ként mit kapnak, az attól függ, hogyan képesek kezelni a kockázatot, szervezni a termelést és változni a változó körülményekkel. Nincs olyan, hogy »vállalkozó«, vagyis egy üzletember, csak az üzletben részt vevő emberek különböző csoportjai vannak.”¹⁴

¹² Innen szokás eredeztetni a tudományágat: Cassis–Minoglou (eds.) 2005; Chandler 1984; Cole 1968b; Fridenson 2008; Galambos 1967; Supple 1959.

¹³ Gras 1934: 385–398.

¹⁴ Gras 1944: 73. (Kiemelés – M. A.)

Levéltári források közvetlen ismerete híján¹⁵ inkább csak találgatni lehet, kinek is címezte Gras ezt a felcsattanó mondatot 1944-ben. Eszünkbe juthat Schumpeter, aki akkor már több mint egy évtizede tanított a Harvardon közgazdaságtant. Valószínűbb azonban, hogy még közelebbre, annak a kollégájának címezte a Business Schoolon, aki már évek óta fáradozott egy vállalkozótörténeti kutatás szellemi, anyagi és intézményi feltételeinek megszervezésén, azaz Arthur Cole-nak. Cole kettejük közös mentora,¹⁶ a Berlinben Schmollernél doktorált Edwin Gay,¹⁷ a gazdaságtörténet professzora és a Harvard Business School alapító dékánja támogatásával lett az üzleti irodalmakat és dokumentumokat gyűjtő Baker Library kurátora, korábban egyébként a közgazdasági tanszéken tanított. Cole azt a feladatot is az oktatástól már visszavonult, de a gazdaságtörténészek változatlan tekintélyű doyenjeként tisztelt Gaytól kapta, hogy az 1940-ben létrejött Committee on Research in Economic History elnökeként kidolgozza annak kutatási programját. E bizottság létrehívását részben Joseph Willits, a Rockefeller Alapítvány társadalomtudományi részlegének igazgatója kezdeményezte, részben az egyre valószínűbb háború miatt a gazdaságtörténészek elemző munkájára igényt támasztó, de megfelelő szervezeti háttér nélkül hozzájuk kapcsolatot nem találó State Department. Edwin Gay tekintélye, múltja – az I. világháború végén ő volt a Central Bureau of Planning and Statistics vezetője Washingtonban, társigazgatója volt a National Bureau of Economic Researchnek stb. –, kapcsolatai okán természetes volt, hogy tőle is véleményt kértek a gazdaságtörténet lehetőségeiről és feladatairól, az intézményi keretek kialakításáról, és ez nagy súllyal esett latba a továbbiakban.¹⁸

Javaslatában Gay két kutatási irányt vázolt: idősoros elemzések alapjául szolgáló kvantitatív és kvalitatív anyagok és források gyűjtését, illetve „az amerikai vállalatról szóló tanulmányok” kidolgozását, az ezt megalapozó céges iratok gyűjtésével együtt. „A magánvállalkozás Amerika felemelkedésének hajtóereje” – szövegzte le, hozzátéve, hogy a létrehozandó bizottságnak bátorítania és támogatnia kell a monografikus kutatásokat a mezőgazdaság, ipar, kereskedelem „különböző vállalkozási szegmenseiben”. E tanulmányok végső célja, „hogy olyan sok reprezentatív vállalat történetét mutassák be, amennyit csak tudják, s amikor ezeket összekapcsolják, az egész történelmi folyamat értelmezését adják”.¹⁹ A bizottság tagjait Gay javasolta, Gras vagy a *business history* más reprezentánsa nem került közéjük – amiben vélhetően szerepe lehetett annak a konfliktusnak, amely még 1931-ben robbant ki Gay és Gras között, amikor együtt szerkesztették a rövid

¹⁵ Ezért a következőkben két, a forrásokat hasznosító munkára támaszkodom: Crandall 1960; Sass 1976.

¹⁶ Együtt szerkesztették a Gay tanítványai írásaiból megjelent kötetet. Lásd Cole–Dunham–Gras: 1932.

¹⁷ „A Schmollerrel folytatott beszélgetéseket Gay berlini időszaka legértékesebb emlékei között őrizte [...] saját hallgatóit is német mestere példája szerint igyekezett tanítani” (Heaton 1949: 13).

¹⁸ Lásd Cole 1970; Gay 1941.

¹⁹ Gayt idézi Sass 1976: 57–58.

életű *Journal of Economic and Business History* folyóiratot.²⁰ Gay egyedül Cole-t látta alkalmasnak a bizottság vezetésére.

Cole tervezetében több kutatási irányt vázolt fel, közöttük az állam gazdasági szerepének vizsgálatát Amerika gazdasági fejlődésében, ezen belül a részvénytársaságok szerepét, a bankszektor hatását és az „ipari vállalat” történetét. A témák közül ez utóbbi váltotta ki a legnagyobb visszhangot a bizottság tagjai között, Gay pedig azt is szorgalmazta, hogy e kutatás irányítását Cole vállalja magára.

Cole azonban más módon képzelte el ezt a kutatást, mint Gay. Nem az egyes reprezentatív vállalatok történetére kívánta alapozni a majdani szintézist, hanem a vállalkozói tevékenység meghatározott témáira: üzleti etikára, a tőke forrásaira, a kommunikáció és az ellenőrzés ésszerű módjaira stb. akart összpontosítani, más szóval a konkrét üzleti egységek működése, a jellemző szituációk bemutatása helyett a tevékenység kiemelt aspektusainak fejlődésében keresett általánosítható mintázatokat.²¹ A történetet Cole 1965-ben úgy rekonstruálta, hogy „a *business history* volt az a terület, amely a Bizottságot a legjobban aggasztotta”. Gras, aki a Harvardon belül és kívül is sokat tett a tárgy elismertetéséért, a 30-as évek nehéz körülményei között már nem számolt a terület kutatási vagy intellektuális fejlődésével, „beérte volna azzal, hogy egyre több és több beszámoló álljon rendelkezésre a vállalatok időbeli változásairól, ami alapján végül talán valaki képes lesz általános következtetésekre jutni”. Cole viszont arra törekedett, hogy olyan történeti keretet alakítson ki, amelyben Gras célkitűzéseit és adatait össze lehet kapcsolni „a mai közgazdasági elmélet elfogadott tételeivel”, a harvardiak – Frank W. Taussig, Joseph Schumpeter –, és a „külsősök” – Francis A. Walker, Alfred Marshall és Thorstein Veblen – gondolataival, „amelyeket diák- és oktatókoromból elég jól ismertem”.²²

Marshall, Sombart, Schumpeter, Taussig, Veblen és Walker említése a közgazdász számára már érzékeltetik azt a sokszínűséget, amely a két háború között, a „dübörgő húszas években” s a nagy válság időszakában jellemezte az amerikai közgazdaságtant, s amelyet erről szóló tanulmányukban Mary Morgan és Malcolm Rutherford pluralizmusként határoznak meg, hogy elkerüljék a neo-

²⁰ Ma már nem lehet megmondani, mi váltotta ki a konfliktust: a gazdaságtörténet és a *business history* viszonyának vagy egy konkrét esettanulmány közölhetőségének ellentétes megítélése. Cole leírása aligha igazít el: szerinte Gay nem tanúsított különösebb érdeklődést a gazdaságtörténeti adatok elméleti általánosítása iránt, legfeljebb valamilyen szakaszelmélet kereteiben gondolkodott. Gras viszont a Harvardon egyszerre próbált megfelelni a konkrét esetleírásokra alapozó oktatási módszernek és az 1929–33-as válság miatt szűkülő költségvetésnek, vagyis olyan stratégiát alkalmazni, ami még a válság idején is kecsegtetett vállalati támogatások megszerzésével. „Gras azt választotta, hogy a *business history* az egyes vállalatok és vállalatvezetők időbeli tanulmányozásával azonosítja [...] miként reagáltak az egyes menedzsmentek a külső erőkre”. Ugyanakkor Cole azt is hozzátette, hogy Gay szerint a Gras által ajánlott tanulmány színvonalán, de nem a tartalmán különböztek össze. Gay lemondott a folyóirat szerkesztéséről, amely hamarosan meg is szűnt (Cole 1965: 290–291). Lásd még Boothman 2001. Cole egyébként Gayt követve szintén kilépett a szerkesztőségéből.

²¹ Sass 1976: 66.

²² Cole 1965: 728–729.

klasszikus triumfalizmust, az ortodoxia és heterodoxia rosszízű asszociációit. Egyrészt mellett volt jelen ekkor az absztrakt elmélet, az empirizmus és az institutionalista irányzat, s ez azt is jelentette, hogy noha sok vita zajlott a tudományos közgazdaságtan mibenlétéről, ez nem eredményezett olyan kirekesztő definíciókat, amelyek lehetetlenné tették volna a kölcsönös respektust vagy az együttműködést a különböző álláspontok reprezentánsai között.²³

Sombart emlegetése pedig egyrészt utal arra a személyes hatásra, amelyet a német társadalomtudomány akkor első számú sztárja a 20. század első harmadában gyakorolt,²⁴ másrészt jelzi azt a sajátos és ambivalens helyzetet is, hogy a „német történelmi iskolának” – s tágabban az amerikai diákokat százával vonzó német egyetemeknek és professzoroknak – meghatározó jelentősége volt a történetitlen és szcientista jellege, a történelmi különbségek és komplexitás iránti érzéketlensége miatt bíralt amerikai társadalomtudomány,²⁵ s ezen belül a közgazdaságtan formálódásában és intézményesülésében 1870 és 1914 között.²⁶ Richard Ely, a Verein für Sozialpolitik mintájára alapított American Economic Association egyik létrehívója 1884-ben elégedetten állapíthatta meg:

„A történelmi iskola módszerei és elvei folyamatosan teret nyernek [...] A fiatalabb emberek Amerikában is feladják az ortodox angol politikai gazdaságtan száraz csontjait a német iskola eleven módszerei kedvéért.”²⁷

Paradox módon abban a felsőfokú kereskedelmi és üzleti képzésben, amely a *business history* szellemi és intézményi kontextusát adta, a szellemi hatás és a mintakövetés iránya szinte megfordult. Amikor a korábbi hasonló intézmények nyomán Berlinben is létre kívánták hozni a kereskedelmi főiskolát (*Handelshochschule*), az alapító rektornak kiszemelt történészt, Ignatz Jastrowot amerikai tanulmányútra küldték, hogy megismerkedjen a hasonló újvilági intézmények fejlettebbnek és gyakorlatiasnak hitt oktatási rendszerével. Jastrow meglepődve számolt be a kereskedelmi (üzleti) képzésben tapasztaltakról:

„[E]lmélet és gyakorlat viszonya a két országban a fordítottja annak, mint amit általában gondolnak. Németország, a gondolkodók és álmodozók hazája, a kereskedelmi képzést alapvetően gyakorlati módon folytatja; míg Amerikának, amely par excellence a gyakorlati emberek földje, a gyakornoki rendszer hiánya miatt a tisztán

²³ Az együttműködésre példa, hogy a neoklasszikus felfogás vezéregyénisége, Irving Fisher és az institutionalista John R. Commons együtt tevékenykedtek a Stable Money League-ben (Morgan–Rutherford 1998: 3–4).

²⁴ Csak egy példa: Gras 1922-ben kiadott gazdaságtörténete hivatkozott Sombart-ra, de Max Weber-t nem is említette (Gras 1922).

²⁵ Ross 1991: XIII.

²⁶ Lásd erről Dorfman 1949, 1955; Herbst 1965.

²⁷ Ely 1884: 62–64.

elméleti oktatásra kell támaszkodnia, és sietve terveznek és hoznak létre e célból új oktatási intézményeket.”²⁸

Az elméleti oktatás dominanciája természetesen Amerikában sem jelentette azt, hogy az üzleti képzésben ugyanazt és ugyanúgy kívánták tanítani, mint amit az egyetem más fakultásain:

„[A] sikeres üzleti iskolához ugyanazt kell tennünk, mint a jogászoknál. A hallgatókat úgy kell felvennünk, hogy figyelmen kívül hagyjuk, mit tanultak előzőleg, és üzleti ismereteket kell tanítani nekik, nem pedig politikai gazdaságtant.”²⁹

Ezt írta A. Lawrence Lowell, ekkor a „kormányzati ismeretek” professzora, majd negyedszázadon át a Harvard elnöke kollégájának, Taussignak az üzleti képzés tervei kapcsán. A joghallgatók konkrét eseteket tanulnak, a *common law* gyakorlatára készítik fel őket, de jogelméleti tudást nem követelnek tőlük, a végzeteket „német jogászprofesszorok megbuktatnák, mint reménytelenül tudatlanokat”.³⁰ Lowell ezt a mintát tartotta a siker kulcsának a leendő Business School számára is, és kívánsága annyiban meg is valósult, hogy a harvardi üzleti képzés a jogi oktatásból vette át a védjegyévé váló esetleírások módszerét, amely tényleges üzleti szituációkban meghozandó döntéseket vitatott meg az előadótermekben³¹ és kért számon a vizsgákon.³² Talán nem tévedünk túl nagyot, ha hasonlóságot látunk a két szituáció között: miként az esetleírások módszere háttérbe szorította a Business School oktatásában az „alkalmazott közgazdaságtant”,³³ mert ezt a maga statikus feltevéseivel nem tartották alkalmazhatónak az üzleti döntéshozók folyamatosan változó világában, akként próbálta Gras biztosítani a *business history* helyét az általános gazdaságtörténettel szemben, még akkor is, ha az elméleti megalapozáshoz „még túl tapasztalatlanok voltunk”.³⁴ Ez a felfogás gátat emelt az általánosításokkal szemben, ami persze nem állt ellentétben sem

²⁸ Jastrow 1904: 422. Jastrow jelentése a Berliini Kereskedők Testületének 1904-es évkönyvében jelent meg, kivonatát az Egyesült Államok Oktatási Hivatala is közzétette. A berlini Handelshochschule 1906-ban nyílt meg, oktatói között Sombarttal mint a *Staatswissenschaft* második professzorával. A Harvard Business School két évvel később kezdett működni. A két intézmény párhuzamba állításáról lásd Redlich 1957; Tribe 1995: 95–139. A német *Betriebswissenschaft* kifejlődéséről lásd Locke 1984.

²⁹ Idézi Copeland 1958: 6. (Kiemelés – M. A.)

³⁰ Copeland 1958: 7.

³¹ Ezt szolgálta Gras Henrietta Larsonnal írt könyve: *Casebook in American Business History* (Gras–Larson 1939).

³² Copeland 1958: 172–176; Donham 1922.

³³ Ez nem csak a Harvardot jellemezte: „akármennyire is az üzlet tudományának nevezzük a közgazdaságtant [...] az amerikai egyetemeken nincs olyan közgazdaságtan, amely alapot jelentene a business számára oly módon, mint ahogy a biológia és a kémia kétségtelenül azt jelenti az orvostudomány számára” – állapította meg a Stanford dékánja 1926-ban (idézi Goodwin 1998: 72).

³⁴ Grast idézi Cruikshank 1987: 162.

Gay, sem Gras³⁵ szándékaival, s talán – a háborús körülmények mellett – ez is magyarázza, miért volt Cole-nak évekre szüksége a vállalkozástörténet fogalmi és intézményi kereteinek kidolgozásához.

A kutatási koncepció először 1942-ben, az Economic History Association éves konferenciáján került a szakmai közvélemény elé, a Profit és vállalkozás című szekcióban, ahol Cole mellett két elméleti közgazdász: Frank Knight és John Maurice Clark, továbbá egy gazdaságtörténész, a részvénytársaságokkal (*corporations*) foglalkozó G. Heberton Evans tartott előadást. Cole elsősorban kérdéseket tett fel a vállalkozó szerepéről, a koncepció történeti alkalmazhatóságáról, de azért állításokat is megfogalmazott, mint az üzleti egység túlélését és sikerét biztosító rutinműveletek irányítása, az innovációk kiválasztása és a lojalitás biztosítása – „ezek a funkciók, amelyeket J. B. Say idejében az egyéni vállalkozó személyesen végzett, ma is léteznek és a vállalkozás lényegét jelentik”.³⁶ A *business history*hoz való viszony kérdése itt nem került szóba, Gras azonban igen, mégpedig elég sajátos módon. Cole azt vetette Gras és Fritz Redlich szemére, hogy számukra a vállalkozó mint innovátor érdekes, benne a gazdaság nagy emberét látják megtestesülni.

„Gras úgy fogja fel az üzleti vezetőt (*business leader*), mint független, szabadon működő egyéniséget, aki inkább a saját kívánságai szerint alakítója a gazdasági körülményeknek, mintsem hogy jórészt alá lenne vetve ezeknek. [...] Bennünket viszont a vállalkozói rendszer működése érdekel [...], ahol a kudarokat éppúgy tekintetbe kell venni, mint a sikereket.”³⁷

A vállalkozói rendszer kudarcainak tanulmányozását különösen időszerűvé teszi a közvélemény várakozása, mert így lehet vele megértetni, miért kell „megakadályozni és szükségtelenné tenni az utóbbi évtizedekben kiterjedt állami ellenőrzést és felügyeletet”.³⁸

A többi előadás vélhetően csalódást okozott Cole-nak, mert a fogalmi keretek remélt elméleti tisztázása elmaradt. 1944-ben, az alapítvány számára írt jelentésében ezért kesernyésen jegyezte meg:

„[T]alán bölcsebb lett volna és sok időt és energiát megtakarítottunk volna, ha követjük Epstein professzor tanácsát: a kutatást anélkül kellene elkezdeni, hogy rendelkezni egy sajátos fogalmi kerettel vagy konkrét hipotézisekkel [...] hadd jöjjenek a válaszok azokból az adatokból, amelyeket az idők során összegyűjtünk.”³⁹

³⁵ Gayhez hasonlóan Gras számára is Schmoller volt az irányadó minta – amint ezt barátja, Michael Postan írta róla egy nekrológban (Postan: 1957).

³⁶ Cole 1942: 122.

³⁷ Cole 1942: 123.

³⁸ Cole 1942: 123.

³⁹ Cole 1944: 61.

Cole azonban 1940 után is⁴⁰ megmaradt annyira elméleti közgazdásznak, hogy tudja, az elmélet nélküli kutatás és mérés megfosztaná a kutatókat az értékelési kritériumoktól „és a kormánylapáttól, amellyel irányítani tudnák a vizsgálódás racionális, általános irányát”. A végeredmény pedig talán ugyanaz lenne, ami már előzőleg is arra sarkallta az amerikai gazdaságtörténészeket, hogy összefoglaló munkáikban eltekintsenek a vállalkozótól: „nincs mit mondaniuk, mert nem tudnak semmit róla”. Cole az adatok és a tudományos elemzés hiányát részint az elméleti közgazdászoknak róta fel, akik a vállalkozói funkciót összekeverték a profit megszerzésével, és gyakran azonosították a vállalkozói tevékenységet „a kapitalizmussal”, részint arra vezette vissza, hogy a *business history* még túl fiatal és kialakulatlan ahhoz, hogy elegendő információval szolgálhasson a különböző üzleti formákról és ezek evolúciójáról. Ám afelől már nem hagyott kétséget, hogy mennyire nagy szükség van a vállalkozás, „az amerikai gazdasági fejlődés egyik mozgatóereje” kutatására, s azt is hozzátette, hogy ez a téma összekapcsolhatja az eddig külön utakon járó gazdaságtörténetet a *business history*val és más társadalomtudományokkal.

„A vállalkozás kutatása igényli a közgazdaságtan, az üzleti szervezet és működés, a szociológia, a társadalomtörténet s valójában szinte az összes társadalomtudomány ismeretét; s felkínálja a historiográfia pozitivista és szubjektív felfogása közötti szintézis lehetőségét.”⁴¹

Gras válaszát abban a szövegben találjuk, amely vademecumként íródott, elsősorban a *business history*t művelni kezdő szerzők számára. Véleménye szerint a közgazdaságtan rendszerei anélkül születtek meg, hogy érdemi leírást vagy elemzést adtak volna az üzleti életről. „Smith sohasem értette saját kora üzleti viszonyait [...] a tőke nála csupán kamatot kap, nem osztalékot [...] az üzletember irányító kezére nem volt szükség.” Gras szerint Marx Adam Smith nyomdokába lépett, bár ő értette az üzletember funkcióját, de a fiziokratákhoz hasonlóan nem tartotta produktívnak, ezért az „osztály nélküli államban” nem volt helye. A klasszikus és a marxi közgazdaságtan és társadalomfilozófia azóta is meghatározó; „az utóbbi eltörölné az üzletembert, az előbbi tagadja hatékony szerepét”. Ezért a kiindulópont nem lehet a neoklasszikus közgazdaságtan, Marx vagy Smith, hanem legyen az „a gyár, a piac és a bank”, továbbá a „való élettel” kell foglalkozni, nem „a hajdani irodalommal vagy ósdi előítéletekkel”.⁴²

⁴⁰ Bár történelemmel foglalkozott, 1940 előtt Cole beillett a közgazdászok közé, 1940 után azonban felforgató erőként működött, aki alá kívánta ázni a matematikai közgazdaságtan tekintélyét, és a társadalmi erők elemzésének elsőbbségével akarta azt helyettesíteni – írta róla 1975-ös, erősen prezentista hangnemű nekrológiájában Thomas Cochran (Cochran 1975: 2). Vö. Sass 1976: 107. „Cole elméleti javaslatai [...] alkalmasak voltak a termelési és értékesítési menedzsment jelentőségének értékelésére, de arra nem, hogy az üzleti viselkedést általában elemezzék. Szakaszelmélete érdekes történeti általánosítás volt, nem deduktív elmélet” (Sass 1976: 119).

⁴¹ Cole 1944: 64.

⁴² Gras 1944: 108–109.

De ki lehet képes arra, hogy megírja a termelés, eladás és pénzügy, a tényleges erőfeszítések, harcok és kompromisszumok történetét? Az ideális történész Gras szerint a *business historian*, őt azonban nem lehet készen találni, hanem valami másból lesz, s az a jobb, ha általános történész és kezdő, esetleg nincs is köze a történelemhez. A gazdaság- vagy társadalomtörténésznek „túl sokat kell elfelejtenie” ahhoz, hogy eredményes művelője legyen e területnek. A gazdaságtörténész gyakran ássa elő a termékárak adatait, de nem kutatja a mögöttük rejlő költségeket vagy piaci viszonyokat. A társadalomtörténész pedig a menedzsment és a pénzügyek iránt mutat kevés érdeklődést. Ezért az a legjobb, ha egy vállalat történetét olyan diák írja meg, aki üzleti tanulmányokat folytat, s aki érti, hogy a közt szolgálva profitot szerző vagy veszteséget szenvedő üzletember intelligensen önző, racionálisan és személytelenül cselekszik, s valójában jötevője a köznek, bár gyakran tüntetik fel közellenségnek.⁴³

A következő évben Cole, aki a háború alatt csak kevésé tudta érdemben előrevinni a vállalkozástörténeti projektet, egy előadásban megpróbálta tisztázni a vállalkozástörténet viszonyát a *business history*val.⁴⁴ A feladat nem volt könnyű: úgy akart hidat építeni a Gras által képviselt felfogás és a gazdaságtörténet között, hogy közben megalapozza a vállalkozástörténet önállóságát, de nem rukkolt elő azokkal a közgazdaságtani és szociológiai koncepciókkal, amelyekre ezt az igényt építeni szándékozott, csak utalt némelyikre. Az eredmény ezért elég felemásra sikeredett: a Grasnak mint a *business history* alapítójának szóló tiszteletkör után – némileg meghökkentő módon – ezúttal éppen azt jelölte meg a vállalkozástörténet feladataként, amiért korábban Grast bírálta.

„A vállalkozástörténet főként abban különbözik a *business history*től, hogy az üzletembert beleilleszti a gazdasági változás egész folyamatába. [...] A vállalkozástörténet az üzleti vezetőt nem úgy tekinti, mint aki csupán alkalmazkodik a [...] külsőnek tekintett erőkhöz, hanem mint ezeknek az erőknek integráns és nagyon fontos részét.”⁴⁵

Az elméleti alapvetést Cole egy kérdéslistával helyettesítette, amely az előző évek eszmecseréi nyomán összegezte a *társaságok* történetének feldolgozásával kapcsolatos feladatokat és szempontokat, mintegy keretet kínálva a leendő kutatási projekteknek. Leszögezte azt is, hogy a történetírás egyes részterületeinek határait nem tartja sérthetetlennek, s a vállalkozástörténetben a *business history* művelői és a gazdaságtörténészek jóakarátú együttműködése hozhat eredményt. Nem reagált viszont azokra az olykor kihegyezett megjegyzésekre, amelyeket Gras

⁴³ Gras 1944: 73, 80–81.

⁴⁴ Ezt Cole pénzügyi okokból is szükségesnek érezte: az alapítványi körön túl az üzleti világból is próbált – sikertelenül – támogatókat szerezni gazdasági társaságok történetének megírásához (Crandall 1960: 4).

⁴⁵ Cole 1945: 48.

korábban tett a gazdaságtörténet és a *business history* viszonyára.⁴⁶ Gras a különbségeket előszámlálva úgy fogalmazott: míg az előbbi szoros kapcsolatban áll a gazdasági elmélettel, az utóbbinak „épp annyi köze van a közgazdaságtanhoz, mint a pszichológiához vagy a politikához”. A két tudományterület szerinte világnézetileg is markánsan elválik egymástól; a gazdaságtörténet a gazdasági determinizmussal került közös nevezőre, míg a *business history* inkább a libertariánus felfogást osztja. Magabiztosan azt is hozzátette, a gazdaságtörténeten a korai öregedés jelei mutatkoznak, s kezd beleolvadni az általános történelemoktatásba, a *business history* viszont az újszülött életerős hangjait hallatja. Még nyíltabban fogalmazta meg ellenérzését egy levélben, amelyet legközelebbi munka- és szerzőtársnőjének⁴⁷ küldött: ha a gazdaságtörténészek írnak *business history*-t, akkor „a régi hazugság állandósul [...] a történelem arról fog szólni, hogy a tulajdonosok és a vezetők nem dolgoznak, de megszerzik a profitot”. A polémia helyett⁴⁸ Cole arra futtatta ki az említett 1945-ös cikkét, hogy Gras könyvét is felsorolta ama művek között, amelyek a *business history*-t széles értelemben az üzleti élet általános fejlődéseként tárgyalják, az „üzleti tevékenység és az üzletemberek *gazdasági vagy társadalmi* funkciójával foglalkoznak”, s ebből a gazdaság- vagy társadalomtörténet és a *business history* „elkerülhetetlen összeolvadására” következtetett.

Az elméleti megalapozás első kísérletének ideje – számos további egyeztetés után és sok további előtt – végül 1946-ban jött el, amikor Cole az Economic History Association elnökeként a néhány hónappal korábban elhunyt Gay, „az első igazi amerikai gazdaságtörténész” emlékének szentelt előadásában „a modern gazdaságtörténet és a közgazdaságtan központi alakjaként” a vállalkozót jelölte meg. Cole kettős meghatározást adott erről a szereplőről: egyfelől elismételte a neoklasszikus közgazdaságtan ismert definícióját, miszerint a vállalkozó „termelési tényező, amely a többi termelési tényezőt kombinálja gazdasági javak létrehozása céljából”. Mindjárt hozzá is tette, ez csak akkor mond valamit, ha válaszolni tudunk egy sor kérdésre: miért, hogyan, milyen intézmények és

⁴⁶ Kettejük személyes viszonya sem volt felhőtlen, erről Cole 1950-ben így panaszkodott a Harvard Business School dékánjának: „Húsz év alatt csak egyszer járt az irodámban [...] egyetemi pályafutásom során ő volt az egyetlen, akit nem tudtam meggyőzni jó szándékaimról”. Az egyik érzékeny pont az lehetett, hogy Cole érthetően a könyvtárban összegyűjtött források fontossága mellett tört lándzsát, Gras viszont azt hangsúlyozta, hogy „a *business history* legfontosabb részét csak a cégek dokumentumai alapján lehet megírni” (Yeager 2001: 751).

⁴⁷ Henrietta Larson, Gras tanítványa a *business history* első női művelője volt a Harvardon, és együtt adták ki a már említett *Casebook in American Business History* című könyvet. Sokat elmond a Harvard Business School korabeli szellemiségéről az, hogy Larson csak közvetlenül nyugdíjazása előtt, 1962-ben kapott professzori címet, s az is, hogy női hallgatókat először csak 1950-ben vettek fel. A Harvardon sokáig uralkodó faji, vallási és nemi megkülönböztetésről lásd Keller–Keller 2001: 47–63.

⁴⁸ Nem vette fel az odadobott kesztyűt Thomas Cochran sem az ugyanabban a lapszámban közölt cikkében, pedig már a címe is erre predesztinálta volna (*Economics in the Business History*). Megelégedett azzal, hogy finoman kritizálja Gras témalistáját arról, mivel kell foglalkoznia a *business history*-nak, mert az „főleg az üzleti adminisztrációra terjed ki”, míg Cole kérdései (amelyeknek ő volt a spiritus rectora) túl ezen átfogják a gazdaságtörténész számára fontos területeket a vállalat alapításától a profit forrásáig (Cochran 1945: 56).

eszközök révén, milyen engedményekkel a fennálló politikai és társadalmi környezet iránt. A másik meghatározás, ha ugyan lehet így nevezni, jóval terjenyősebbre és képlékenyebbre sikerült. Cole ebben az innováció, a menedzsment és az alkalmazkodás folyamatát nevezte meg mint a különböző üzleti egységek fennmaradásának és előrejutásának lényegi alkotórészét, hozzátéve, hogy az erre irányuló egyéni vagy csoportos döntésekben a tágran értelmezett előnyök maximalizálása és a hátrányok minimalizálása a meghatározó, nem pusztán a kockázatviselés vagy a profit megszerzése. Noha így látszólag elhatárolta a fogalmat mind Knight, mind Schumpeter felfogásától,⁴⁹ Cole nem hagyott kétséget az intellektuális gyökerek tekintetében: „eléggyé nyilvánvaló, hogy ami az elméleti sémát illeti, koncepcióm Schumpertertől származik”.

Érdekes magyarázatot adott arra, miért nem talált a közgazdaságtanban más kiindulópontot. Gyaníthatóan a keynesi logikát követve, ő is Ricardóban találta meg a bűnbakot, ezúttal azért gyarapítva újabb vétekekkel „a kiváló tőzsdei alkusz” bűnlajstromát, mert az nem követte Cantillon és Say nyomdokait, és nem különböztette meg a vállalkozót a termelés más tényezőitől. Azzal, hogy elmulasztotta az üzleti vezetőnek mint a gazdasági változás ágensének elméleti adaptálását, „Ricardo igen rossz szolgálatot tett a közgazdaságtannak és másodlagosan a gazdaságtörténetnek is”. Cole az ő számlájára írta, hogy amikor az angol és amerikai közgazdaságtan mégis befogadta a vállalkozót, az színtelen figura lett és az is maradt, ideértve Marshallt és Keynest, „talán azért, mert az elméleti közgazdászok oly keveset tudnak a gazdaságtörténetről, a gazdaságtörténészek pedig oly kevés figyelmet szentelnek az elméleti közgazdaságtannak”. Ezzel szemben Say vállalkozófogalma⁵⁰ Cole szerint kivételesen gazdag, még a modern szerzőkkel összevetve is, csupán a „kaland szelleme és az innováció mozzanata” hiányzik belőle. Ebből a cikkből sem hiányzott egy Grasnak és csoportjának tett gesztus, még ha ennek értékét erősen csökkentette, hogy a *business history* itt úgy jött a képbe, mint az üzleti viselkedés általános érvényű leírásához szükséges adatok „beszálítója”. Ugyancsak elvetette Cole a vállalkozáselmélet amerikai irodalmának azt a vonulatát, amely szerinte azonosítani kívánta a személyt és a szervezetet, a vállalkozót és a vállalatot.⁵¹ Befejezésül pedig Cole visszautalt az amerikai történetírás és politikai retorika egyik konstituáló elemére, és párhuzamba állította a vállalkozáskutatás lehetőségeit és feladatait a határvidék jelentőségét hangsúlyozó exceptionalista történetfelfogás egykori perspektívájával – mintegy azt is érzékeltetve,

⁴⁹ F. Knight vállalkozófogalma a gazdasági döntéseket egyaránt meghatározó kiszámítható kockázat és a nem kvantifikálható bizonytalanság megkülönböztetésén alapult. A vállalkozó tulajdonosként e bizonytalanság közepette hoz döntéseket és törekszik profitra (Knight 1921). Ugyanezért tekintette Cole mellékes kérdésnek a profit vállalatban belüli elosztását, a tulajdon és az irányítás szétválását, Burnham és Berle-Means akkortájt nagy hatású koncepcióit.

⁵⁰ Erről lásd Madarász 2014.

⁵¹ Frederick Hawley szerint a vállalkozó vagy vállalat a kockázat egyetlen viselője, az egyetlen produktív tényező, s minden gazdasági jelenséget ebből a szempontból kell vizsgálni (Hawley 1907: 85, 102). James Stauss szerint pedig a vállalat a reális intézmény, amely a döntéshozó szervezetben működő személyektől függetlenül létezik, de általuk működik (Stauss 1944: 112).

milyen érveléssel szeretné meggyőzni azokat az üzletembereket, „akik hajlandók tükröt tartani maguknak és elődeiknek”, akikre támogatóként számított az East Coast Institute of Entrepreneurship létrehozásában. A keretes szerkezet záró mozzanataként Cole Gay kevészámú írásának egyikét idézte, amelyben mestere azt fejtegette, milyen szerepe van az aktív, önközpontú egyén „innovatív és romboló energiájának” a történelem ritmusának meghatározásában.⁵²

A kutatóközpont végül a Harvardon⁵³ jött létre 1948-ban, nem utolsósorban azért, mert a tízezer dolláros támogatást biztosító Rockefeller Alapítvány tanácsadója fontos szempontnak tartotta, hogy csak ott lehet számítani „olyan emberek, mint Parsons és Schumpeter folyamatos érdeklődésére”.⁵⁴ A történelem és a szociológia együttes jelenlétét Cole azzal is erősíteni akarta, hogy az előkészületekbe bevontak közül Thomas Cochran („aki elsődlegesen történészi képzettséggel rendelkezik”) és Leland Jenks („aki sok éve a szociológia területén dolgozik, bár javarészt gazdaságtörténeti írásokat adott ki”⁵⁵) kapták a központ első vendégkutatói státuszait. 1948 őszén indult meg a szeminárium sorozat; az elsőre Cole újabb kérdéslistát állított össze, Cochran pedig egy elméleti vázlatot fogalmazott meg.⁵⁶ E szerint két szempontból lehet elemezni a vállalkozói tevékenységet: egyfelől hatalmi rendszerként, a pozíció biztosítása és a társadalmi környezet fölött gyakorolt ellenőrzést vizsgálva – ez a vállalkozás szociológiáját jelenti; másfelől pedig a gazdasági változás tényezőjeként.⁵⁷ Az előbbit nem kívánta tárgyalni, az utóbbi kutatása viszont szerinte behatolást jelent abba a „félhomályos zónába, amely a vállalat igazgatásával foglalkozó *business history* és az üzleti folyamatokat gyakran figyelmen kívül hagyó általános társadalom- vagy gazdaságtörténet között található”.⁵⁸ Cochran igen szélesre szabta a vállalkozástörténet térréumát: ahelyett, hogy a hagyományos amerikai tankönyvek módjára leszűkítenék a vállalkozó fogalmát a tőkéjét kockáztató szereplőre, az üzleti vezetőt kell kutatni a maga „széles társadalmi-gazdasági környezetében”. A várható hozadék példaként említette, hogy így lehet eljutni az amerikai *robber baron*-korszak újraértékeléséhez, a gonosz üzleti rablólovagokat és a jó közönséget szembeállító történeti mitológia helyett a különböző üzleti gyakorlatok, kulturális minták és társadalmi struktúrák leírásához. A leírás és a vázlat ugyan nem

⁵² Cole 1946.

⁵³ Hivatalos neve szerint *Research Center in Entrepreneurial History at Harvard*, de nem lett része az egyetem szervezetének, hanem számos más társadalomtudományi kezdeményezéshez – így például a Pareto-szemináriumhoz, amelyben Parsons és Schumpeter is részt vett – hasonlóan a „köztes akadémia” (*interstitial academy*) világába tartozott. Joel Isaac ezt úgy határozza meg az említett szeminárium történetét feldolgozva, mint a klubok, vitakörök, társaságok, pedagógiai programok, szemináriumok, marginális helyzetű tanszékek és iskolák terét, amely ad hoc és tervezetlen módon egészítette ki az egyetemi struktúrát. Lásd Isaac 2012: 61; Swedberg 2015.

⁵⁴ Crandall 1960: 9.

⁵⁵ Cole levele Willitshez, 1948. február 5., idézi Crandall 1960: 10.

⁵⁶ Ebben a bekezdésben együtt tárgyaljuk Cochran feljegyzését és az *Explorations in Entrepreneurial History* folyóiratban, 1949. májusban közzölt írását: Cochran 1949.

⁵⁷ Crandall 1960: 16–17.

⁵⁸ Cochran 1949: 1.

lépett fel azzal az igénnyel, hogy elméletet adjon, de célja az volt, hogy elemeket szolgáltatson a „vállalkozó által irányított gazdasági változás elméletéhez”.

MEGHÍVÁS UTAZÁSRA

A gazdasági változás volt a témája a második szeminárium előadójának, Joseph Schumpeternek. Cole felkérésére Schumpeter már korábban is többször kifejtette gondolatait a gazdasági változás és a vállalkozó kérdésköréről, és aktívan támogatta a kutatóközpont létrehozását és a pénzügyi források biztosítását, ám – mint Cole többször is leszögezte – „sohasem erőltette rá elképzeléseit a központ tagjaira”.⁵⁹ Schumpeter és a kutatóközpont viszonyát négy szöveg dokumentálja: az 1946 decemberében íródott memorandum, amely „erőteljes polémia a terület további kutatása és egy központi koordináló iroda vagy intézet megalapítása”⁶⁰ érdekében, s amely Cole egyik előadására reflektált, majd a *Journal of Economic History*-ben 1947-ben megjelent két Schumpeter-cikk, végül pedig az a tanulmány, amely a központ által kiadott első kötetben (*Change and the entrepreneur*) látott napvilágot 1949-ben.⁶¹ Szemben a Schumpeter-irodalom többségével, amely csupán a kései nagy művek árnyékában említi ezeket a szövegeket,⁶² számunkra ezek lényeges írások. A vállalkozó értelmezéséről, megváltozott szerepéről, történelem és közgazdaságtan viszonyáról szóló írásai azért fontosak, mert segítenek a központ létrehozását övező elméleti viták rekonstruálásában, olvasatuk e kontextus nélkül féloldalas maradna.

„Arthur Cole [...] elmarasztalta a közgazdasági elemzést, mert az elhanyagolta a gazdasági változást”⁶³ – Schumpeter ezzel a felütéssel nyitotta érvelését az 1946-os memorandumban, majd kifejtette, hogy azért tartja jogosnak ezt az ítéletet és helytállónak mind Keynes és követői esetében, mind a marshalli hagyományban, mert mindkettő „átsiklik azon a tényen, hogy a létező ipari és kereskedelmi viszonyok forradalma a dolgok állandó állapota”. Azok a fogalmak és eszközök, amelyeket a közgazdászok használnak, köztük az adminisztratív döntéshozó menedzserrel vagy a tőkét kockáztató tőkéssel azonosított vállalkozó esetében, „a tőkés folyamat legszembeötlőbb szereplőjét hagyják ki a képből”. A gazdasági változás és a vállalkozás kielégítő elemzését „csak a történelmi kutatás útján lehet elérni”. Ebben nem elegendő a *homo oeconomicus* fikciójára építeni, mert a vállalkozók „elméleti értelemben nem azok. Azt, hogy milyenek, valójában hogyan dolgoznak, melyek sikereik és kudarcaik feltételei, hogyan alakítják ezeket a feltételeket és lehet-e erről bármiféle jelentőségteljes általánosítást

⁵⁹ Cole 1967: 194–195.

⁶⁰ Crandall 1960: 8.

⁶¹ Schumpeter 1991 [1946], 1988b [1947], 1988c [1947], 1988d [1949].

⁶² Lásd ehhez Swedberg 1991; Ebner 2005; McCraw 2007.

⁶³ Schumpeter 1991 [1946]: 406.

megfogalmazni – ezt egyedül a történelemből lehet összeszedni.”⁶⁴ Schumpeter szerint a gazdasági változás kutatása, középpontjában a vállalkozóval, ugyan új szárnyal egészítené ki a közgazdaságtan épületét, de nem jelentene teljesen ismeretlen feladatot a gazdaságtörténészek számára, hiszen ők nemcsak egy nemzet vagy korszak szintjén szoktak vizsgálgódní, hanem problémaként eleméznek olyan témákat, mint a középkori majorság, a letéti bankok, a modern társasági törvények stb., vagyis az új kutatás egy eddig is sikeres gyakorlat keretén belül maradna. A Cole-i előadásra reflektáló szövegében Schumpeter újrafogalmazta és hipotézissé gyengítette a *Capitalism, Socialism and Democracy* című könyvében még egyértelmű tézisét a vállalkozói funkció automatikussá és személytelenné válásáról a modern társaságok uralta világban: „ez most csupán egy impresszió. A történészre vár, hogy megalapozza, vagy megcáfolja”.⁶⁵ Négy gazdaságtörténeti művet, köztük Cole és Redlich egy-egy könyvét vette röviden szemügyre, azt demonstrálva velük, hogy az egy vállalatot, iparágat vagy korszakot feldolgozó monográfiák milyen anyagot kínálnak a különböző vállalkozói funkciók és magatartások feltérképezéséhez.

Az 1946-os memorandum némi átdolgozással és rövidítéssel cikk formájában is megjelent,⁶⁶ s ebben – nem utolsósorban Cochran szerkesztői közreműködése okán – már nagyobb hangsúlyt kapott a fogalmi apparátus kicsiszolása, nevezetesen a gazdasági változás típusainak körülhatárolása. A gazdasági változás fogalmát Schumpeter már előzőleg is olyan gyűjtőfogalomként kezelte,⁶⁷ amely alá be lehetett gyömöszölni a növekedés, a különböző ciklusok és a vállalkozó problémakörét. A körülmények változására az addigi gyakorlat folytatásával reagáló adaptív és az újat megvalósító kreatív válaszként állította szembe azt a két reakciót, amelyet korábban először a statika-dinamika, majd később a változatlan körfolyamat-fejlődés fogalompárosaival ábrázolt. „A kreatív válasz tanulmányozása az üzleti életben azonos értelmű a vállalkozás tanulmányozásával.”⁶⁸ A gazdasági növekedés folyamata nem autonóm, számos egymással összefüggő külső tényezőtől függ, amelyek közül néhányat nem lehet számszerűsíteni, a közgazdászok viszont hajlamosak arra, „hogy nem létezönek tekintsék azt, amit nem lehet kvantifikálni, sőt olykor azt is, amit nem lehet mérni”.⁶⁹ Ezért ajánlotta „a gazdaságtörténészek kritikus figyelmébe azt a kutatási programot, amelyet Arthur Cole dolgozott ki a vállalkozás szerepéről a gazdasági növekedésben”. Történészek és közgazdászok a gazdasági változás területét kutatva „érdekes és társadalmilag értékes utazást tehetnek együtt, ha akarnak”.

Ma sem könnyű válaszolni arra a kérdésre, mennyiben talált visszhangra Schumpeter felhívása, s ha nem, miért történt így? (Ő a központ megalapítása

⁶⁴ Schumpeter 1991 [1946]: 408.

⁶⁵ Schumpeter 1991 [1946]: 418.

⁶⁶ Schumpeter 1988b [1947].

⁶⁷ Schumpeter 1988a [1935].

⁶⁸ Schumpeter 1988b [1947]: 222.

⁶⁹ Schumpeter 1988c [1947]: 236.

után alig egy évvel, 1950-ben meghalt.) Annyi biztosan elmondható, legjobb közgazdász tanítványai megdöbbenéssel fogadták, hogy mesterük 1949-ben még a gazdasági ciklusok kutatásában is „az ipartörténet, az egyes ágazatok és vállalatok felemelkedésének és hanyatlásának” tanulmányozását jelölte meg a legfontosabb feladatként. Számukra az a Schumpeter volt irányadó, aki bevezette a matematikai közgazdaságtan oktatását a Harvardon, aki vezető szerepet játszott az Econometric Society megalapításában, és aki egy matematikus kollégájával tankönyvet is írt 1946-ban közgazdászok és statisztikusok számára a matematikai módszerekről, bár önmagát sohasem gondolta igazán kompetensnek ezen a téren.⁷⁰ Hiába tette hozzá Schumpeter azt is, hogy mennyire fontosnak tartja a teljes elméleti és statisztikai eszköztár alkalmazását, hogy nem akarja újrakezdeni a múlt lezárt módszertani vitáit, Richard Goodwint idézve, „nagy sokk volt [...], hogy a kutatás jövője a nagyvállalatok iratainak tanulmányozása” lenne, és nem az ökonometriai modellek felállítása és tesztelése.⁷¹ Azon pedig meg se lepődött volna, hogy vállalkozóelméletét nem formalizálják: „modellem homályosnak és matematikailag nehezen kezelhetőnek tűnhet, de valós”.⁷²

Még keményebb dió a gazdaságtörténészek reakciója Schumpeter gondolataira. Az egyik lehetséges magyarázat szerint ők fordítva látták, mint a közgazdászok. Utóbbiak emészthetetlenül sok történelmet és szociológiát véltek felfedezni Schumpeter vállalkozófogalmában és programjában, a gazdaságtörténészek viszont épp ezt kevesellték; számukra még így is sok volt benne a közgazdaságtan és a modell. Thomas Cochran szerint „a központban a nézőpontok és az érdeklődés inkább szociológiai volt, nem a neoklasszikus közgazdaságtanra irányult. A valódi törés a puhatolózó empirikus hipotézisek hangsúlyozása és a deduktív elmélet között volt, és talán nincs is mód áthidalni ez a különbséget.”⁷³ Némileg más hangsúlyokkal indokolta a központban dolgozó fiatal történész, Hugh Aitken, miért volt „nehéz lenyelni sok mindent a schumpeteri

⁷⁰ „[O]lyan vagyok mint Mózes, aki tudta, hogy nem léphet be az ígéret földjére” – írta egy levelében 1933-ban G. Haberlernek (Schumpeter 2000: 240).

⁷¹ Swedberg 1991: 176. Schumpeter legragyogóbb tanítványa, a közgazdaságtan 1945 után kibontakozó matematikai forradalmának legkiemelkedőbb teoretikusa, Paul Samuelson még azzal a gondolattal is eljátszott egy visszaemlékezésében, hogy talán a korosodó professzor szellemi hanyatlása vált érzékelhetővé az ilyen kijelentésben, majd rögtön vissza is vonta ezt, s inkább arra jutott, hogy ezúttal is a hallgatóságot mindig elkápráztatni és meghökkenteni akaró jellegzetes schumpeteri szerep és gesztus érvényesült (Samuelson 1983). Ez ugyan az ő esetében szinte soha nem zárható ki, de az tény, hogy ugyanezt a gondolatot már évekkel korábban és jóval élesebben megfogalmazta az 1929–33-as válság kapcsán: „szüntelenül csodálkozom azon, hogyan építhetnek értelmes emberek alapvető elméleteket az utolsó egy vagy két évtizedből merített anyagra [...] az egyetlen megoldás a gazdaságtörténet nagyobb szerepe közgazdászaink képzésében és szellemi poggyászában. Egész életemben főképp az elmélet embere voltam, és ezért elég kényelmetlen számomra a történelmi krédót prédikálni. De arra a következtetésre jutottam, hogy az elméleti eszköztár, ha nem egészíti ki a gazdasági folyamat történetének alapos ismerete, rosszabb, mintha egyáltalán nincs semmiféle elméletünk” (Schumpeter levele E. Longegannak, 1942. február 1., Schumpeter 2000: 339–340).

⁷² Wright 1950: 191.

⁷³ Cochran levele Richard Swedbergnek, Schumpeter 1991: 95.

rendszerből. Pozitivista gyomrunk fellázadt Schumpeter kreativitásfogalmának misztikus mellékíze ellen, a 30-as évek végén kialakult ideológiai ízlésünk viszolygott gondolkodása heroikus és arisztokratikus elemeitől. Mindez nem volt ésszerű, de talán érthető.⁷⁴ Hasonló ellenérzésekről számolt be a központ munkájába szintén bekapcsolódó, de más generációt és nézőpontot képviselő Alexander Gerschenkron is: a schumpeteri vállalkozó romantikus vonásokkal van felruházva, „emlékeztet a középkori kóbor lovagra, aki kilovagol kalandot keresni, készen arra, hogy levágja a rutin és a pangás sárkányát”.⁷⁵ Aitken azt is hozzátette magyarázatként, hogy a Center fiataljait érthető módon nem vonzotta az a feladat, hogy csupán alkalmazói és kommentálói legyenek Schumpeter monumentális és monolitikus elméleti rendszerének, mert ugyan miféle szellemi kihívást jelentett volna számukra, hogy banális történeti illusztrációkat aggassanak a koncepcióra? Ők saját nézőpontokkal és teóriákkal kívántak előrukkolni.⁷⁶

A személyi adottságok sem kedveztek volna annak, hogy a Center kutatói kizárólag egy adott elméleti irány, például a schumpeteri koncepció mentén vizsgálódjanak. Cole nem volt autoriter vagy domináns vezető. Nem akart sem kollégáira, sem a fiatalokra ráerőszakolni valamilyen egységes értelmezési keretet, koncepciót vagy módszert, hiszen maga sem volt biztos abban, „hol áll éppen, merre tart vagy merre kellene tartania a gazdaság- és vállalkozástörténetnek [...] az volt a politikája, hogy szélesre tárja a kaput a ragyogó eszmék, a kritikai gondolkodás és az új elméletek előtt, és így hozza újra lendületbe őket”.⁷⁷ Schumpeter ugyanekkor idejének és energiájának csak kis részét fordította a Centerre, mert lázasan dolgozott monumentális elméletétörténetén, 1948-ban pedig ő volt az American Economic Association elnöke is, amivel az éves konferencia programjának szervezése és az elnöki előadás kötelezettsége is együtt járt. Ezért, bár befolyása tagadhatatlan volt, közvetlen szerepe – mint Cole írta – inkább korlátozott maradt: „jóakaratóan figyelte azt a fogalmi naivitást, amellyel mi, a jóval kisebb tudású kollégák előálltunk a vitákban”.⁷⁸

Jóllehet a központhoz valamilyen formában kapcsolódó gazdaságtörténeteszek listája imponáns volt – lásd többek között Chandler, Gerschenkron, Landes, North, Redlich –, paradox módon az eredmény mégsem állt arányban az előzetes várakozásokkal. A célkitűzés, a kutatási irányok és formák bizonytalansága megmaradt, az egységes elméleti keret hiánya nem vezetett olyan termékeny pluralizmushoz, amely legalább implicit módon alátámasztotta volna az önálló vállalkozástörténet létjogosultságát. Hiába születtek alapos és komoly monográfiák a központ működése során, olyan szintézis nem jött létre, amely elégséges muníciót kínált volna a gazdaságtörténet és a gazdaságelmélet számára a gazdasági növekedés, a vállalati működés stb. kérdéseinek újragondolásához.

⁷⁴ Aitken 1965: 10.

⁷⁵ Swedberg 1991: 177.

⁷⁶ Aitken 1965: 9–10.

⁷⁷ Sass 1976: 99.

⁷⁸ Cole 1968a: 108.

A két iker közül a másik, a *business history* vált sikeressé. Ám ez a siker nem jöhetett volna létre a vállalkozástörténet nélkül. A paradoxont az teszi teljessé, hogy a *business history* első, valóban sikeres paradigmája, Alfred D. Chandler elmélete éppen abban a környezetben formálódott, amelyről ez a történet szól. Chandler a Harvardon ismerkedett meg először Talcott Parsons közvetítésével Max Weber, Émile Durkheim, Werner Sombart és Karl Marx műveivel, az intézmények fejlődését strukturális és funkcionális módon elemző szociológiával, majd 1949-ben meghívást kapva a központba, Schumpeter elméletével, amelyet Cole és Redlich tolmácsolt számára.⁷⁹

„Cole összegyűjtötte az idősebb kutatók és a fiatalabb közgazdász-, szociológus- és történészhallgatók csoportját, hogy kutatásokat végezzenek és rendszeresen megvitassák a vállalkozás, az intézményi változás, a business és a közgazdasági gondolat kérdéseit. Nemzedékem gazdaságtörténetészeinek ez volt a nevelő iskolája.”⁸⁰

A SÜNDISZNÓ ÉS A RÓKA

Amióta Isaiah Berlin Tolsztojról írt esszéje úgymond „behozta a köztudatba” az ókori görög költő, Arkhilokhosz párhuzamát a sokat tudó rókáról és az egyetlen dolgot, de azt nagyon tudó sündisznóról, ez a toposz szinte kötelező darabja a különböző gondolkodók, írók és kutatók jellemzésének. Richard John, a Columbia Egyetem történészprofesszora szerint Alfred D. Chandler sündisznó volt, míg utóda, a Harvard Business School következő *business history* professzora, Thomas McCraw róka. McCraw a tudományos életben és azon túl is széles közönséghez tudott szólni és az oktatás⁸¹ minden szintjén kiemelkedőt nyújtott, míg Chandler a nagyvállalatra már-már megszállottan összpontosító tevékenységét maga is szűknek, ám elmélyültnek érezte.⁸²

Chandler már tudományos tevékenységének kezdetén olyan területen indult el, ahova mások nemigen kívántak belépni, ahol Whittington kifejezésével élve „elméleti vákuum” fogadta.⁸³ Sem közgazdászok, sem történészek számára nem volt kedvelt ez a közeg, és Chandler ezt a vákuumot elsősorban szociológiával kezdte kitölteni.

A 18. század óta élő családi hagyományt követve ő is a Harvard College-ba járt, s ott a Dél történetével kezdett foglalkozni 1940-ben. Ezt kívánta folytatni a háborús évek után is, amikor 1945-ben beiratkozott a University of

⁷⁹ Schumpeter hatását Chandlerre „Arthur Cole, Fritz Redlich és főképp Talcott Parsons közvetítette” (McCraw 2006: 259).

⁸⁰ Chandler 2009: 238.

⁸¹ Berlin 1953; John 2015: 130.

⁸² McCraw 2008: 209.

⁸³ Whittington 2008: 273.

North Carolina mesterképzésére. Két szociológus – Rupert B. Vance és mentora, Howard W. Odum – hatására azonban rájött, hogy egyetlen régió történetének kutatása nem elégíti ki érdeklődését. Ahogy később fogalmazott, Max Weber egyetlen, az I. világháború előtt a bürokráciáról írott fejezete több segítséget nyújtott neki a nagyvállalatok növekedésének megértéséhez, mint majdnem az egész árelmélet.⁸⁴ Weberrel már a Harvardra visszatérve (1946), Talcott Parsons szemináriumain ismerkedett meg, aki egyben Weber fordítója is volt, és Parsonstól sajátította el a strukturalista funkcionális szemléletmódját. Ennek a szemléletnek az alkalmazása kétségtelen hátránnyal járt a hőskultusz történetírásai tradíciójához képest, mivel a vállalatvezetők viselkedését az intézmények működési módjából magyarázó látásmód kevésbé drámai és kevésbé személyes lehetett. Ugyanakkor azzal az előnnyel jár, ahogy ezt Parsons Chandler meggyőződésévé tette, hogy a „gondos összehasonlító elemzések a társadalomtudósok számára az élettelen és az élő természettudományok ellenőrzött kísérleteivel nagyjából hasonló eredményeket hozhatnak.”⁸⁵

A strukturalista funkcionális mélyreható változást hozott az amerikai gazdaság fejlődésének interpretációjában. Az intézmény mint vizsgálati egység középpontba helyezésével a modern vállalatok növekedése és gazdaságban betöltött szerepe magyarázhatónak tűnt. Ahogy Chandler akkori munkatársa, Louis Galambos egy későbbi – 1975-ös – írásában említi, a nagy, komplex szervezetek kialakulása a modern amerikai történelem legfontosabb egyedi eseménye volt.⁸⁶ Chandler már 1959-ben, a nagyvállalatok szerepét vizsgáló, mérföldkőnek tekintett esszéjében ugyanezre a megállapításra jutott. A vasúthálózat elterjedésének következtében létrejövő nemzeti és döntően városi piacok kialakulása után, „1880-at követően a századfordulóra az amerikai gazdaság legnagyobb újítása az amerikai ipar nagyvállalatainak létrejötte volt”.⁸⁷ Ezeket a gondolatokat elsősorban a már dokumentált és megjelent szakirodalom alapján foglalta össze, későbbi munkái során ezt egészítette ki a vállalati információk részletes elemzésével.

Mi vezette Chandlert ebbe az irányba? Részben a véletlen, mivel a mesterképzés harvardi éveiben rokonoknál lakott, ahol ráakadt a dédapja – Henry Varnum Poor, befektetési tanácsadó, pénzügyi elemző, szerkesztő – után maradt terjedelmes irattömegre,⁸⁸ többek között az általa szerkesztett *American Railway*

⁸⁴ Idézi McCraw 2008: 221. David S. Landes, aki szintén részt vett a Harvard Research Center in Entrepreneurial History munkájában, a II. világháborút követő időszak európai gazdaságait vizsgálva, ezt a gondolatot a végletekig feszítve egyenesen összekapcsolta az államigazgatást és a vállalatvezetést: „Sőt a vállalkozói szellem sem homogén: a vállalkozó, azaz a gazdasági döntéshozó nemcsak a tradicionális tulajdonos-igazgatókat és a vállalatvezetők újabb osztályát foglalja magában, hanem a növekvő számú kormánytisztviselőt és szakembert is” (Landes 1986: 719).

⁸⁵ John 1997: 170.

⁸⁶ Galambos 1975: 3.

⁸⁷ Chandler 1959: 31.

⁸⁸ Például azt az évkönyvet, amelyet a fiával együtt alapított H. V. & H. V. Poor cég, a fúzió után a ma ismert Standard and Poor's hitelminősítő korábbi egyik fele adott ki, és amely messze túlmutatott a vasút ügyein: Henry V. Poor: *Manual of the Railroads of the United States, for 1868–69. Showing Their Mileage, Stocks, Bonds, Costs, Earnings, Expenses, and Organizations*;

Journal évfolyamaira és a vasutakkal összefüggő egyéb dokumentumokra. Ez a lehetőség „az első igazán nagy, országos méretű ágazat részletes elemzésére készítette. Tanulmányozta a finanszírozás módját, szervezetét, menedzsmentjét és a kormánnyal való kapcsolatait.”⁸⁹ Az már kevésbé volt véletlen, hogy a Harvard Business School könyvtárában a még hiányzó információk is rendelkezésre álltak, nem beszélve a Harvard Research Center in Entrepreneurial History nyújtotta konzultációs lehetőségekről és az értő hallgatóságról.

Azonban egy további fontos elem is említést érdemel, Chandler ugyanis a Harvard College-beli osztálytársához, John F. Kennedyhez hasonlóan, 1940-ben belépett a haditengerészethez. A haditengerészetnél szerzett tapasztalatok két szempontból is fontos szerepet játszottak Chandler elemzési eszköztárának kialakulásában. Egyrészt lehetőséget jelentettek egy hierarchikus felépítésű, sok vezetési szintből álló komplex szervezet belső működésének és a háborús körülmények miatti hihetetlen méretű expanziójának a megismerésére. Ezt figyelve a hatékonyság javítása érdekében tett innovatív, a szervezeti készségeket megújító lépéseknek a sorát volt módja tanulmányozni. Másrészt a haditengerészetnél betöltött feladatai is formálták látásmódját. Egyik feladata légi fotók elemzése volt a célpontok pontosabb kijelölése érdekében. Ennek során a fizikai világ egyes jellemzői (távolság, sebesség, szállítási útvonalak, térképészet) iránti, már kora ifjúságában kialakult fogékonysága olyan új tapasztalatokkal bővült, amelyek az ipari termelés jellegzetességeinek megértését segítették. Meggyőződésévé vált, hogy „amennyiben egy ország szállítási és hírközlési struktúrája épen marad, az egyes termelőüzemeknek okozott károktól függetlenül is képes a termelést magas szinten folytatni”.⁹⁰ Ez a megfigyelés később a nagyvállalatok vizsgálatánál nyert értelmet: a folyamatos kibocsátás a költségek csökkentésének szükséges előfeltétele.

A Harvard Research Center in Entrepreneurial Historyban felhalmozott tapasztalat azonban csak 1950 után, a Massachusetts Institute of Technologyra (MIT) távozva hozta meg első eredményeit, itt született meg első, nagy jelentőségű könyve *Strategy and Structure* címmel.⁹¹ A 19. század végén, 20. század elején működő sikeres és sikertelen vállalatokat vizsgálva Chandler a vállalati stratégia és a vállalat szervezeti felépítése közötti összhang fontosságát emelte ki, egyben bemutatta, hogy a diverzifikáló stratégiák csak az M-formát (*multidivisional form*), a viszonylagos önállósággal rendelkező részlegeket alkalmazó vállalatoknál sikeresek.⁹² A Harvardra visszatérve (1970) írta meg Pulitzer-díjas kötetét,⁹³ amelyben a kérdést már általánosabban megfogalmazva, a modern amerikai nagyvállalatok kialakulásának magyarázatát próbálta megadni. Az adott méret

with a Sketch of Their Rise, Progress, Influence, &c. Together with an APPENDIX, Containing a Full Analysis of the Debts of the United States, and of the Several States. New York, H. V. & H. V. Poor, 1868.

⁸⁹ McCraw 2008: 219; Chandler 1950.

⁹⁰ McCraw 2008: 218.

⁹¹ Három jelentős könyvének elemzését lásd Halmos 2003.

⁹² Chandler 1962.

⁹³ Chandler 1977.

feletti vállalatok összességét áttekintve megállapította, hogy a legnagyobb vállalatok az iparágak viszonylag szűk körében alakultak ki, ott, ahol a piac „láthatatlan keze” helyébe a menedzsment „látható keze” lépett. A bekövetkezett vállalati szervezeten belüli változások fő okát pedig Chandler szerint nem a társadalmi, politikai szintéren kell keresni, hanem elsősorban a technológiák azon változásában, amelyek a tömegtermelést, tömegkereskedelmet az ipari tömegtársadalomban lehetővé tették.⁹⁴ Nem meglepő, hogy a választék- és méretgazdaságosságot lehetővé tevő folyamatok váltak harmadik legismertebb könyve⁹⁵ fő témájává, amelyben a szervezeti képességek elterjedését immár globális méretekben vizsgálta. Utóbbi két művére úgy tekintett, mint amelyek csak a Harvard inspiráló közegében születhettek meg.⁹⁶

A látható kéz megtestesítőjeként Chandler a legendás üzletemberek mellett egyre inkább a középszintű menedzsment fontosságát hangsúlyozta, szemben a korábbi gyakorlattal, amely a nagyvállalatok ijesztően gyors növekedéséért elsősorban az iparbárókat és a pénzügyi hatalmasságokat tette felelőssé.⁹⁷ Ő irányította rá a figyelmet, hogy sokszor a középvezetők körében fogalmazódnak meg azok a szervezeti újdonságok, amelyek a vállalat stratégiai céljainak megvalósítását lehetővé teszik. A szervezeti változásokhoz szükséges lépések általában lassú, folyamatos alkalmazkodást jelentenek, a készletek, árumozgások, költségek, az értékesítés és a kereslet, az információáramlás rendszeres elemzését, azaz nem feltétlenül radikális átalakítást; a felső vezetés meggyőzése a szervezeti változtatás szükségességéről pedig gyakran éveket vehet igénybe.⁹⁸ Ahogy Geoffrey Jones és Daniel Wadhawani megfogalmazta: „Chandlert a vállalkozó szervezet és nem az egyéni vállalkozó iránti érdeklődés ragadta el.”⁹⁹ De a szakirodalomban Hans Landström és Mats Brenner is részben közvetlenül Chandler munkásságának megjelenésével hozza összefüggésbe a vállalkozó szerepének háttérbe szorulását.¹⁰⁰

Chandler követői és kritikusai is megegyeznek abban, hogy nagy hatást gyakorolt a vállallattörténet-írás szemléletmódjának alakulására és népszerűségének

⁹⁴ Chandler 1977: 8, 287; Chandler 1978: 572; John 1997: 154.

⁹⁵ Chandler 1990.

⁹⁶ John 1997: 161.

⁹⁷ Chandler 1977: 491. Chandler túl akart lépni a „legendás üzletemberek versus rablólovagok” dichotómiáján (John 1997: 163; Lamoreaux–Raff–Temin 2002: 4; Langlois 2007).

⁹⁸ Chandler 1962: 98–100. A folyamat és annak leírása hasonlítható ahhoz, ahogy Hajnal István a technológiai változások előkészítését jellemezte a szövőiparban: „Az első találmányok nem tudományos elgondoláson alapulnak, nincs bennök semmi, ami magasabb törvényszerűség lenne. Kézműves-tapasztalatok, – de hosszú, szívós kísérletezésekkel, amilyenekre csak a társadalom s az üzem tartós szervezete ösztönözheti az embert s a nyers érdekszerűség helyett az iparnak társadalmias rendeltetése is” (Hajnal 1936: 594). A kereslet megváltozását, a kiskereskedelem hasonló, fokozatos, kis lépésekben történő átalakulását és az árak terítésének tömegessé válását mutatta be Walter Minchinton (Minchinton 1973: 91–94).

⁹⁹ Jones–Wadhawani 2006: 24.

¹⁰⁰ „A háttérbe szorulás egyik magyarázata minden kétséget kizáróan a gazdaságtörténet berkein belüli verseny, nem utolsósorban a vállallattörténet-írásban felbukkanó új, szervezetalapú megközelítés, amelynek Alfred Chandler, az MIT professzora volt az élharcosa” (Landström–Benner 2010: 27).

növekedésére. Chandler anekdotája szerint a *Strategy and Structure* című könyve a menedzserréteget is lenyűgözte: egy vállalatvezető azt tanácsolta kollegájának, hogy százezer dollárt is megtakaríthat, ha nem a McKinsey társaságtól rendel tanulmányt a szervezeti rendszer korszerűsítésére, hanem 3 dollárért megvásárolja és elolvassa Chandler könyvét.¹⁰¹ A hatás elsősorban a feltárt bőséges információhalmaz feldolgozásából, közreadásából, a meggyőző példák bemutatásából és magyarázatából adódott. A vállalatelmélet szempontjából Chandler inkább implicit módon járult hozzá az elmélet kibontakozásához: „Vállalatelmélete a nagyvállalat elmélete, illetve annak elmélete, hogy a nagyvállalatok miért sikeresek.”¹⁰² Naomi Lamoreaux és társai interpretációjában Chandlernél hiányzik az elmélet, és ezt a hiányt olyanok igyekeztek betölteni, mint Oliver Williamson a tranzakciós költségek elemzésével.¹⁰³ Chandler elmélethez való viszonyát érzékeltetheti Ronald Coase-ra való hivatkozásainak sora is. Miközben a vállalat és a piac szerveződésének coase-i alapelemeit adottnak vette, a *Strategy and Structure* kötetben nem említette a nevét, a *Visible Hand* kötetben – elismerve úttörő szerepét egyes tevékenységek internalizálásának magyarázatában – egyetlen lábjegyzetben helytelenül Richard Coase néven hivatkozott rá,¹⁰⁴ végül a *Scale and Scope* könyv lábjegyzetében azt említette meg, hogy Williamson tranzakciós költségekkel összefüggő munkássága Coase klasszikus írására épül.¹⁰⁵ Chandler és Coase viszonya, egymásra való reflektálásuk apró adalék ugyan, de jelzi a vállalattörténet és a vállalatelmélet közötti távolságot.

Amikor Chandler későbbi műveiben elméleti megfontolásokra tért ki, akkor inkább a gazdasági változások fejlődéselmélete mellett tette le a voksát, és kritikusan viszonyult a vállalatok működését kizárólag a tranzakciókkal, illetve szerződésekkel magyarázni kívánó elméletekhez.¹⁰⁶ Chandler szemléletét és megállapításait ugyanakkor más tudományágak, például a menedzsmenttudományok elméleti alapvetésként használják.¹⁰⁷ Steven Toms és John F. Wilson mutatott rá arra, hogy Chandler folyamatosan beépítette munkáiba a frissen felmerülő közgazdasági gondolatokat. Felhasználta a vállalatok növekedésével foglalkozó Edith Penrose írását,¹⁰⁸ fokozatosan figyelembe vette a profitmaximalizálás elvétől eltérő egyéb ösztönzőket (bevételmaximalizálás, a menedzsment hasznossági függvényének maximalizálása, a vállalati növekedés maximalizálása), és mérlegelte a korlátozott racionalitásra épülő elméletek alapján az optimális alatti, vagyis kielégítő teljesítmény szempontjait is. Ezek révén Chandler olyan fogalmak elterjedését segítette, mint az együttes termelés és elosztás, a választékgazdaságosság és a tranzakciós költségek.

¹⁰¹ John 1997: 152.

¹⁰² Toms–Wilson 2012: 297.

¹⁰³ Lamoreaux–Raff–Temin 2002: 5.

¹⁰⁴ Chandler 1992a: 86.

¹⁰⁵ Chandler 1990: 734.

¹⁰⁶ Chandler 1992a: 86.

¹⁰⁷ Whittington 2008.

¹⁰⁸ Penrose 1959.

Amerikán kívül különösen a brit vállalattörténet-írásra volt nagy hatása Chandlernek, ott számos támogatója és vitapartnere akadt. A vállalatszervezet M-formájú felépítésének elterjedését brit empirikus vizsgálatok sora elemezte a brit, francia és német gazdaságban.¹⁰⁹ Amit Chandler, a „sündisznó” már nem vett tekintetbe, azt McCraw, a „róka” kezdte el vizsgálni. McCraw nemcsak a professzori székben volt követője Chandlernek, hanem a chandleri felfogás kibontója és népszerűsítője lett olyan területeken is, mint az ágazati és versenyszabályozás, valamint a kormányzat és az üzleti szféra közötti kapcsolat.¹¹⁰

„VALÓ ÉLET” ÉS VÁLLALATELMÉLET

Annak ellenére, hogy Chandler munkássága a vállalattörténet és a vállalatelmélet szétválását jelezte, Chandler végig Coase követője maradt abban az értelemben, hogy Coase 1937-ben írott cikke és az ott idézett Joan Robinson szellemében nem a tökéletes verseny idealizált szereplőinek leírását tekintette feladatának, hanem a valóságos cégek működésének vizsgálatát.¹¹¹ A való világ megragadásának univerzális vágya Grasnál is jelen volt, Gay források gyűjtését és vállalati tanulmányok készítését javasolta, Schumpeter pedig ugyancsak szorgalmazta közgazdászok és gazdaságtörténészek együttműködésén keresztül az empirikus irodalom bővítését.¹¹² Chandler volt azonban az, aki ennek leginkább próbált eleget tenni. Coase azon túl, hogy ezt az igényt már első jelentős cikkében hangsúlyozottan megfogalmazta, nemcsak egyes írásaival próbált példát mutatni a várt követőknek, de szerkesztőként és a nevét viselő, szellemiségét felvállaló kutatóközpontok munkájában való részvétellel is segítette azt.¹¹³

Míg Chandler a piac és a vállalat közötti intézményi különbségekre építve elsősorban a sikeres nagyvállalat növekedésének kérdésére akart választ kapni, addig Coase kiindulópontja a vállalat megjelenése volt, amit intézményi különbségekkel és az ennek következtében felmerülő eltérő költségekkel magyarázott. A vállalkozó fogalma nála is megjelent, de Chandlerhez hasonlóan háttérbe szorulva. A „tudatosság szigeteinek”¹¹⁴ belső működését Coase meghatározása szerint a vállalkozó-koordinátor irányítja.¹¹⁵ A vállalkozó eme képének megalkotásához az alkotóelemek már rendelkezésére álltak: „Marshall bevezette a szervezetet mint negyedik termelési tényezőt; J. B. Clark a koordinációs funkciót a vállalko-

¹⁰⁹ Toms–Wilson 2012: 302.

¹¹⁰ Toms–Wilson 2012; John 2015.

¹¹¹ Coase 1937: 386. Magyarul Coase 2004: 55–56.

¹¹² Landström–Benner 2010: 26.

¹¹³ Coase 1937. A *Journal of Law and Economics* című lapnak 19 évig volt a főszerkesztője. Szellemiségét hirdető intézetek: Center for the Study of Contracts and the Structure of Enterprise, Ronald Coase Institute, Coase–Sandor Institute of Law and Economics.

¹¹⁴ A kategóriát Coase Dennis Holme Robertsontól vette át, aki cambridge-i közgazdász, John Maynard Keynes barátja és munkatársa volt az 1920–30-as években.

¹¹⁵ Coase 2004: 58.

zónak tulajdonítja; Knight a koordinációt végző menedzserekről beszél.” A vállalkozó így Coase szerint nem más, mint „aki vagy akik a versenyalapú rendszerben az ármechanizmus helyett igazgatják az erőforrások felhasználását”.¹¹⁶ Coase úgy tekint a vállalkozóra, mint akinek készségei a piacról beszerezhetőek. „A vállalat létének magyarázatához Coase Knight karizmatikus vállalkozóját a hierarchikus vállalkozó-koordinátorra cseréli.”¹¹⁷ Vállalat és vállalkozó addig járhatott többé-kevésbé magától értetődően együtt, amíg a vállalat mint „fekete doboz” fel nem tárult. Amint úgy tűnt, hogy a belső folyamatok láthatóvá válnak, úgy foszlott szét a személyes vállalkozói érdem, és vált egyre inkább az intézmény, a szervezet által meghatározott képességgé, hogy azután vállalkozás címszóval, a vállalatelmélet legutóbbi – itt már nem tárgyalható – korszakában ismét életre keljen.¹¹⁸

A véletlennek és – Coase megfogalmazásában – a szerencsének¹¹⁹ még inkább nagy szerepe volt abban, hogy a vállalatról alkotott elképzelések radikális újrafogalmazására egyáltalán sor került. A London School of Economicson (LSE) a közgazdaságtant csak elvétele tartalmazó alapképzés után, 1930-ban Coase az éppen akkor kinevezett Arnold Plant üzletvitellel foglalkozó előadásait és szemináriumait látogatta. Az ő hatására gyökeresen megváltoztak a gazdaság működésének rendszeréről alkotott addigi – szocialisztikus – elképzelései:

„Plant vezetett be Adam Smith láthatatlan kezének világába. [...] Tudatosította bennem, hogy a termelők, a verseny eredményeként, azt gyártják, amit a fogyasztók a legmagasabbra értékelnek. Elmagyarázta, hogy a gazdaságot az árrendszer koordinálja.”¹²⁰

Coase az iparjogot választotta befejező egyetemi tanulmányként, és a legjobb úton haladt, hogy jogász váljon belőle. Plant közbenjárására azonban az 1931/32-es tanévet ösztöndíjjal az Egyesült Államokban töltötte, ahol az egyes ágazatok szerveződésének különbözőségeit tanulmányozhatta. Később így emlékezett tanulmányaira:

„[A]z, hogy formális előképzettség nélkül kellett közgazdasági kérdésekkel foglalkoznom, nagy előnynek bizonyult. Nem lettem kiképezve arra, hogy mit gondoljak, és arra se, hogy mit ne gondoljak, ami nagy szabadságot biztosított a közgazdasági kérdések vizsgálatában.”¹²¹

¹¹⁶ Coase 2004: 58.

¹¹⁷ Chassagnon–Vivel 2013: 46.

¹¹⁸ Auerswald 2007; Foss–Foss–Klein 2007; Terjesen–Wang 2013; Walker 2015.

¹¹⁹ Elmondása szerint életének különböző szakaszaiban volt esély arra, hogy kosárfonó, történész, vegyész, munkavezető vagy ügyvéd váljon belőle (Coase 1995: 231). Coase életéről és szerepéről lásd még Szakadát 1995; Valentiny 2005; Mike 2014.

¹²⁰ Coase 1995: 231.

¹²¹ Coase 1995: 232.

Az iparágak szerkezeti különbségei mellett az az ellentmondás is foglalkoztatta Coase-t, hogy mi szükség van menedzsmentre, ha az ármechanizmus és a piac végzi a koordinációt. Amerikai tartózkodása alatt számos interjúút készített és gyárat látogatott meg, s ezek alapján úgy látta, hogy a piac használata költségekkel jár.

„Ebből az következik, hogy a piactól eltérő koordinációt nem lehet azon a címen elutasítani, hogy nem hatékony – minden azon múlik, hogy az mennyibe kerül a piac használatának költségeivel összevetve.”¹²²

Az LSE elvégzése utáni évben a frissen alapított dundee-i School of Economics and Commerce kurzusain adta elő az USA-ban gyűjtött tapasztalatait, miként az barátjának és szerzőtársának, az LSE-n tanító Ronald Fowlernek írott leveleiből kiderül.¹²³ Itt olvasott először rendszeresen közgazdasági irodalmat is, megismerte Smith, Babbage, Jevons, Wicksteed, Robinson, Chamberlin és Knight írásait, azzal a céllal, hogy megértse „a való életben zajló történéseket”. Ehhez társult az az igénye is, hogy az elméleti konstrukciókat mérésekkel igazolja, így kezdte el például alkalmazni Henry Schultz, a chicagói egyetem tanárának és az Econometric Society egyik alapítójának úttörő keresetelemzési módszereit. Amerikai tapasztalatait nemcsak a kutatásban, hanem az oktatásban is hasznosította, 1935-ben oktatóként az LSE-re kerülve monopóliumelméletet és közszolgáltatások gazdaságtanát tanított, a Harvard Business Schoolon kifejlesztett oktatási módszereket használva.¹²⁴

A piacon vásárolt vagy a vállalaton belül biztosított erőforrások közötti választást a költségviszonyok határozzák meg. Az egyes tranzakciók költségeit számba véve lehet eldönteni, hogy érdemes-e a vállalat keretében megszervezni az adott tranzakciót, vagy olcsóbb azt a piacról igénybe venni.¹²⁵ Ezeknek a gondolatoknak a kifejtését tartalmazta Coase 1937-ben megjelent *The Nature of the Firm* (A vállalat természete) című cikke, amely megjelenésekor még nem kellett különösebb érdeklődést. Lionel Robbins, akinek a tanszékén dolgozott az LSE-n, például soha nem hivatkozott erre a cikkre.¹²⁶ Az írás sikerét csak az 1960-ban megjelent *The Problem of Social Cost* (A társadalmi költség problémája) című cikke hozta meg, amely a tranzakciók költségeinek elemzését ismét visszahozta a közgazdasági vérkeringésbe.

¹²² Coase 1995: 233.

¹²³ Coase 1995: 234–235.

¹²⁴ Coase 1995: 237.

¹²⁵ A „tranzakciós költségek” szókapcsolatot Coase a vállalat természetéről szóló cikkében nem használja. A fogalom elterjesztéséért és használhatóságának széles körű bemutatásáért Oliver Williamsoné az érdem.

¹²⁶ Coase 1995: 238. „Ronald Fowler [...] együtt dolgozott Planttal abban a kutatásban, amely a brit áruházak költségeit elemezte (ezt a kutatást a Harvard Business Schoolon kifejlesztett vizsgálati módszer alapján folytatták)” (Coase 1990: 4).

A költségszámítás, a tőkeköltségek számbavétele Coase munkáinak integráns része volt, de szemléletmódja valószínűleg kevésbé érthető meg, ha nem vesszük figyelembe vonzódását a statisztika és a számvitel problémái iránt. A számvitel fontosságára Chandler is felhívta a figyelmet a tranzakciós költségeket elemezve: amikor vállalatok közötti tranzakciók történnek, akkor általában a tulajdonjogok is módosulnak, és azokat szerződéses viszonyok rögzítik: „Amennyiben a [tranzakciókra] vállalaton belül kerül sor, azokat a számviteli eljárások határozzák meg.”¹²⁷ Az LSE-n számottevő tradíció alakult ki a költségszámítások módszertanát, az árazás elméletét és a költségszámítás számviteli alkalmazásait illetően.¹²⁸ Coase Fowlerrel együtt részt vett a számviteli kutatásokkal foglalkozó szervezet, az Accounting Research Association munkájában, és a költségszámítás módozatairól cikksorozatot is írt a *The Accountant* című folyóiratban, hangsúlyozva, hogy minden üzleti döntés előfeltétele a különböző döntési változatok mellett ténylegesen felmerülő költségek ismerete. A tranzakciós költség Coase számára nemcsak mint gondolati keret volt jelen, hanem operacionalizálható tartalommal is bírt.

Coase amerikai kapcsolatai nem szűntek meg, a műsorszórásról készülő könyve előkészítése során 1948-ban az ottani kereskedelmi rádiókat is tanulmányozta, majd 1951-ben – részben a brit politikai helyzet alakulása miatt, részben az amerikai közgazdaságtan vonzására hallgatva – az Egyesült Államokba települt. 1995-ös visszaemlékezése szerint az amerikai közgazdászok közül Knight, Stigler és Schultz, azaz a chicagói közgazdászok voltak rá a legnagyobb hatással. A vállalatelmélet, amelyet a vállalatörténethez hasonlóan részben az árelmélet hiányosságai hívtak életre,¹²⁹ és amely ezért a mainstreamhez képest perifériális diszciplínának számított,¹³⁰ a vállalatörténettel szemben kevésbé kötődött egyetlen oktatási intézményhez. A vállalatelmélet gyökereit éppúgy kereshetjük az angliai LSE-n vagy Cambridge-ben, mint az amerikai „édesvízi” (Chicago) vagy a „sósvízi” egyetemek (többek között University of California, Berkeley, Harvard, University of Pennsylvania, MIT, Yale) campusain. Ez részben magyarázatot is ad a vállalatelméleti kutatások sokfelé ágazó voltára, lásd például a megbízó-ügynök problémát, a hiányos szerződések modelljeit vagy a részleges egyensúlyi modelleket.

¹²⁷ Chandler 1990: 17.

¹²⁸ Buchanan–Thirlby (eds.) 1973; Coase 1990. „A költségeknek az a szemlélete, amelyet az LSE képviselt, természetesen Knighttól és Wicksteedtől eredeztethető, és Lionel Robbins fejlesztette tovább, de kétségtelen, hogy Hayek befolyása is érződött, ami által osztrák színezetet is kapott” (Coase 1990: 8).

¹²⁹ Az árelmélet Coase felfogásában más néven mikroökonómia (Coase 1992: 713). „Az árelmélet annak megértésére, amihez készítették, hasznosnak bizonyult: megmagyarázza a források elosztását egy zárt, decentralizált rendszerben. [...] De nagy árat kell fizetni a modern árelmélet szigoráért. Az árelmélet legnyilvánvalóbb és legkomolyabb hiányossága, hogy nincs benne helye a termelésnek, a vállalkozásról nem is beszélve” (Coase–Wang 2011: 1).

¹³⁰ „A vállalatelmélet a mainstream közgazdaságtan elhanyagolt területének számított. Ronald Coase 1937-ben ugyan a témát felvetette, a hirtelen évekig azonban alig szerepelt a kutatási tervekben. Annak ellenére, hogy Coase és Oliver Williamson, a vállalatszervezet tranzakciós költségekre alapozó elemzésének alapítója és kiemelkedő tudósa közgazdasági Nobel-díjat kaptak, a témakör a közgazdasági elemzés perifériáján maradt” (Bylund 2011: 189).

A sokféleség egyben belső vitákat is jelzett. Coase az árelmélettel, a mikroökonómia egyre inkább kvantitatív elemzési eszköztárának más tudományágakra való kiterjesztésével összefüggő kételyei¹³¹ miatt nem érezte otthon magát Chicagóban sem. Ezt erősítette a Posner–Coase-vita is, amelyben Richard Posner – bíró, a University of Chicago Law School professzora, a jogi és közgazdaságtani iskola egyik legismertebb alakja és az egyik legtöbbet idézett jogtudós – a Coase nevéhez köthető új intézményi közgazdaságtan elméletellenesnek tekintette Coase modern közgazdaságtannal szembeni ellenérzései miatt.¹³²

A modern közgazdaságtan születésétől 1970-ig terjedő közel kétszáz évet áttekintve Harold Demsetz, a chicagói és kaliforniai egyetem professzora és az új intézményi közgazdaságtan egyik vezéralakja csak két olyan művet tudott említeni, amelyek megváltoztatták a vállalatról alkotott elméleti képet: Knight 1921-ben megjelent *Risk, Uncertainty and Profit* című művét és Coase 1937-es cikkét.¹³³ Mindkettő a maga nemében jelentős teljesítmény volt, véli Demsetz, de mindkettő csak részleges változást hozott. Coase érdeme, hogy felhívta a figyelmet a vállalat létezésének megválaszolatlan problémájára, de csak az elmélet első elemeit dolgozta ki. Knighté az elsőbbség dicsősége, de művének középpontjában a kockázatok és a bizonytalanság kezelése, a profit kialakulásának problémája állt, számára a vállalat létezése csak akkor merül fel kérdésként, amikor előbbiek magyarázatához alkalmilag szüksége volt utóbbi tárgyalására. Knightnál a vállalat létezését a „kockázatok újraelosztása” magyarázza.¹³⁴ Az elsőbbség kérdésében Demsetz mellett mások is hajlanak Knight szerepének újraértékelésére, alapító voltának elfogadására, ugyanakkor jellemzően Coase befolyását tartják a jelentősebbnek.¹³⁵

Nem ezt a véleményt tükrözi azonban a két neves közgazdász, Bengt R. Holmstrom és a 2014. évi Nobel-díjas Jean Tirole által írt fejezet¹³⁶ a *Handbook of Industrial Organization* című kötetben. A vállalatelméleti fejezet Sam Peltzman kifejezésével Elméletvárosba¹³⁷ vezet, és elsősorban a játékelmélet legújabb modelljeinek ismertetését tartalmazza. Coase nem szerepel az irodalomjegyzékben. A szerzők a fejezet végén maguk is elismerik, hogy a „bizonyíték/elmélet arány [...] jelenleg nagyon alacsony ezen a területen”.¹³⁸ Coase szerint itt olyan rendszereket tanulmányoznak, amelyek a „közgazdászok fejében léteznek, nem a földön”.¹³⁹

A való élet megismerésének reménye Coase késői műveiben is töretlen maradt. A vállalat történet által összegyűjtött empirikus adatok felhasználását maga is szorgalmazta, a General Motors történetének egy korszakával foglalkozó,

¹³¹ Coase 1978: 202–204.

¹³² Posner 1993: 206–207.

¹³³ Demsetz 1988: 144; Knight 1921; Coase 1937.

¹³⁴ Demsetz 1988: 244.

¹³⁵ Walker 2015: 46–47.

¹³⁶ Holmstrom–Tirole 1989.

¹³⁷ Peltzman 1991: 202.

¹³⁸ Holmstrom–Tirole 1989: 126.

¹³⁹ Coase 1992: 714.

2000-es cikkében nagymértékben felhasználta Chandler egyik társszerzővel írott könyvét. Egy 2013-ban készült interjúban megkérdezték, hogy min dolgozik éppen. Ezt a választ adta:

„Történész maradtam. Sok évvel ezelőtt hozzákezdtem az 1700 és 1800 közötti londoni vízszolgáltató vállalatok vizsgálatához. [...] A londoni vízszolgáltatás történetéről szeretnék írni.”¹⁴⁰

ÖSSZEGZÉS HELYETT, AVAGY A MEGVETETT KŐ

„A kő, amelyet az építők megvetettek...”, ezt a bibliai passzust választotta egy előadása címéül Cole 1968-ban, visszatekintve a Center tevékenységére.¹⁴¹ Nem fejezte be a mondatot, hiszen ő is úgy látta, hogy a Center nem vált szegletkővé, „kudarcot vallott, [...] mert nem jutott el odáig, hogy megfogalmazzon egy olyan gazdasági növekedésméletet, amely elsősorban a vállalkozói viselkedés feltételeire és módozataira épül”. Bár az elmélet nem született meg, Cole mégis azt remélte, hogy a Center munkája gyümölcsözőnek bizonyul, mert erre építve létre lehet hozni a mikro- és makroökómia közötti gazdaságtant (*mesoeconomics*), amely „az üzleti (vállalkozói) világ feltételeit és körülményeit vizsgálva tud megfelelő magyarázatot adni az adott gazdaság növekedési képességére”. A nagyon bizonytalan körvonalú elképzelés nem hozott eredményt, a következő évtizedek közgazdaságtana az endogén növekedésméletek formalizált modelljeiben kereste a magyarázatot a különböző gazdaságok eltérő növekedésére, amit a humántőke felhalmozódására vezetett vissza. E modellek szereplői racionális gazdasági ágensek, a vállalat vagy a vállalkozó itt nem jelenik meg önálló, sajátos problémaként, a modellalkotóknak nincs igényük arra a történeti tudásra, amelyet az *entrepreneurial history* halmozott fel. Az idő igazolni látszott a jeles angol gazdaságtörténész, John Habakkuk még 1954-ben elhangzott véleményét: a Centerben sok érdekes gondolat vetődött föl, de csak kevés örölni valót kínáltak a közgazdászok malmainak.¹⁴²

Chandlernek sikerült, ami Cole-nak nem: „paradigmát” teremteni, már-már szinte intézménnyé válni. Az ő elemzése a kapitalista gazdasági szervezet fejlődését betetőző vertikálisan integrált, horizontálisan diverzifikált, a menedzsment által irányított amerikai nagyvállalatról – mint láttuk – a strukturalista funkcionális szociológiai eszközszerét alkalmazta, de lényegében leíró maradt, noha sokszor hangsúlyozta, hogy az elmélet és az empirizmus egymásra van utalva. Ezért is válhatott könnyen a *business history* meghatározó paradigmájává, mivel úgy teremtette újjá a tudományterületet, úgy kínált értelmezési keretet és interpretációs sémát, hogy ebben a tekintetben nem kényszerítette ki a Gras által

¹⁴⁰ Terjesen–Wang 2013: 179.

¹⁴¹ Cole 1968a.

¹⁴² Cole 1968a: 116.

képviselt elméletnélküliség – vagy, miként a Harvard Centerben olykor jellemezték: elméletellenesség – teljes revízióját, vállalatelmélet és vállalatörténet integrációját. A vállalaton belüli szervezeti evolúcióra összpontosító szemlélet lehetővé tette a koherens tárgyalást, de utat hagyott az átjáráshoz, még ha ennek ára a vállalati működés társadalmi, politikai, kulturális kontextusának zárójelbe tétele is volt, vagyis – mutatis mutandis – valami igen hasonló a neoklasszikus eljárás-móddhoz. Chandler elemzése kombinálta a nagyvállalati struktúra jellemzőit és a növekedés személyes tényezőit, a folyamatokat és a döntéseket, de igazából csak arra adott választ, hogyan váltak ezek a vállalatok meghatározóvá, arra azonban nem, miért születtek azok a döntések, amelyek erre vezettek.¹⁴³ A főáramú közgazdász nem kerül ellentétbe a szakmai standardokkal, ha az eredményt – legyen az a látható vagy a láthatatlan kéz működésének következménye – optimálisként ábrázolja, ám a történéssz aligha állíthat ilyet.

Cole, Chandler és Coase más-más módon, de hasonló irányba kívántak haladni, az empirikus tudás elsődleges fontosságát hangsúlyozták. Ezt tette Schumpeter is, aki utolsó művében a gazdasági *elemzés* legfontosabb területének a gazdaságtörténetet nyilvánította, és a történelmi tények, érzék és tapasztalat szükségességét kiemelve, úgy vélte, hogy a „gazdasági elemzésben a jelenleg elkövetett legtöbb alapvető hiba a történelmi tapasztalat hiányának tulajdonítható”.¹⁴⁴ Három évtizeddel később az összehasonlító vállalatörténet feladatait fejtegetve Chandler a történésszi nézőpont sajátossága mellett érvelt, de a nyilvánvaló különbségek mellett is a – nem egészen koherens – gondolatmenetben visszaköszön a vállalkozóról, a levéltári forrásokon alapuló esettanulmányok és a fogalmi apparátus összekapcsolásáról folytatott harvardi viták emléke:

„[A] történész két kihívással néz szembe. Az egyik, hogy a specifikus emberi eseményeket és cselekvéseket kapcsolatba hozza az örökké változó tágabb gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális környezettel. A másik, hogy olyan általánosításokat és fogalmakat fejlesszen ki, amelyek ugyan konkrét helyen és időben történt eseményekből és akciókból fakadnak, de alkalmazhatók más eseményekre és akciókra, ezért értékes irányjelzők és elemzési eszközök lehetnek más történészek, éppúgy közgazdászok, szociológusok, antropológusok és más kutatók számára is. [...] A vállalat történéssze történész marad, nem közgazdász, szociológus vagy a vezetéstudomány művelője. Tőlük eltérően nem a meglévő elméletekből jut el a priori módon hipotézisekhez és tételekhez, amelyeket azután empirikus adatokon tesztel. A vállalat történéssze az adataiból általánosít, azokból az adatokból, amelyeket azért gyűjt össze és vet egybe, hogy válaszoljon a történész kérdéseire: mikor, hol, hogyan, és végül: miért?”¹⁴⁵

¹⁴³ Lamoreaux–Raff–Temin 2004.

¹⁴⁴ Schumpeter 1954: 12–13.

¹⁴⁵ Chandler 1984: 3, 26.

Az a kérdés, hogy mi is valójában a vállalat, Chandler szerint inkább a közgazdászokat, mint a történészeket érdekli.¹⁴⁶ Mégis, vállalatörténészként a tranzakciós költség Coase (és Williamson) nevéhez köthető fogalmi kereteit a vállalatörténet szempontjából relevánsnak, használhatónak találta. Coase vállalatelmélete és a tranzakciós költségek figyelembevétele kitágította a vállalatörténet elemzési horizontját, nemcsak a múltba nyúlóan, a gyárak megjelenése és az első ipari forradalom körüli időkre,¹⁴⁷ hanem a multinacionális vállalatok kialakulásának és fejlődésének korszakára is.¹⁴⁸

A *business history* ma világszerte több száz kutató műveli, akik még a *big data* korszakának beköszönte előtt gazdag empirikus anyagot halmoztak fel számos országban sok-sok iparágrról és vállalatról. A chandleri paradigma sokat hangoztatott válsága idején – az általánosságokon túl – érvényes-e még ez a program, lehet-e pozitív hozadéka az ilyen párbeszédnek? Avagy radikális kritikára, új horizontokra van szükség, tudomásul véve az utolsó évtizedek főáramú mikroökonómiája – benne a vállalat- és ipari szervezetelmélet – megbízó-ügynök problémákat, szerződéseket, piaci magatartási formákat stb. játékelméleti modellekben megfogalmazó elemzéseit,¹⁴⁹ a (schumpeteri) innovációs és vállalkozói tevékenység kvantifikálását célzó erőfeszítéseket,¹⁵⁰ a viselkedési közgazdaságtan eredményeit éppen úgy, mint a posztmodern törekvéseket? Vagy esetleg az fog történni, hogy a szakmai közösség marginalizálja ezeket a vitákat, megmarad az üzleti képzés igényeinek dominanciája, és a *business history* művelői továbbra sem fognak bekapcsolódni a kapitalizmusról, az egyenlőtlenségről, a nagy szétválásról stb. folyó vitákba, azt kockáztatva, hogy a *business history* csupán a kliometria előtörténetének egyik mellékutójaként fog megmaradni a historiográfiai emlékezetben? Másképp szólva: hogyan fogja a *business history* újraértelmezni magát a közgazdaságtan, a történettudomány, a vezetési és szervezési ismeretek mai narratíváinak vonzásterében? Ezek a kérdések ma gyakran felbukkannak a szakmai folyóiratok hasábjain¹⁵¹ – de természetesen nem tudhatjuk, hoz-e rájuk választ az idő, s ha igen, miféleképpen: „No, váltsunk doktrínát: *Che sera, sera* – lesz, ami lesz?”¹⁵²

¹⁴⁶ Chandler 1992b: 483.

¹⁴⁷ Amatori–Colli 2011: 18.

¹⁴⁸ Wilkins 1988: 45.

¹⁴⁹ Magyarul lásd Jensen 2008.

¹⁵⁰ Magyarul lásd Aghion 2012.

¹⁵¹ Lásd egyebek között Amatori 2009; Galambos 2014; Godelier 2009; Kobrak–Schneider 2011; Lepore 2012; Ogbor 2000; Pierenkemper 2012; Plumpe (Hrsg.) 2014; Rosen 2013; Scranton–Fridenson 2013; Tiffany 2009; Wadhvani–Jones 2013.

¹⁵² „What doctrine call you this, *Che sera, sera*, What will be, shall be?” (Marlowe 2010 [1604]: 19–20). Szabó Stein Imre fordítása.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aghion, Philippe 2012: *Téremtő rombolás*. Budapest.
- Aitken, Hugh 1965: Entrepreneurial Research: The History of an Intellectual Innovation. In: Aitken, Hugh (ed.): *Explorations in Enterprise*. Cambridge, Mass., 3–19.
- Amatori, Franco 2009: Business History: State of the Art and Tendencies. *Entreprises et Histoire* 55. 11–23.
- Amatori, Franco – Colli, Andrea 2011: *Business History. Complexities and Comparisons*. London.
- Auerswald, Philip E. 2007: Entrepreneurship in the Theory of the Firm. *Small Business Economics* (30.) 111–126.
- Baumol, William 1968: Entrepreneurship in Economic Theory. *American Economic Review* (58.) 2. 64–71.
- Berlin, Isaiah 1953: *The Hedgehog and the Fox*. New York.
- Boothman, Barry 2001: A Theme Worthy of Epic Treatment: N.S.B. Gras and the Emergence of American Business History. *Journal of Macromarketing* (21.) 1. 61–73.
- Breisach, Ernst 2004: *Historiográfia*. Budapest.
- Briggs, Asa 1957: Business History. *Economic History Review* (9.) 3. 486–498.
- Broadberry, Stephen – O'Rourke, Kevin (eds.) 2010: *Cambridge Economic History of Modern Europe*. Vol. I–II. Cambridge.
- Buchanan, James M. – Thirlby, George F. (eds.) 1973: *L.S.E. Essays on Cost*. London. <http://www.econlib.org/library/NPDBooks/Thirlby/bcthLS5.html> – utolsó letöltés: 2015. május 10.
- Bylund, Per L. 2011: The Division of Labor and the Firm: An Austrian Attempt at Explaining the Firm in the Market. *Quarterly Journal of Austrian Economics* (14.) 2. 188–215.
- Cassis, Youseff – Minoglou, Ioanna (eds.) 2005: *Entrepreneurship in Theory and History*. Houndmills.
- Chandler, Alfred 1950: Henry Varnum Poor: Business Analyst. *Explorations in Entrepreneurial History* (2.) 180–202.
- Chandler, Alfred 1959: The Beginnings of “Big Business” in American Industry. *Business History Review* (33.) 1. 1–31.
- Chandler, Alfred 1962: *Strategy and Structure: Chapters in the History of the American Industrial Enterprise*. Cambridge, Mass.
- Chandler, Alfred 1977: *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business*. Cambridge, Mass.
- Chandler, Alfred 1978: America by Design: Science, Technology, and the Rise of Corporate Capitalism by David F. Noble. Book Review. *Technology and Culture* (19.) 3. 569–572.
- Chandler, Alfred 1984: Comparative Business History. In: Coleman, Donald – Mathias, Peter (eds.): *Enterprise and History: Essays in Honour of Charles Wilson*. Cambridge, 3–26.
- Chandler, Alfred 1990: *Scale and Scope: The Dynamics of Industrial Capitalism*. Cambridge, Mass.

- Chandler, Alfred 1992a: Organizational Capabilities and the Economic History of the Industrial Enterprise. *Journal of Economic Perspectives* (6.) 3. 79–100.
- Chandler, Alfred 1992b: What is a Firm? A Historical Perspective. *European Economic Review* (36.) 2–3. 483–492.
- Chandler, Alfred 2009 [1992]: History and Management Practice and Thought: an Autobiography. *Journal of Management History* (15.) 3. 236–260.
- Chassagnon, Virgile – Vivel, Christel 2013: Frank K. Knight and Ronald H. Coase. On the Nature of the Capitalist Firm: an Analysis of Their Seminal Contributions (1921–1937). *History of Economic Ideas* (21.) 2. 29–50.
- Coase, Ronald 1937: The Nature of the Firm. *Economica* (4.) 386–405.
- Coase, Ronald 1978: Economics and Contiguous Disciplines. *Journal of Legal Studies* (7.) 2. 201–211.
- Coase, Ronald 1990: Accounting and the Theory of the Firm. *Journal of Accounting and Economics* (12.) 1–3. 3–13.
- Coase, Ronald 1992: The Institutional Structure of Production. *American Economic Review* (82.) 4. 713–719.
- Coase, Ronald 1995: Ronald H. Coase. In: Breit, William – Spencer, Roger W. (eds.): *Lives of the Laureates. Thirteen Nobel Economists*. Cambridge, Mass., 227–249.
- Coase, Ronald 2004: A vállalat természete. In: uő: *A vállalat, a piac és a jog*. Budapest, 55–83.
- Coase, Ronald – Wang, Ning 2011: The Industrial Structure of Production: A Research Agenda for Innovation in an Entrepreneurial Economy. *Entrepreneurship Research Journal* (1.) 2. 1–11.
- Cochran, Thomas 1945: The Economics in a Business History. *The Journal of Economic History* (5.) Supplement, 54–65.
- Cochran, Thomas 1949: The Legend of the Robber Barons. *Explorations in Entrepreneurial History* (1.) 5. 1–7.
- Cochran, Thomas 1975: Arthur Harrison Cole, 1889–1974. *Business History Review* (49.) 1. 1–5.
- Cole, Arthur – Dunham, Arthur – Gras, Norman 1932: *Facts and Factors in Economic History: Articles by Former Students of Edwin Francis Gay*. Cambridge, Mass.
- Cole, Arthur 1942: Entrepreneurship as an Area of Research. *Journal of Economic History* (2.) 1. Supplement, 118–126.
- Cole, Arthur 1944: A Report on Research in Economic History. *Journal of Economic History* (4.) 1. 49–72.
- Cole, Arthur 1945: Business History and Economic History. *Journal of Economic History* (5.) Supplement, 45–53.
- Cole, Arthur 1946: An Approach to the Study of Entrepreneurship: A Tribute to Edwin F. Gay. *Journal of Economic History* (6.) Supplement, 1–15.
- Cole, Arthur 1965: Aggregative Business History. *Business History Review*. (39.) 3. 287–300.
- Cole, Arthur 1967: The Impact of a Large Collection of Business Literature. *Harvard Library Bulletin* (15.) 2. 180–199.
- Cole, Arthur 1968a: “The Stone that the Builders Rejected”. *Tradition: Zeitschrift für Firmengeschichte und Unternehmerbiographie* (13.) 3. 105–118.

- Cole, Arthur 1968b: Economic History in the United States: Formative Years of a Discipline. *Journal of Economic History*. (28.) 4. 556–589.
- Cole, Arthur 1970: The Committee on Research in Economic History: An Historical Sketch. *Journal of Economic History*. (30.) 4. 723–741.
- Coleman, Donald 1987: The Uses and Abuses of Business History. *Business History* (29.) 2. 141–156.
- Copeland, Melvin 1958: *And Mark an Era: the Story of the Harvard Business School*. Boston.
- Crandall, Ruth 1960: *The Research Center in Entrepreneurial History at Harvard University, 1948–1958: a Historical Sketch*. Cambridge, Mass.
- Cruikshank, Jeffrey 1987: *A Delicate Experiment: the Harvard Business School, 1908–1945*. Boston.
- Demsetz, Harold 1988: *Ownership, Control, and the Firm: The Organization of Economic Activity*. Vol. 1. New York.
- Donham, Wallace 1922: Business Teaching by the Case System. *American Economic Review* (12.) 1. 53–65.
- Dorfman, Joseph 1949: *The Economic Mind in American Civilization*. Vol. III. 1865–1918. New York.
- Dorfman, Joseph 1955: The Role of the German Historical School in American Economic Thought. *American Economic Review* (45.) 2. 17–28.
- Ebner, Alexander 2005: Entrepreneurship and Economic Development: From Classical Political Economy to Economic Sociology. *Journal of Economic Studies*. (32.) 3. 256–274.
- Ely, Richard 1884: *The past and the present of political economy*. Baltimore.
- Emmett, Ross 2014: The History of American Economics. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2520426 – utolsó letöltés: 2015. május 10.
- Foss, Kirsten – Foss, Nicolai J. – Klein, Peter G. 2007: Original and Derived Judgment: An Entrepreneurial Theory of Economic Organization. *Organization Studies* (28.) 12. 1893–1912.
- Fridenson, Patrick 2008: Business History and History. In: Jones, Geoffrey – Zeitlin, Jonathan (eds.): *The Oxford Handbook of Business History*. Oxford, 9–36.
- Galambos, Louis 1967: *American Business History*. Washington.
- Galambos, Louis 1975: *The Public Image of Big Business in America, 1880–1940: a Quantitative Study in Social Change*. Baltimore.
- Galambos, Louis 2014: Is this a Decisive Moment for the History of Business, Economic History, and the History of Capitalism? *Essays in Economic & Business History* (32.) 1–18.
- Gay, Edwin 1941: The Tasks of Economic History. *Journal of Economic History* (1.) Supplement, 9–16.
- Godelier, Eric 2009: History, a Useful “Science” for Management? *Enterprise & Society* (10.) 4. 791–804.
- Goodwin, Craufurd 1998: The Patrons of Economics in a Time of Transformation. In: Morgan, Mary – Rutherford, Malcolm (eds.): *From Interwar Pluralism to Postwar Neoclassicism*. (Annual Supplement to Vol. 30 of *History of Political Economy*.) Durham, 53–81.

- Gras, Norman 1922: *An Introduction to Economic History*. New York.
- Gras, Norman 1934: Business History. *Economic History Review* (4.) 4. 385–398.
- Gras, Norman 1944: Are You Writing a Business History? *Bulletin of the Business Historical Society* (18.) 4. 73–110.
- Gras, Norman – Larson, Henrietta 1939: *Casebook in American Business History*. New York.
- Hajnal István 1936: *Az újkor története*. (Egyetemes történet III.) Budapest.
- Halmos Károly 2003: „A nagyvállalkozás történeti elmélete.” A. D. Chandler Jr. három munkája. *Korall* (4.) 14. 117–134.
- Hanák Péter 1979: Az üzemtörténet kutatásának problémái. In: Incze Miklós (szerk.): *Az üzemtörténetírás kérdései*. Budapest, 47–67.
- Hawley, Frederick 1907: *Enterprise and the Productive Process*. New York.
- Heaton, Herbert 1949: The Making of an Economic Historian. *Journal of Economic History* (9.) Supplement, 1–5.
- Herbst, Jurgen 1965: *The German Historical School in American Scholarship*. Ithaca.
- Holmstrom, Bengt R. – Tirole, Jean 1989: The Theory of the Firm. In: Schmalensee, Richard – Willig, Robert D. (eds.): *Handbook of Industrial Organization*. Vol 1. Amsterdam, 61–133.
- Hyman, Louis 2013: *Why Write the History of Capitalism?* <http://www.symposium-magazine.com/why-write-the-history-of-capitalism-louis-hyman/> – utolsó letöltés 2015. május 11.
- Interchange 2014: Interchange: The History of Capitalism. *Journal of American History* (101.) 2. 503–536.
- Isaac, Joel 2012: *Working Knowledge: Making the Human Sciences from Parsons to Kuhn*. Cambridge, Mass.
- Jastrow, Ignaz 1904: Kaufmannsbildung und Hochschulbildung in Amerika. In: *Berliner Jahrbuch für Handel und Industrie*. Band 1. Berlin, 418–444.
- Jensen, Michael 2008: *Tulajdonosok és menedzserek*. Budapest.
- John, Richard R. 1997: Elaborations, Revisions, Dissents: Alfred D. Chandler, Jr.’s, “The Visible Hand” after Twenty Years. *Business History Review* (71.) 2. 151–200.
- John, Richard R. 2015: Prophet of Perspective: Thomas K. McCraw. Review Essay. *Business History Review* (9.) 1. 129–153.
- Jones, Geoffrey – Wadhvani, Daniel 2006: *Entrepreneurship and Business History: Renewing the Research Agenda*. Harvard Business School Working Paper 07-007 <http://www.hbs.edu/faculty/Publication%20Files/07-007.pdf> – utolsó letöltés 2015. május 12.
- Keller, Phyllis – Keller, Morton 2001: *Making Harvard Modern: The Rise of America’s University*. Oxford.
- Klement Judit 2012a: *Hazai vállalkozók a hőskorban*. Budapest.
- Klement Judit 2012b: *Business History in Use*. (Előadás az Atelier 25 éves jubileumi konferenciáján.) Kézirat.
- Knight, Frank 1921: *Risk, Uncertainty and Profit*. New York.
- Kobrak, Christopher – Schneider, Andrea 2011: Varieties of Business History: Subject and Methods for the Twenty-first Century. *Business History* (53.) 3. 401–424.

- Kövér György 1999: Elmélet és módszer a legújabb gazdaságtörténet-írásban. In: Püski Levente – Tímár Lajos – Valuch Tibor (szerk.): *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. I. kötet. Debrecen, 47–56.
- Kövér György 2003: A gazdaságtörténet-írás új útjai. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest, 281–301.
- Lamoreaux, Naomi R. – Raff, Daniel M. G. – Temin, Peter 2002: *Beyond Markets and Hierarchies: Toward a New Synthesis of American Business History*. NBER Working Paper No. 9029.
- Lamoreaux, Naomi – Raff, Daniel – Temin, Peter 2004: Against Whig History. *Enterprise & Society* (5.) 3. 376–387.
- Landes, David 1986: *Az elszabadult Prométheusz*. Budapest.
- Landström, Hans – Benner, Mats 2010: Entrepreneurship Research: A History of Scholarly Migration. In: Landström, Hans – Lohrke, Franz (eds.): *Historical Foundations of Entrepreneurial Research*. Cheltenham, 15–45.
- Langlois, Richard N. 2007: *The Dynamics of Industrial Capitalism: Schumpeter, Chandler, and the New Economy*. Abingdon.
- Lepore, Amadeo 2012: *New Research Methods of Business History*. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1979904 – utolsó letöltés 2015. május 24.
- Letter to an Industrial Historian. *Punch* 1955. augusztus 3. 125.
- Levy, Jonathan 2012: *Freaks of Fortune: The Emerging World of Capitalism and Risk in America*. Cambridge, Mass.
- Locke, Robert 1984: *The End of the Practical Man*. Greenwich, Conn.
- Madarász Aladár 2014: Hogyan született a vállalkozó? *Külgazdaság* (58.) 7–8. 3–29.
- Marlowe, Christopher 2010 [1604]: Doktor Faustus. In: Szabó Stein Imre (ford.): *Benn a pokol*. Budapest, 13–100.
- McCraw, Thomas 2006: Schumpeter's "Business Cycles" as Business History. *Business History Review* (80.) 2. 231–261.
- McCraw, Thomas 2007: *Prophet of Innovation*. Cambridge, Mass.
- McCraw, Thomas K. 2008: Alfred Chandler: His Vision and Achievement. *Business History Review* (82.) 2. 207–226.
- Mike Károly 2014: Ronald Coase – itt és most. *Közgazdasági Szemle* (61.) 3. 315–323.
- Minchinton, Walter 1973: Patterns of Demand 1750–1914. In: Carlo M. Cipolla (ed.): *The Industrial Revolution. The Fontana Economic History of Europe*. London, 77–187.
- Morgan, Mary – Rutherford, Malcolm 1998: American Economics: The Character of the Transformation. In: Morgan, Mary – Rutherford, Malcolm (eds.): *From Interwar Pluralism to Postwar Neoclassicism*. (Annual Supplement to Vol. 30 of *History of Political Economy*.) Durham, 1–26.
- O'Rourke, Kevin 2015: Innovation and the Transition from Stagnation to Rapid Growth. In: *The Economy – Core project*. <https://www.inkling.com/read/the-economy-sept-2014-the-core-project/2--innovation-and-the/reader-16> – utolsó letöltés 2015. június 12.
- Ogbor, John 2000: Mythicizing and Reification in Entrepreneurial Discourse: Ideology-critique of Entrepreneurial Studies. *Journal of Management Studies* (37.) 5. 605–635.
- Peltzman, Sam 1991: The Handbook of Industrial Organization: A Review Article. *Journal of Political Economy* (99.) 1. 201–217.

- Penrose, Edith 1959: *The Theory of the Growth of the Firm*. Oxford.
- Pierenkemper, Toni 2012: «Moderne» Unternehmensgeschichte auf vertrauten (Irr-) Wegen? *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte* (57.) 1. 70–85.
- Plumpe, Werner (hrsg.) 2014: *Unternehmer – Fakten und Fiktionen. Historisch-biografische Studien*. Oldenbourg.
- Posner, Richard A. 1993: Nobel Laureate: Ronald Coase and Methodology. *Journal of Economic Perspectives* (7.) 4. 195–210.
- Postan, Michael 1957: N.S.B. Gras – a Memoir. *Economic History Review* (9.) 3. 485.
- Ránki György 1977: *Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet válaszútjai*. Budapest.
- Redlich, Fritz 1957: Academic Education for Business: Its Development and the Contribution of Ignaz Jastrow (1856–1937). *Business History Review* (31.) 35–91.
- Rosen, Christine 2013: What is Business History? *Enterprise & Society* (14.) 3. 475–485.
- Ross, Dorothy 1991: *The Origins of American Social Science*. Cambridge.
- Samuelson, Paul 2003: Reflections on the Schumpeter I Knew Well. *Journal of Evolutionary Economics* (13.) 463–467.
- Sass, Steven 1976: *Entrepreneurial Historians and History: An Essay in Organized Intellect*. (Dissertation.) Johns Hopkins University.
- Schumpeter, Joseph 1954: *History of Economic Analysis*. London.
- Schumpeter, Joseph 1988a [1935]: The Analysis of Economic Change. In: uő: *Essays on Entrepreneurs, Innovations, Business Cycles, and the Evolution of Capitalism*. (Ed. Richard V. Clemence.) New Brunswick, 134–149.
- Schumpeter, Joseph 1988b [1947]: The Creative Response in Economic History. In: uő: *Essays on Entrepreneurs, Innovations, Business Cycles, and the Evolution of Capitalism*. (Ed. Richard V. Clemence.) New Brunswick, 221–231.
- Schumpeter, Joseph 1988c [1947]: Theoretical Problems of Economic Growth. In: uő: *Essays on Entrepreneurs, Innovations, Business Cycles, and the Evolution of Capitalism*. (Ed. Richard V. Clemence.) New Brunswick, 232–240.
- Schumpeter, Joseph 1988d [1949]: Economic Theory and Entrepreneurial History. In: uő: *Essays on Entrepreneurs, Innovations, Business Cycles, and the Evolution of Capitalism*. (Ed. Richard V. Clemence.) New Brunswick, 253–271.
- Schumpeter, Joseph 1991 [1946]: Comments on a Plan for the Study of Entrepreneurship. In: uő: *The Economics and Sociology of Capitalism*. (Ed. Richard Swedberg.) Princeton, 406–428.
- Schumpeter, Joseph 1991: *The Economics and Sociology of Capitalism*. (Ed. Richard Swedberg.) Princeton.
- Schumpeter, Joseph 2000: *Briefe/Letters* (Hrsg. Hedtke, Ulrich – Swedberg, Richard.) Tübingen.
- Scranton, Philip – Fridenson, Patrick 2013: *Reimagining Business History*. Baltimore.
- Stauss, James 1944: The Entrepreneur: The Firm. *Journal of Political Economy* (52.) 2. 112–127.
- Supple, Barry 1959: American Business History – a Survey. *Business History* (1.) 2. 63–76.
- Supple, Barry 1962: The Uses of Business History. *Business History* (4.) 2. 81–90.
- Swedberg, Richard 1991: *Schumpeter: A Biography*. Princeton.
- Swedberg, Richard 2015: Schumpeter and Talcott Parsons. *Journal of Evolutionary Economics* (25.) 1. 215–222.

- Szakadát László 1995: Ronald Coase és a közgazdaságtan módszertana. *Közgazdasági Szemle* (42.) 11. 1044–1051.
- Terjesen, Siri – Wang, Ning 2013: Coase on Entrepreneurship. *Small Business Economics* (40.) 173–184.
- Tiffany, Paul 2009: Does History Matter in Business? *Enterprise & Society* (10.) 4. 816–830.
- Toms, Steven – Wilson, John F. 2012: Revisiting Chandler on the Theory of the Firm. In: Dietrich, Michael – Krafft, Jackie (eds.): *Handbook on the Economics and Theory of the Firm*. Cheltenham, 297–307.
- Tribe, Keith 1995: The Handelshochschulen and the formation of Betriebswirtschaftslehre. In: uő: *Strategies of Economic Order*. Cambridge, 95–139.
- Valentiny Pál 2005: Ronald Harry Coase. In: Bekker Zsuzsa (szerk.): *Közgazdasági Nobel-díjasok 1969–2004*. Budapest, 515–529.
- Wadhvani, Daniel – Jones, Geoffrey 2013: Schumpeter's Plea: Historical Reasoning in Entrepreneurship Theory and Research. In: Bucheli, Marchelo – Wadhvani, Daniel (eds.): *Organizations in Time: History, Theory, Methods*. Oxford, 192–216.
- Walker, Paul 2015: The Past and Present of the Theory of the Firm. Kézirat. http://www.researchgate.net/publication/228133325_The_Past_and_Present_of_the_Theory_of_the_Firm_A_Historical_Survey_of_the_Mainstream_Approaches_to_the_Firm_in_Economics – utolsó letöltés: 2015. május 10.
- Whittington, Richard 2008: Alfred Chandler, Founder of Strategy: Lost Tradition and Renewed Inspiration. *Business History Review* (82.) 267–277.
- Wilkins, Mira 1988: European and North American Multinationals, 1870–1914: Comparisons and Contrasts. *Business History* (31.) 1. 8–45.
- Wright, David McCord 1950: Schumpeter and Keynes. *Weltwirtschaftliches Archiv* (65.) 185–199.
- Yeager, Mary 2001: Mavericks and Mavens of Business History: Miriam Beard and Henrietta Larson. *Enterprise & Society* (2.) 687–768.

Bácskai Vera

Egy kalandor gyáros és egy spekuláló tőkepenzes esete

A Lichtl Károly alapította, kérészéletű pesti Cukorfinomító gyár története ismert, hiszen egyike volt az első, gyári alapokon működő pesti üzemeknek. A valamivel több mint egy évtizedig fennálló üzem bukását Nagy Lajos – Mérei Gyula nyomán – a tőkehiánynak, a drága hitelnek, végül pedig az 1840-es évek elején kirobbant válságnak tulajdonította.¹ Az üzem alapításával, vezetésével és csődbe jutásával kapcsolatos iratok azonban azt tanúsítják, hogy a rövid életű gyár bukásában legalább ilyen szerepet játszott a szakértelem hiánya és a gyár-alapító kalandor személyisége is. Jelen tanulmány arra is rávilágít e tényezőkön túl, hogy miféle veszélyekkel járt hitelezni az 1840. évi törvények (1840: XXI. tc. adóssági követelések elsőbbség végetti betáblázásáról, 1840: XXII. tc. csődületről) előtt, és betekintést nyújt a pesti kereskedők rivalizálásába is.²

LICHTL KÁROLY PESTI TEVÉKENYSÉGE A GYÁR ALAPÍTÁSA ELŐTT

A soproni születésű Lichtl Károlyról,³ illetve a gyáralapítást megelőző pesti éveiről kevés, de egyéniségét kellően megvilágító adat maradt fenn. 1822-ben Lichtl megvásárolta Riedl Joseph bécsi műkereskedőtől a pesti *Industrie Comptoir* nevű kereskedést. Ezzel egy időben kérvényezte a tanácsnál a papíráruk forgalmazásának engedélyezését, mert „ő, mint Hadaun Ignác bécsi papírlakeratának fő érdekeltje (*Hauptinteressent*)” képes az üzletet olcsó papírok minden fajtájával ellátni.⁴ Minthogy a megvásárolt cég csaknem 20 éve folytatta a mű-, zene- és papírkereskedést, ezt a profilt Lichtl számára is engedélyezték. Egyúttal polgárjogért is folyamodott,⁵ ekkor mutatta be a tanácsnak 1819-ben kelt igazolását, amelyen egy olvashatatlan aláírású bécsi kereskedő tanúsította, hogy Lichtl nála töltötte inas- és segédéveit. Mint írta, hét évig állt alkalmazásában nagy megelégedésére. A pesti könyvkereskedők nem emeltek kifogást Lichtl működése ellen,

¹ Kosáry (szerk.) 1975: 349.

² A vállalkozók jelzőit Madarász Aladár Schumpeter vállalkozóelméletéről írott tanulmányából merítettem (Madarász 2014: 9, 11).

³ Sopronban népes, több ágra szakadt Lichtl földműves-polgár család élt. Hogy Károly közülük tartozott-e vagy sem, csak az anyakönyvi kutatások alapján lehetne megállapítani.

⁴ A cég vezetője rokona lehetett, erre következtethetünk abból, hogy felesége lánykori neve Hadaun Karolina. Gyömrei szerint sógora volt (Gyömrei 1957: 241).

⁵ BFL IV.1202.c. Intimata a. m. 8433. 1822. január 8.

így a tanács 20 forint taksa lefizetése ellenében megadta számára az engedélyt. A polgárjogot azonban csak 1825 februárjában nyerte el.

Alighogy megkezdte Lichtl a pesti működését, 1824. március 6-án bizonyítványt kért a tanácstól arról, hogy rajta kívül senkinek sincs joga kottát árulni. A jelentés elkészítésével megbízott Weidinger tanácsnok a kérvény kapcsán előadta, hogy Lichtl elődje, Riedl Joseph a tanácstól és a Helytartótanácsból engedélyt kapott térkép, kotta, kép és hasonló műtárgyak árusítására. Mielőtt azonban Riedl megnyitotta volna üzletét, négy másik kereskedő is árult kottát Pesten. Riedlnek ugyan nem volt kizárólagos joga kottaárusításra, ám a másik négy kereskedőnek nem volt erre jogosítványa, ezért a tanács helyt adott Lichtl kérelemének.⁶ 1825. június 1-jén – immár a polgárjog büszke birtokosaként – Lichtl bepanaszolta a tanácsnál Hartleben Konrád könyvkereskedőt, mert a *Pester Zeitung*-ban hirdeti, hogy zeneműárui csökkentett áron kínálja. Ezt Lichtl foglalkozásába való beavatkozásnak tekintette, hisz neki a zeneművekkel való kereskedés fő foglalkozása, míg Hartleben esetében ezt visszaélésnek és jogtalannak tartotta. Erre hivatkozva kérte, hogy a tanács tiltsa el ettől a tevékenységtől Hartlebert. Nyilván erre válaszul a könyvkereskedők június 8-i beadványukban panaszt tettek Lichtl ellen, mert üzlete tábláján azt hirdeti, hogy rendelést felvesz minden külföldi és hazai könyvre, holott neki erre nincs jogosítványa. A jelentéstevő tanácsnok megállapította, hogy Lichtl a cég átvétele után szintén hirdetést tett közzé arról, hogy a régebbi műveket 40–60%-os kedvezménnyel kiárúsítja, és ezzel készttette Hartlebert hasonló lépésre. Mint írta, Lichtl, elődeihez hasonlóan, kizárólag térképeket, zeneműveket, képeket árulhat, és a könyvkereskedők jogait nem sértheti meg.⁷

A műkereskedésre vonatkozó jogosítványait harciasan védő Lichtl ugyanakkor üzlete profiljába nem tartozó piócaárusítással is foglalkozott. Mai szemmel elég bizarrnak tűnik, pedig csupán arról volt szó, hogy Lichtl minden olyan jövedelmezőnek tűnő tevékenységbe belevágott, amivel tőkét növelni remélte. A piócák iránt mind a honi, mind a külföldi piacokon nagy kereslet mutatkozott ekkoriban,⁸ ugyanis a hivatásos és a népi gyógyászat is széles körben alkalmazta különféle betegségek kezelésére. Magyarország – lápos, mocsaras, vízjárta földjei révén – az egyik legnagyobb piócaexportőrnek számított. A piócákat halászok, pákászok és más vízi emberek gyűjtötték és árulták, a nagyobb volumenű tételekkel folytatott kereskedést pedig tehető halászok és kereskedők mellékfoglalkozásként üzték.⁹ A címtárakban egyébként piócakereskedő foglalkozás megje-

⁶ BFL IV.1202.c. Intimata a. m. 8433. 1822. január 8.

⁷ BFL IV.1202.h. Relationes a. n. 2362.

⁸ Franciaországban 1827-ben 32 milliót, 1830-ban egyedül Londonban hétmilliót használtak fel. http://www.orvostortenet.hu/tankonyvek/tk-05/pdf/2.7/magyar_nadalyterapia.pdf – utolsó letöltés: 2015. november 4.

⁹ Erre volt példa Pesten a Rottenbiller család, amely 1832-ben társasági alapon piócakereskedelmi céget alapított *Blutegergesellschaft Rottenbiller Vater, Söhne und J. B. Rouvenat* néven. Az ekkor már agg családapa, Rottenbiller Fülöp halázmester helyett a kereskedést fiai – a fűszerkereskedő Péter és a vaskereskedő Károly – folytatták, de a cég tagja volt a másik két fia, Lipót és korai haláláig József is, mindkettő tisztviselő (BFL IV.1202.h. Relationes a. n. 5120).

lölés nem található, a piócaárusítást 1842-ben és 1848-ban egyedül Rottenbiller Károlynál tüntetik fel, dohánygyára mellett.¹⁰ Így Lichtl bekapcsolódása a pióca-kereskedelemben nem volt egyedi eset, feltehetően exportőröknek adhatta tovább a felvásárolt árut.

Lichtl Károly, a munkaadó

1830. július 3-án a piócakereskedelem bonyolítására alkalmazott 75 éves Kollmann József pert indított Lichtl ellen, mert az négy és fél havi fizetéssel adósa maradt, július 13-án pedig további sérelmei ügyében fordult panasszal a tanácshoz. Folyamodványában előadta, hogy Lichtl a bíróság által megítélt kártérítést, amelyet nyolc napon belül ki kellett volna fizetnie, nem folyósította, viszont azt ígérte, hogy a létesítendő cukorgyárban fogja alkalmazni. Amikor július 10-én kora reggel ez ügyben felkereste, Lichtl azt mondta, hogy alkalmazásától elállt, mert Kollmann az ügyet másoknak is elmondta. Mivel Kollmann ezt tagadta, Lichtl felállt, a bezárt oldalajtót kinyitotta és beengedett két urat, nemes Zsivora György ügyvédet és egy ismeretlen jurátust. Ezek elővettek egy papírt és írni kezdték, hogy hallották, miszerint Kollmann azt mondta, hogy Lichtl nem adósa neki, azaz csalást követtek el. Később Lichtl kérdőre vonta, amiért megvádolta a bíróság előtt. Kollmann erre megerősítette, hogy hátralékos évi bérét panaszolta, és továbbra is esküszik, hogy 375 váltóforint követelése van. Ekkor Lichtl dühödten rátámadt, két pofont adott neki a fentnevezettek jelenlétében, megszégyenítette, szidta és mindenféleképpen nevezte. Később azzal fenyegette meg, hogy bezáratja, és tudomására adta, hogy a bírósági végzésnek semmilyen hatása nem lesz, és Zsivora úr is megmondta neki, hogy az ő szava kettőjük szava ellen semmit sem ér.

Lichtl július 21-én nyújtotta be válaszát a bíróságnak. Szerinte Kollmann vádjai egyoldalú megállapítások, nem is érdemesek válaszra, „de mivel számára a becsület mindennél drágább, és ezért nem tűrheti, hogy a törvénytelen cselekedetnek csak a legkisebb látszatja is legyen”, visszautasítja a vádpontokat. Mindezt azzal tetézte, hogy 3700 forint károkozással vádolta meg volt alkalmazottját. Mint írta, a feljelentésről még nem tudott, amikor azon gondolkodott, hogy alkalmazza a cukorgyárban. Kollmann kijelentette, hogy mindig megkapta a fizetését, ezt a tanúk a szomszéd szobában világosan hallották. A két pofon észre térítette, belátta hibáját, arra hivatkozott, hogy csak a legnagyobb szükség készítette a panasz beadására, és hosszan kérte a bocsánatát. A bírósági végzés nem maradt fenn az iratok között, a tanács viszont augusztus 14-én bántalmazás miatt 12 forintos büntetést szabott ki Lichtlre.¹¹ Ezekből az ügyekből tehát egy gátlástalan, az üzleti siker és céljai elérése érdekében az erőszak alkalmazásától sem visszariadó személyiség képe bontakozik ki előttünk.

¹⁰ *Handels- und Gewerbs-Almanach* 1842: 347; *Ipar-czímtár* é. n. [1847]: 95.

¹¹ BFL IV.1202.h. Relationes a. n. 3637.

A CUKORFINOMÍTÓ ALAPÍTÁSA

Lichtl tájékozottsága valószínűleg jóval szűkebb volt, mint egy jelentős nagykereskedőé, vállalkozó kedve viszont annál nagyobb. Leginkább a napóleoni háborúk konjunktúráján felbuzdult kalandor típusú nagykereskedőkhöz hasonlítható, akik a kereskedést korábban kis tételekkel űzték, majd felbátorodva, csak ideig-óráig elegendő tőkével, de kellő szakismeret hiányában vágtak bele nagyobb arányú szállításokba.¹² Lichtl gyári, üzemi tapasztalatokkal nem rendelkezett, és a hazai nagykereskedő cégektől eltérően a hitelviszonyokkal sem lehetett tisztában, hiszen éppen akkor fogott vállalkozásába, amikor mind Bécsben, mind Pesten hitelszűke volt.¹³

Valószínűleg az üzem indítása céljából kelt hosszabb üzleti útra 1827–28-ban. Legalábbis erre következtethetünk abból, hogy 1828. február 13-án a Helytartótanács lejárt útlevelé miatt kerestette a pesti tanácsnál. A tanács március végén jelentette, hogy Lichtl üzleti úton van, és közlése szerint a lejárt útlevelet Bécsben, a Grabenen levő Zum Jungfrau von Orleans nevű kereskedésben (amelynek sógora társtulajdonosa volt) helyezte letétbe.¹⁴

Feltehetően a táplálkozási szokások változása és a növekvő cukorfogyasztás ismeretében döntött éppen cukorfinomító létesítése mellett. Az országban az 1830-as évekig 22, más számítások szerint 43 cukorfőző-finomító üzem működött.¹⁵ Pesten azonban Lichtl üzeme lett volna az első, így bízhatott abban, hogy a város urbánus lakói majd élen járnak a táplálkozási szokások átalakulásában, és a gyár jövedelmező lesz.

Lichtl 1829 szeptemberében sógorával, Ellenberger Károly bécsi divatkereskedővel társulva gyári privilégiumért folyamodott. A Helytartótanács szeptember 22-én intézett leiratot a pesti tanácshoz, amelyben tájékoztatást kért a folyamodók személyéről és vagyoni helyzetéről. A tanács december 16-án írt róluk jelentést.¹⁶

¹² Bácskai 1989: 28-29.

¹³ Somorjai 2015; Bácskai 2014.

¹⁴ BFL IV.1202.c. Intimata a. n. 2971.

¹⁵ Vörös (szerk.) 1980: 390, 398-399.

¹⁶ Meglepő módon sem a helytartótanácsi leirat, sem a tanácsnoki jelentés nem található meg a Pest városi levéltárban, a mutatókönyv által jelzett Intimata a. n. 3547. jelzet alatt. Az iratra Mérei is hivatkozik, nem tudható, hogy könyvében melyik forrásra támaszkodva vázolta fel a folyamodók vagyoni helyzetét, ugyanis olyan állítások is szerepelnek benne, amelyek az Országos Levéltárban őrzött iratban nem fordulnak elő (MNL OL C.64.1830.F.8). Például azt állítja, hogy Lichtl korábban terménykereskedéssel foglalkozott, míg az irat csak műkereskedését és piócakereskedelmét említi. Nem figyelt fel arra sem, hogy a jelentés az egyes vagyontárgyak értékét váltóforintban, míg az üzemalapításra szánt tőke értékét konvenciósi forintban adta meg. Mivel a további tárgyalás során mindig konvenciósi forintról lesz szó, célszerű volt a váltóforintos tételeket konvertálni, így az itt közölt értékek eltérnek a Méreinel szereplőktől. Az átszámítás kulcsa: 1 konvenciósi forint = 2,5 váltóforint (Mérei 1951: 174–176).

1. táblázat

Lichtl Károly vagyona konvenció forintban

Rákoson, a Duna felső folyásánál fekvő, a gyár létesítésé céljából vásárolt telek ¹⁷	3040
Zitterbarth Mátyás kőművesmesternek a gyár felépítésére adott előleg	2000
A műkereskedés főkönyv szerinti értéke ¹⁸	34 098
Piócakereskedelem értéke	46 712
<i>Összesen</i>	<i>85 850</i>

2. táblázat

Ellenberger Károly vagyona konvenció forintban

Az Orleani Szűzhöz címzett bécsi üzlet, amelyet Tsapek Józseffel társulva birtokolt	63 062
A Babérkoszorúhoz címzett saját üzlet értéke	33 655
Meg nem nevezett részvények	12 300
Egy meg nem nevezett vállalkozásba befektetett tőke	7191
Váltókövetelés gróf Kemény Miklóstól	33 655
<i>Összesen</i>	<i>149 863</i>

Az üzlettársak kerekítve 236 000 konvenció forint tőkével rendelkeztek, amelyből 120 000 forintot kívántak az üzembe fektetni.

A jelentés arról is beszámolt, hogy egy tanácsnok és a városkapitány jelenlétében november 2-án Mayer Ferenc Ördögmalom¹⁹ melletti birtokán próbaüzést tartottak, kis mennyiségű – hét mázsa – nyersanyagot dolgoztak fel, amelyből a tanács mintát küldött a Helytartótanácsnak. A jelentés készítője a margón jelezte, hogy mellékelte az igazolásokat, ezek azonban nem maradtak fenn, egyébként is nehéz lenne megítélni igazságtartalmukat.

Figyelemre méltó, hogy Lichtl tőkéjének legnagyobb része a piócakereskedelemből és nem műkereskedéséből eredt. A pióca mázsájának 1837. évi ára alapján – a tartály kialakítására és a szállítóeszközökre fordított kiadásokat is számításba véve – irdatlan mennyiségű, több mint 200 mázsa lehetett a készlet, ha a kimutatás adatai hitelesnek tekinthetők. Lichtl 85 850 forintos vagyona egyébként túl nagynek tűnik annak fényében, hogy ekkora vagy ezt meghaladó vagyon az 1830-as években csupán néhány nagykereskedő, illetve bankár hagyatékában fordult elő, és e vagyonoknak 50–75 (néha akár 90) százalékát rendszerint az ingatlanok értéke tette ki. Lichtl ehhez képest jelentéktelen értékű ingatlant birtokolt, és a kimutatásban a kereskedői vagyonnak általában jelentős részét képviselő

¹⁷ A gyár a tárgyalt időben nem itt épült fel.

¹⁸ Az üzletet, amely után 250 tételnyi, csaknem 7000 forint értékű, valószínűleg behajthatatlan kinnlevőség maradt, 1831 áprilisában adta el Grimm Vincének (BFL IV.1202.c. Intimata a. n. 8433).

¹⁹ Az Ördögmalom a Váci út és a Rákos-patak kereszteződésénél, a Duna közelében állt.

értékpapírokról sem esik szó. Ellenberger tőkekimutatása is gyanút ébreszt, mivel túl nagynek tűnik a kimutatott összeg egy 3. osztályba sorolt kereskedő esetében.

A kételyeket csak megerősíti az üzemalapításra fordítandó 120 000 forint gyors elpárolgása is. A Helytartótanács 1830. május 4-én adta meg a gyári privilégiumot, a kezdőtőke azonban nagyjából fél év leforgása alatt, termelés és értékesítés mellett elfogyott. Ennek oka aligha lehetett a gyár felszerelésének beszerzése, hiszen az 1832 decemberében, a fizetéseképtelenség bejelentése után egy héttel végzett leltározás szerint a gyár felszerelése (*fundus instructus*) 15 000 forintot, a gyári épület kialakítása 7800 forintot ért.²⁰ A későbbi hitelező és üzletárs, Kappel Frigyes 1835-ben kijelentette, hogy Lichtl bevállása szerint nem volt saját vagyona, csak a hitelezője által rendelkezésére bocsátott tőkével bírt. A gyors fizetéseképtelenség ezt látszik igazolni.

Nem tűnik sokkal hitelképesebbnek társa és sógora, Ellenberger Károly sem. Róla ugyan csak 1833-ból bukkannak fel adatok, ám ezek fényében az 1830-ban bevallott tőkéjével kapcsolatos kételyek megalapozottnak tűnnek. Ekkor – nyilván Kappel érdeklődésére – a bécsi Geymüller és társa, valamint a Steiner és társa bankárok behajthatatlannak ítélték a kereskedő tartozását, utóbbi azt is kijelentette, hogy hosszú távú kötelezvényéről Bécsben nem is tudtak. Egy folyószámla-kivonatból kiderül, hogy összes tartozása 35 427 forintot tett ki, követelése Batthyány János kezeslevele alapján 35 000 forint volt, azonban erről semmiféle írásbeli bizonyítékot nem tudott felmutatni.²¹ Kappel Frigyes több ízben „exkereskedőnek” titulálta Ellenbergert, 1835-ben pedig értesülése szerint hamis kötelezvények kiállítása miatt büntetőperbe fogták és Bécsben le is tartóztatták.²²

A kérdés csak az, hogy az elismert, exportban is jártas, és a bécsi bankárokkal rendszeres kapcsolatban álló Kappel Frigyes ellenőrizte-e a gyáralapítók pénzügyi helyzetét és megbízhatóságát a hitel folyósítása előtt. Kereskedőtársaitól vagy a Pesti Kereskedelmi Testületől nyilván kaphatott volna információkat vagyoni helyzetükről és Lichtl fent tárgyalt cselekedeteiről, ami gyanút kelthetett volna adósai feddhetetlensége iránt.

HITELSZERZŐDÉS LICHTL & TÁRSA ÉS KAPPEL FRIGYES KÖZÖTT

Lichtl 1830. szeptember végén tett levélben ajánlatot Kappel Frigyes pesti nagykereskedőnek, hogy létesítsenek üzleti kapcsolatot. Ebben kifejtette, hogy társával, Ellenberger Károllyal szeretnék cukorfinomítójukat továbbfejleszteni, de nincs meg az ehhez szükséges tőkéjük, pedig a konjunktúra miatt a termelés kiterjesztése haszonnal járna. Véleménye szerint üzleti kapcsolatuk Kappel számára is hasznot hozna és biztonságot jelentene a közös tevékenységben. Mint

²⁰ BFL XIII.12. Kappel család iratai. 5. doboz, 1833. július 25., 1833. d. n. A további tárgyalás a családi iratokra támaszkodik, csak a más helyen található iratok jelzetét adom meg.

²¹ BFL XIII.12. 1833. július 21., 25., 27., d. n.

²² BFL XIII.12. 1833. január 1., 1835. november 30.

írta, elképzeléseit felvázolta Kappel cégtársának, Malvieux-nek is,²³ aki ezeket megfontolásra érdemesnek tartotta és biztatta arra, hogy forduljon Kappelhez. Előadta továbbá, hogy a legelőnyösebbnek látszik a cukorlisztet október-novemberben beszerezni, mivel ekkor lehet jó minőségű árut vásárolni a legolcsóbb tengeri fuvardíjjal, és Triesztből a legelőnyösebb szárazföldi fuvardíjjal. Kappel segítségével decembertől márciusig megfelelő készletet halmozhatnának fel, és kb. 3000 mázsát helyezhetnék el Kappel valamelyik üres raktárában. Mindkét fél számára előnyös lenne, ha Kappel a házában levő egyik raktárt olcsó áron három évre bérbe adná. Termékeiket itt vagy más kijelölt raktárban helyezhetnék el, mivel a finomított cukrot, szépségének kiérleléséhez négy-öt hétig raktározni kell. Ehhez kérik tehát megfelelő előleg biztosítását három hónapos lejáratú bécsi papírokban. Lichtl szerint Kappel számára előnyös lenne a felsőbb hatóságok által 12 hónapra biztosított vámhitel igénybevétele, hiszen a vám jelenleg a kismértékű termelésnél 6000-8000 forintot tesz ki, amelyet havi részletekben kell leróni. Ha ezt átvállalná Kappel, az megfelelő garancia lenne a kincstár számára, Lichtlék pedig e hitel 2%-át fizetné neki.

A Kappel által fizetett előleg fejében – hogy biztosítva érezze magát –, az előleg 6%-át fedeznék bécsi papírokban, a lejárat napjától, valamint kapcsolatuk idején pedig a gyárban levő, illetve eladott cukor után mázsánként 21 krajcár, szirup esetén 15 krajcár jutalékot fizetnének, amely összeg még a jelenlegi kis volumenű termelésnél is 2000 forintot jelentene. Mint írja, gyárukban működik egy, más gyárakban nem alkalmazott tisztítógép, amely a termelés 15 000 mázsára való növelését teszi lehetővé, amennyiben elnyerik Kappel segítségét. Áruik értékesítését jelentősen elősegítené, ha a már bevezetett kenyér- (*Brod*) árusítás mellett kávét is eladnának legalább 5 librás (kb. 25 dkg-os) csomagokban, ahogy ezt Bécsben Anderl és Partl teszik, annál is inkább, mert trieszti beszerzőjük, akire biztosan hagyatkozhatnak, a legjobb forrásokat és előnyöket élvezzi ezek beszerzésénél. Ez egész évben jelentős hasznot hozna számukra, amelyből Kappel is részesülne. A levél végén Lichtl újra kifejezte meggyőződését, hogy e kapcsolat mindkét fél számára előnyös lenne, és kérte, amennyiben nem reflektál ajánlatukra, úgy ezeket az információkat diszkrécióval kezelje.²⁴

Kappelnek elegendő ideje volt arra, hogy ellenőrizze Lichtlék vagyoni helyzetét, hiszen az ajánlatot hosszú ideig mérlegelte, és csak november közepén, végén közölte a gyár támogatásával kapcsolatos feltételeit, amelyeket Lichtl 1830. november 24-i levelében el is fogadott.²⁵ Kappel feltételei a következők voltak:

²³ A későbbi bankár, Malvieux 1819 és 1831 között volt Kappel cégtársa (BFL IV.1223.b.10323).

²⁴ A levél kelte: 1830. szeptember 27.

²⁵ A pénzüsszegeket konvencióss forintra átszámítva közlöm.

1. Kappel 40 000 forintos elfogadmányi és vámhitelt²⁶ nyújt évi legalább 12 000 mázsa nyerscukor szállítása esetén évi 7%-os kamat (6% kamat + 1% váltóköltés) mellett előlegként, valamint 18 krajcár províziót igényel a nyerscukor minden nettó mázsájáért, amit a gyár feldolgoz, és a folyószámlakönyvbe bejegyezz.
2. Ha az évi mennyiség nem éri el a 12 000 mázsát, elfogadják, hogy Kappel 18 krajcár províziót, 6% kamatot és 6% váltóköltésget számítson fel minden készpénzelőleg után.
3. Kötelezik magukat, hogy e hitel állandóan árukkal fedezve lesz. Lichtlék előlegezik az érkező nyers cukorszállítmány (fuvardíjakkal együtti) értékének a háromnegyedét, Kappel pedig a negyedét.
4. A Kappel házában levő raktárért évi 600 forint bért fizetnek.²⁷
5. Minden három hónapban számadás készül és bemutatattik.

A feltételeket Lichtlék elfogadták.

Kappel a fentiekhez hozzáfűzött egy 6. pontot is, miszerint a behozott nyerscukor után fizetendő vámot készpénzelőlegnek tekintik, és bevezetik a folyószámlába.

(E megállapodás egy másik példánya Lichtlék aláírásával a 6. pontot is tartalmazza, hozzáfűzve: megállapodtak abban, hogy a finomított cukor mázsánként átlag 44 forint, a Kappelt illető 25% 33 forint értékben számítandó az előlegbe.)

Az e pontok alapján megszerkesztett szerződést a felek csak 1831. március 21-én kötötték meg, azaz Kappelnek ekkor is maradt volna ideje információszerezésre. Ellenberger hitelképességére vonatkozóan ez minden bizonnyal nem történt meg, legalábbis az 1833-ban beszerzett információkkal ellentétben, ennek nyomát sem találjuk az iratokban. Úgy tűnik, mellőzte a tájékozódást Lichtl vagyoni viszonyairól is. Benyomásom szerint döntésében a remélt haszon, valamint Lichtl személyiségének pozitív megítélése játszott döntő szerepet.²⁸

Kappel, furcsa módon, jóval a szerződés 1831. március 21-iki aláírása előtt, 1830. november 24-én, feltételeinek közlése napján levélben értesítette a vele már korábban is üzleti kapcsolatban levő Carl H. Roediger trieszti kereskedőt meggyezéséről a Lichtl & Ellenberger cukorfinomító tulajdonosaival. Roediger elfogadta a megbízást azzal a feltétellel, hogy a gyárnak szállítandó cukrot Kappel cégére terheli három hónapi teljesítés fejében. Az első szállítmányt már december 18-án útnak is indította. Kappel – megint még a szerződés aláírása előtt – 1830. december 17-én bejelentette a Magyar Kamarának, hogy a 12 hónapos vámhitel biztosítékaul Rothschild-sorsjegyeket helyezett letétbe. A maga biztosításául pedig

²⁶ Az elfogadmányi hitel mai definíciója: határidős váltó elfogadására vonatkozó okmányos meg-hitelezés. A kedvezményezett az előírt okmányokon felül egy határidős váltót intézményez a bankra. E meghatározást, illetve a váltóügyletekkel kapcsolatos egyéb fogalmak tisztázását Halmos Károlynak köszönöm.

²⁷ A Bálvány, ma Október 6. utcai házról van szó.

²⁸ E benyomásomat Lichtl Kappelnek 1832. március 9-én írt válaszlevelére alapozom. (Kappel levele nem maradt fenn.) Kappel levelében arra hivatkozott, hogy támogatta Lichtl-t és körülátlan bizalommal viseltetett irányában.

másnap kötelezvényt szerzett be a gyártulajdonosoktól arra vonatkozóan, hogy a raktárában elhelyezendő finomított cukor a hitel fedezetéül szolgál, a készletekről kettős könyvelést vezetnek, és a készletet Kappel számára zálogjogon átengedik.

A trieszti szállítók óvatosabbak voltak: Roediger csak Kappel cégére terhelendő szállítást ígért. Johann Buschek, szintén trieszti kereskedő, maga is cukorgyáros pedig, úgy tűnik, Kappel értesítése után maga is igyekezett információkat szerezni. 1831. március 4-i leveléből kitűnik, hogy a megegyezésről szóló hírt követően, ismeretlen időpontban írt levelében Kappeltól kért információkat Lichtl-ről. Kappel válaszáat nyugtázva, 1831. március 4-én a következőket írta: „Kegyeskedett Lichtl-ről a legjobb információkat adni és meg vagyok győződve arról, hogy nyugodtan lehet vele együttműködni, csak a megégett gyerekek félnek a tüztől”. Kizárólag Kappel garanciája alapján kötött tehát velük üzletet. Buschek azonban tovább informálódott, és egy 1831. április 12-i levelében azt közölte Kappellel, hogy különböző dolgokat mondtak neki a Lichtl & Ellenberg cégről. Az egyik üzlet kapcsán, amelyet Kappel révén velük kötött, eleget tudott meg arról a rendetlenségről, amely minden ügyüket jellemzi. Ezért kijelentette, hogy Lichtl-lel semmiféle közvetlen kapcsolatba nem lép, ha nem Kappel elfogadványa alapján történik, és kéri ennek tudomásulvételét visszaigazolni.

E baljós jelzés ugyanakkor már a Lichtl és felesége, valamint Kappel közötti, 1831. március 21-én aláírt szerződés megkötése után érkezett. Ellenberger 1831. február 23-án „baráti megegyezéssel” kilépett a társulásból, úgy tűnik, az ő részvétele csupán a privilégiumhoz szükséges tőkekimutatás miatt volt fontos. A szerződés szövege – melynek összefoglalása a későbbi fejlemények megértéséhez szükséges – a következő:

1. Kappel 40 000 forint elfogadmányi és vámhitelt nyújt, részben készpénzben, ami szükség esetén bővíthető.
2. Lichtl 6% kamatot fizet, garantálja évi legalább 12 000 mázsas nyerscukor átvételét, 1%-ot fizet váltókiadásokra és 18 krajcár províziót mázsánként.
3. Ha az átvétel 12 000 mázsánál kevesebb lenne, a fentiekén kívül, szóbeli megállapodás alapján további mázsánkénti jutalék illeti Kappelt.
4. Ha a gyár Kappel házában utcára néző raktárt kap, ezért évi 600 forintot fizet a gyár.
5. Háromhavonta folyószámlát készítenek és elszámolnak.
6. A vám előre fizetendő, előlegnek tekintendő, és a hitelboletta alapján háromhavonta elszámolás alá kerül.
7. A hitel betábláztatik a gyárra, annak minden szerszámára és készletére, ami a szerződés be nem tartása esetén a hitelező tulajdonába megy át, a privilégiummal együtt.
8. A szerződés a két fél megállapodása szerinti időre érvényes.

1830 decemberétől folyamatosan érkeztek a cukorporszállítmányok, szaporodtak a szállítólevelek, számlák és Lichtl elismervényei Kappel irattárában és a tartozásra vonatkozó bejegyzések Lichtl üzleti könyveiben. Kappel követelése 1831. június 27-én már 49 396 forintra rúgott. A tartozásból ugyanakkor egy

fillér sem került Kappel birtokába, sőt, Lichtl 1831-ben többször fordult hozzá újabb kisebb kölcsönökért.²⁹ Pénztelenségének oka csak később derült ki: Lichtl 1831. február 12-én, azaz tíz nappal Ellenberger kilépése előtt, 35 000 forintot (azaz a Kappel által nyújtott hitelkeret csaknem 90%-át) kölcsönzött neki négy évre, a sógor pedig fedezetül felesége Batthyány Jánosnak vállalt kezessége fejében 40 000 forint, 1835-ben érvényesítendő követelését jelölte meg. Minderre csak később derült fény, mint ahogy arra is, hogy a fedezetül szolgáló összegre vonatkozóan semmilyen írás nem maradt fenn.

KAPPEL EREDMÉNYTELEN KÍSÉRLETEI KÖVETELÉSEI BEHAJTÁSÁRA

Amikor Kappel 1831. december 2-i levelében követelte, hogy a megegyezés értelmében Lichtl azonnal rendezze a kb. 9000 forintos vámot, valamint a szállított 350 mázsa cukor árát, december 8-án kelt válaszlevelében még mentegetőzött Lichtl. Pénzügyi nehézségeire hivatkozva néhány napi haladékot kért, és biztosította hitelezőjét, hogy 1832. január végéig teljes mértékben kielégíti és a 40 000 forintos keretet sosem lépi túl. Levelét azzal zárta, hogy reméli, Kappel elfogadja háláját, és részéről barátságos elbánásban részesül.

1832. január 31-i levelében Lichtl már azt ígérte, hogy valamivel több mint 16 810 forintos tartozását februártól négyhavi részletekben sola váltókkal, a 246 forint 22 krajcár kamatot pedig készpénzben fogja kiegyenlíteni. Bár – tette hozzá – az utóbbi helyében is szívesebben adna váltót, mert pénzét a nyersanyag beszerzésére kell fordítania, s jelenleg 30 000 forint értékű készlete van. Levelét most azzal zárta, hogy hitelezője ismeri pontosságát a váltók kifizetése terén, ezért abban reménykedik, Kappel elfogadja a kifizetés fent vázolt módját. Amikor ezután Kappel egyre sürgetőbben követelte a tartozások kiegyenlítését, Lichtl leveleinek hangja egyre pökhendibbé, szemtelenebbé, pimaszabbá vált.

A további eseményeket csupán Lichtl válaszeveleiből ismerjük, ezek alapján tudjuk rekonstruálni. 1832. március 6-án, valószínűleg Kappel fizetést sürgető levelére válaszul már epés megjegyzéseket tett hitelezője vele szembeni kegyetlen bánásmódjára, de júliusra még mindig adóssága teljes rendezését ígérte. „Akkor végre vége lesz annak a kinnak, amely Kappelt a lehetséges veszteség miatt gyötri.” S ezt követően a Kappeltól bérelt raktárra sem lesz szüksége.

Kappel nyilván nem elégedett meg ezzel a válasszal, és március 8-án kelt levelében erélyesebb hangot üthetett meg, amelyre Lichtl másnap elég pimasz hangon válaszolt. Véleménye szerint nem lenne nézeteltérés közöttük, ha Kappel hű maradt volna eddigi, hozzá fűződő viszonyához. Vádjait visszautasítja, mert nem valósak, és szavai számára „szenvédést és szomorúságot okoznak”. Mint írja, Kappel arra hivatkozik, hogy támogatta őt, korlátlan bizalommal viseltetett

²⁹ 1831. április 4-én 1500 forintot kér váltó ellenében, november 23-án egy ismeretlen összegű sola váltó leszámítását kéri. A sola csak egy példányban kiállított váltó.

iránta, és szemére hányja, hogy nem tett eleget kötelezettségeinek. Ő azonban elpirul a szégyentől, mert éppen az ellenkezője igaz, hiszen a legnagyobb biztonságban részesítette: nem bocsátotta-e rendelkezésére saját és felesége egész vagyonát? „Ist mir mehr als meine Person geblieben?” És ezt nevezi bizalomnak? – kérdezte sértődötten. Majd azzal folytatta, hogy támogatásnak azt tekinti, ha egy barát segít, és barátként kezeli. Igazságtalanság azt állítani, hogy nem tett eleget kötelezettségeinek. Élete célja és büszkesége, hogy ne szolgáljon rá ilyen szemrehányásra. Az, hogy támogassa, Kappel tetszésére volt bízva, és ő ennek örömmel tett eleget, hiszen a hitelt 40 000 forintról 56 000 forintra emelte. A szerződés valóban úgy szól, ismerte el Lichtl, ahogy Kappel állítja, ám Lichtl már elkészítéskor azt mondta, hogy e feltételek nem biztosítanak az ő számára előnyt. Mert ha a hitelt cukorral és váltókkal fedezi, 100 cég is akadna, amely ezt az összeget rendelkezésére bocsátaná mindössze 8%-os kamattal, vagyis a Kappel által kértnél egynegyeddel kisebb teherrel, aki 12% kamatot és 18 krajcárt követelt minden mázsa cukorliszt után, amit az üzemben feldolgoz. (Tegyük gyorsan hozzá, hogy az ilyen kedvező ajánlatokat tevő hitelezők aligha tolongtak körülötte, különben miért fogadta volna el Kappel keményebb feltételeit.) Végül Lichtl azzal folytatta a levelet, hogy Kappel azt mondta, hogy ez – mármint a hitel feltétele – csak formális, és azt ígérte, hogy rövid idő múltán barátibb elbánásban részesíti. Sőt, mint írta, ha Kappel javaslatot tesz arra, hogyan terjessze ki a finomító tevékenységét, oly módon, hogy mindkettőjüknek előnyös legyen, ő kész lesz elfogadni azt.³⁰

Lichtl tehát a gáncstalan lovag pozícióját öltve fel már március 9-én ellentámadásba ment át, elfeledkezve mind az üzleti könyvei alapján kimutatható jelentős tartozásáról, mind a már fent idézett ígéreteiről az adósság kifizetésének határidejét illetően. Álságos a hivatkozása a szerződés 8. pontjára is, ami szerint a hitel a gyárra és privilégiumra betáblázva kellő biztosítékot kínál Kappelnek, hiszen ő tudta csak igazán, hogy egyéb kötelezettségei is voltak, és csőd esetén a gyár értéke az összes hitelező tulajdonát képezné.

A levélváltást követően szóbeli tárgyalásra került sor, s ennek eredményeképp – nyilván az erélyesebb felszólítás hatására – április 1-jei levelében Lichtl kötelezte magát a 40 000 forint hitel hét hónap alatti visszafizetésére havi 5000 forintos sola váltókkal, lejáratkor folyósítva a 6%-os kamatot és a 6%-os províziót, úgy azonban, hogy megszűnik a mázsánkénti 18 krajcáros jutalék. Az utolsó részlet kifizetése után – a megállapodás szerint – Kappel visszaadja majd a szerződést, valamint a maga és felesége vagyonának biztosítékként lekötéséről szóló írását. A levél végén Lichtl még felvetette, hogy a továbbiakban, ha ez Kappelnek megfelel, megkéri, hogy minden trieszti cukorszállítmányra nyújtson Bécsben

³⁰ Pénzhiányának az is oka lehetett, hogy 1832. március 25-én tanácsi engedélyt kért gyára közelében szalmiák- és spódiumgyár létesítésére. 15 évre kizárólagos jogot kért a csontok begyűjtésére, mivel ezzel sok embernek tudna munkát adni. Április 6-án a tanács megadta az engedélyt, évi 60 forint bér fizetésének feltételével (BFL IV.1202.h. Relationes a. n. 4107).

hitel mázsánként 2%-os, bécsi váltókban fizetett jutalék ellenében a Geymüllernek szállított cukorért.

A fogadkozások ellenére a hónap végén már Lichtl elnézést kért, mert csak késéssel képes átadni az április hónapra esedékes 4210 forintos váltót, ám úgy tűnik, a következő határidőket sem tartotta be. Június 15-i levelében aztán gyakorlatilag megtagadta a hitel visszafizetését. Ez az írás is feltehetően egy válaszlevél volt Kappel aktuális felszólítására az adósság kiegyenlítésére, ugyanis Lichtl sajnálatát fejezi ki, hogy nem tehet eleget Kappel kívánságának a kifizetés időpontjára vonatkozóan. Érvelése szerint ez teljesen lehetetlen, annál is inkább, mert a cukorliszt ára mázsánként 4-5%-kal nőtt, míg a finomítotté nem változott. A 12% províziót még nehezebb megfizetnie, mint korábban, ráadásul még sok más províziót is kellett fizetnie. Zárásként azért biztosítja hitelezőjét, hogy mindent megtesz annak érdekében, hogy megszabaduljon e nyomasztó adósságtól, és Kappel barátságos választát várja.

Kappelnek egy nyilván újabb keményebb levelére június 19-én megint elég gorombán válaszolt Lichtl. Utalt arra, hogy március 15-i levelében kérte a május 31-én és a június 23-án esedékes váltók meghosszabbítását, amire Kappel azt válaszolta, hogy e kérés meglepte, és nem tartja összeegyeztethetőnek Lichtl elveivel. Most Lichtl kifejtette, miszerint sajnálatos, hogy Kappel a gazdasági tevékenységet és a személyt nem tudja elválasztani egymástól. Mi köze van az elveinek a váltó prolongálásához? – kérdezte Lichtl, és folytatta is. Sérülnek-e az elvei, ha a tőkét később fizeti ki, és fizeti a kamatokat? Kérésénél abban a hiszemben volt, hogy Kappel már meggyőződött az ő jelleméről és megbízhatóságáról. Csak egy ok lehetett volna kérésének visszautasítására: ha Kappel maga is nehézségbe került volna. Ez esetben bármit megtett volna kötelezettsége teljesítésére. Azt is kijelentette, hogy ő mindenben a Kappel április 5-i levelében írottaknak megfelelően cselekszik, hogy kifizesse a tőkét és a 12%-os kamatot. Az előny, amit ezáltal Kappel élvez, biztosíthatná barátságát, „de ez a lépés kereskedelmi és nem baráti”. Magyarozatként még hozzátette, kérésének az az oka, hogy 60 000 forint tőkét kell 12 hónapra kihelyeznie, ennek ellenére biztosítja Kappel, hogy augusztustól jelentős összegeket fog törleszteni. Hivatkozott még arra is, hogy a cukorliszt növekvő ára és a finomított cukor alacsony ára arra készítette, hogy 26 000 forintért kéthavi készletet szerezzen be Triesztből. Végül érvelését így folytatta: Kappel levelében hivatkozott az ő vagyontárára, és igaza is van, de ez nem elegendő az üzleti ügyeihez, és verést érdemelt volna, ha extra 64 000 forintot használt volna fel ilyen nyomasztó viszonyok között, csaknem 24%-os adó mellett.

Lichtl tehát, úgy tűnik, törlesztés helyett ellentámadásba kezdett: pökhendi stílusa olyan, mintha ő lenne a hitelező. Az pedig egyenesen nevetséges, hogy azért tesz szemrehányást Kappelnek, hogy hitelét kereskedelmi ügyletnek tekinti.

Feltehetően újabb személyes tárgyalásokat követően Lichtl augusztusban átmenetileg visszavonulót fűjt. Augusztus 16-i levelében közölte, hogy miután Kappel több ponton megváltoztatta megállapodásukat, ő kötelezi magát ezek betartására. Kérte, hogy Kappel tartsa meg a régi (lejárt?) váltókat, és megfelelő

időt biztosítson számára a 40 000 forintnyi tőke visszafizetésére. A vásári héttől kezdve³¹ nyolcnaponként fog fizetni, hozzáadva minden esetben a 12% kamatot.

Októberre azonban újra változott a hangnem, és már a nyílt fenyegetéstől sem tartózkodott. 18-i levelében azt kérte, hogy Kappel jelöljön ki egy időpontot, amikor felkeresheti őt. Kijelentette, hogy ő mindent megtesz, amire ereje telik, és reméli, Kappel alaposan átgondolja elhatározását, hogy kiadja kezéből a nála levő váltóit. „Ha megsérti a becsületét, akkor kíméletlenül fog eljárni vele szemben” – fenyegetőzött. Felszólította Kappelt, hogy ne hagyja magát semmilyen ügyvédtől megfélemlíteni, és tegye lehetővé a barátságos kiegyezést, ahogy az tisztességes emberek között szokásos. Újra ígéretet tett, hogy január végétől nyolc hónap alatt kifizeti a 40 000 forintot, a 12% kamatot, vagy, ahogy Kappel nevezi, a 6% váltókiadást és 6% külön províziót,³² és akkor nem lesz perköltsége. Per esetén viszont a gyár fedezetével bizonyosan eléri majd a hitel 10 évre való prolongálását, 6% kamattal, és a per leleplezné Kappel szívtelen és igazságtalan eljárását is.

Mindezen előzmények után Lichtl december 16-án bejelentette fizetési képtelenségét. A másnapról kelt bírósági végzés nyomán december 23-án sebtében leltárt készítettek a gyár felszereléséről, és Lichtl üzleti könyvei alapján kimutatták adósaí és hitelezői nevét és a neki nyújtott hitelek összegét. A gyári felszerelések értékelése becslés alapján történt, még a cukorkészlet mérésére sem került sor, ráadásul három, eltérő adatokat tartalmazó változat maradt fenn a vagyonszámlából, ami alapján indokoltnak tűnik, hogy Kappel vitatta ezek megbízhatóságát.

Az aktívákat 1832. december 23-i dátummal, Steinbach Joseph és Amtmann Franz kereskedők vették számba, a gyár felszerelését két-két lakatos, rézműves és fazekas becsülte fel.

Az első, főleg becsléseken alapuló kimutatás szerint ekkor még közel 27 000 forintnyi többlet mutatkozott. A három legnagyobb hitelező Kappel Frigyes (41 713 frt 20 kr), Buschek Johann trieszti kereskedő (19 381 frt) és Lämmer Simon bécsi kereskedő (12 300 frt) volt.

E leltár alapján készült Szloboda Mihály tanácsnok december 24-i, ugyanakkor a fentiekől némileg eltérő számokat tartalmazó jelentése. Ebben a cukorkészlet értéke már csak 56 000 forintot, az aktívái pedig 138 388 forintot és 56 krajcárt tett ki. A többlet így csak 20 700 forint lett. A jelentéshez Kappel megjegyzéseket fűzött: Lichtl szóbeli közlésében a betáblázott követelések összegéül 117 688 frt 42 kr-t jelölt meg, holott például az ő követelése is nagyobb a kimutatottnál, mert 48 185 forintot tesz ki. Kappel erre hivatkozva kérte a tanácsot, hogy rendelje ki a tömeg kezelésére Sartori J. G. és Halbauer Johann kereskedőket. Lichtl ugyanerre a posztra Amtmann Franz és Halbauer Johann

³¹ Az augusztus 29-i, János fővétele napján kezdődő vásárról van szó.

³² A 6%-os külön jutalék más feltételek mellett, az eredeti szerződésben is szerepelt, majd erről 1832. április 1-jén újabb megállapodás született, amelynek során viszont megszűnt a mázsánkénti 18 krajcáros jutalék. A 6%-os jutalék kétségtelenül magasabb volt az átlagosnál. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy Lichtl hol 12%-os kamatról, hol 6%-os kamatról és 6%-os váltókiadásról, illetve jutalékról ír.

3. táblázat

Lichtl vagyonleltára, 1832. december 23-án

Aktíva	Konvenciósi forint és krajcár	Passzíva	Konvenciósi forint
26 adóstól behajtható követelés	4641 frt 18 kr	Az 1832 decemberében betáblázott hitelek	120 269 frt
Kétes követelés	1075 frt 13 kr		
Műkereskedés követelése	7558 frt 24 kr		
Ellenberger Károly adóssága	35 000 frt		
A gyár felszerelése	32 614 frt		
Cukorkészlet (becslés alapján)	66 201 frt 21 kr		
<i>Összesen</i>	<i>147 000 frt*</i>	<i>Összesen</i>	<i>120 269 frt</i>

* Az összeg minden bizonnyal elírás, a helyes eredmény: 147 090 forint.

kijelölését kérte, a tanács pedig végül Cahen M. L. és Halbauer Johann gondnokok megbízásáról döntött.³³

Fennmaradt egy 1832. december 24-i keltezésű, aláírás nélküli újabb leltár is, amely viszont már 21 433 forintnyi hiányt mutatott ki. Készítője megjegyezte, hogy ha nem találnak vevőt a gyár üzemeltetésére, és az eszközöket árverésen adnák el, a veszteség 40 000 forintra becsülhető.

1833. január 1-jén Kappel egy újabb beadványában ismételten egy megbízható leltár készítését és a vagyon biztonságos kezelését kérte a tanácstól, a hitelezők biztonsága érdekében. Szloboda tanácsnok is megállapította, hogy a leltározás nem volt szakszerű, hiszen a cukorkészlet nagyságát nem mérés, hanem becslés alapján határozták meg, és felülbecsülték. Az sem volt szerencsés, hogy az üzleti könyvek átnézése helyett a leltározók Lichtl szóbeli közlésére hagytak, és az aktívába behajthatatlan követeléseket – például Ellenberger adósságát és a műkereskedés hiteleit is – beszámították. A bíróság helyt adott Kappel kérésének, és január 7-én arról értesítette az összes hitelezőt, hogy a kezelés csak három hónapig hosszabbítandó, döntsenek, helyesebb-e kellő körültekintéssel eladni a gyárat.

³³ Halbauer János György és Cahen M. L. pesti termény-nagykereskedők voltak, akik bankügyletekkel is foglalkoztak. Halbauert ismeretlen időpontban Jálics Ferenc nagykereskedő, neves borexportőr váltotta fel a tömegkezelői pozícióban.

KÜZDELEM A CSŐDELJÁRÁS MEGINDÍTÁSÁÉRT

Kappel új leltározást szorgalmazó ismétlődő követelései megalapozottak voltak. 1833 júliusában a hiány, két független kereskedő becslése szerint, már 40 000 forint körül járt,³⁴ az év végén pedig 58 646 forintra rúgott, ezzel az összes követelés több mint felét tette ki, a tömeg kezelése során tehát a hiány ijesztő mértékben növekedett. Ezt látva Kappel a csődeljárás megindítását és a gyár árverésen való eladását követelte.

Lichtl viszont éppen ezt szerette volna elkerülni, hiszen a gondnokság alatt is tovább folytathatta üzemeit. A tömeg kezelői továbbra is rábízták az üzem vezetését, a bírósági tilalom ellenére engedélyezték cukorpor hitelben való vásárlását és a finomított cukor hitelben való eladását.³⁵ Sőt, az utóbbi raktárba szállítását sem ellenőrizték. Törvényszéki jóváhagyás nélkül folyósítottak a tömeg kezelői Lichtlnek szabad rendelkezésre 11 330 forintot – ebben egyébként benne foglaltatott az az 500 forint is, amely Lichtl és ügyvédje, Schiller pozsonyi és bécsi utazásait fedezte, amikor nyilván Kappel ellen jártak el. Így Kappel joggal érezhette úgy, hogy az ellene intézett vádaskodások költségét is ő fizette. Míg Lichtlrel ilyen bőkezűen bántak a tömeg kezelői, arról nem gondoskodtak, hogy az alkalmazottaknak egy évre járó 5227 forintnyi munkabéreket kifizessék.³⁶

A tömeg kezelőinek eljárása aligha tulajdonítható a két kereskedő, Jálics és Cahen egyéb elfoglaltságából eredő nemtörődömségének. Gyanús, hogy az előírt elszámolások benyújtását rendre elmulasztották,³⁷ és az is, hogy nyíltan megszegték a bíróság előírásait. Láthatóan összejátszottak a gyárossal, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy bírósági engedély nélkül Lichtltől – pontosabban az általa kezelt tömegből – havi 478 forintot élveztek.³⁸ Jálicsot ezenkívül talán még az is motiválhatta, hogy később esetleg a működőképes gyár vezetését is átveheti.

Kappel árgus szemekkel figyelte a tömeg kezelését, és fokról fokra tárta fel az ennek során végbement szabálytalanságokat. Számptalan beadványt intézett a pesti tanácshoz és törvényszékhez, sőt, felségfolyamodványra is sort kerített. Hasonlóképpen járt el Lichtl is, aki arra törekedett, hogy távol tartsa Kappelt a gyár ügyeinek megfigyelésétől, ellehetetlenítse követelésének érvényesítését, és lejárassa őt. Rögtön a fizetéseképtelenség bejelentése után megkísérelte hitelezőjét rábírní arra, hogy érje be követelése felével. Amikor Kappel erre nem volt

³⁴ Hoffmann József 43 046 forintot, Eisenfels Ferenc 39 620 forintot mutatott ki.

³⁵ Lásd a törvényszék 1833. 19-i határozatát. A per iratai a mutatóban szereplő 11428 szám alatt nem maradtak fenn. A helyükön található korabeli cédula szerint külön csomót képeztek, ez azonban sem jelenleg, sem az 1960-as években készített levéltári jegyzékekben nem található. Ezért csak a Kappel család iratai között található eredeti iratokra, másolatokra és beadványok piszkozatára támaszkodhattam.

³⁶ Lichtlnek a törvényszékhez címzett beadványa, 1834. március 2.

³⁷ Végül 1833 végén nyújtották be a kezelők az 1832. december 28-tól 1833. november 30-ig vezetett pénztárkönyvük másolatát. Ezt megelőzően, még októberben Cahen M. A. lemondott kezelői tisztjéről.

³⁸ Szloboda Mihály tanácsnok jelentése a pesti törvényszéknek, 1835. április 20.

hajlandó, kártérítési és becsületsértési eljárást indított ellene, 20 059 forintot követelve tőle azon károkért, amelyek őt a gyár 1832. december 17-e és 1833. január 8-a közötti (ekkor vették át megbízásukat a kezelők) leállása során érték. További 500 forintot követelt ügyvédjével együttes utazására Pozsonyba és Bécsbe. (Mintha a gyár leállítására Kappel hibájából, és nem a fizetésektelen-ség bejelentése miatt került volna sor.) Kárigénye alátámasztására Lichtl üzleti könyve meghamisításától sem riadt vissza. Legalábbis ezt állította Kappel a törvényszékhez benyújtott folyamodásában, és emiatt tetézte Lichtl a kártérítési igényt becsületsértési perrel. Ráadásul – hogy erkölcsileg is ellehetetlenítse ellenfelét – uzsora vádjával feljelentette a királyi jogügyigazgatónál. Azt állította, hogy a törvényes 6% helyett 12%-os kamatot követelt tőle, kamatként tüntetve fel a szerződésben kikötött váltókötségeket és jutalékot.

Kappel felségfolyamodványban adta elő panaszait, majd mellékelve az udvar 1833. június 6-i határozatát, újabb beadvánnyal fordult a pesti törvényszékhez. Előadta, hogy azáltal, hogy Lichtl a követelését betábláztatta, elismerte adósságát. Abban az időben, amikor a tömeg hiánya bíróilag elismerve nem volt, a szerződés alapján a gyár felszerelése, sőt maga a privilégium is Kappel tulajdonába kerülhetett volna, hiszen az, hogy Lichtl felesége is aláírta a szerződést, azt bizonyítja, hogy a többi hitelezővel szemben elsőbbségi joga van. A tömeg kezelésének féléves időtartama alatt a hiány további 18 171 forinttal növekedett, és ebben a kezelők is vétkesek, mivel a gyár vezetését Lichtlre bízták, aki felelőtlenül költekezett. Mindennek ellenére az uralkodó a kezelés folytatását rendelte el, nyilván azt feltételezve, hogy van még többlet, és figyelmen kívül hagyva, hogy a törvényszék követeléseinek elkülönítését rendelte el, amennyiben az nem sérti a többi hitelező érdekeit. A határozat ugyanakkor engedélyezte, hogy vagy rendes peres eljárásban, vagy, ha valóban hiány mutatkozna, csődeljárással biztosítsa Kappel a követelése kifizetését. A határozat azt is elrendelte, hogy a tömeg kezelői óvadék ellenében nagy óvatossággal járjanak el, nehogy a tömeg a hitelezők kárára csökkenjen. Hogy ennek nem tettek eleget – folytatta Kappel –, mutatja az újabb, 18 000 forintos deficit, valamint az a tény, hogy rendes számadást nem nyújtottak be, és szemet hunytak afölött, hogy Lichtl mint a gyár igazgatója ellenőrzés nélkül szállít cukrot a gyárból. Ezért kéri Kappel a csődeljárás elrendelését, a hiány pontos meghatározását, a kezelők elmozdítását, és azt, hogy a hitelezők beleegyezése nélkül ne történhessen semmi. A vagyon pontos leltározásába és becslésébe Kappel a cukorgyártásban jártas Bisenti és Kraskovics kereskedők bevonását javasolta. Azt is kérte, hogy tiltsák meg a kezelőknek az új leltár készítéséig a hitelben vásárolt 500 mázsa cukor finomításának engedélyezését, és tiltsák el Lichtl-t a gyár irányításától. Zárásul leszögezte, hogy a finomító-nak nincs szüksége igazgatóra, hiszen egy megesketett főzőmester is irányíthatja a finomítást és a cukor osztályozását. A kész cukor raktárba szállítását pedig egy megesketett kancellista ellenőrizhetné.

1833 vége felé Lichtl egy újabb húzással próbált megszabadulni Kappel figyelő szemétől: külön megállapodást kötött hitelezői egy részével. A készülő

megegyezésről az egyik hitelező, Buschek trieszti kereskedő veje³⁹ tudósította Kappelt 1833. október 17-i levelében. A levélben szemrehányást tesz Kappelnek azért, hogy nem hagyta a dolgokat májusig folytatódni, és perre vitte az ügyet, ami magyar viszonyok között sok évig eltarthat. Szerinte a többi hitelező Lichtlrel együtt ellene fordult. Annak érdekében, hogy pénzüket biztosíthassák, kénytelenek adósuk segítségére lenni, ahelyett, hogy csapást mérnének rá. Így a küzdelemben Lichtl járt a legjobban, pedig ha minden hitelező összefogott volna ellene, tönkretrethették volna, hiszen Buscheket kivéve senkitől nem szerezhetett volna be nyersanyagot. Apósa Kappel után a legnagyobb hitelező, és kénytelen a már raktározott készlet miatt Lichtlrel megegyezni, bár kész lenne Kappeléhez hasonló lépésre is pénze behajtása érdekében. A levélíró az iránt is érdeklődött, hogy Kappel milyen feltételekkel mondana le a perről, milyen jogalappal rendelkezik a tartozás behajtására, és milyen lehetőséget lát a többi hitelezővel való összefogásra. Várja válaszát, de ügyljen, hogy Lichtl mit se tudjon e tervekről.

Kappel azonban kitarzott a peres út mellett. November 18-án a pesti törvényszéktől kérte az összes hitelező összehívását idézőlevél útján. A törvényszék eleget tett a kérésének, és 1834. február 25-ére kitzúta a csődületet. Úgy tűnik, Kappel a hitelezők közül mindössze a csekély, 584 forintos váltóhitel nyújtó pitteni papírgyár vezetőit tudta a maga oldalára állítani. Ennek megbízottja ugyanis felségfolyamodványában kérte Lichtl vagyonának zárolását és árverésre bocsátását, arra hivatkozva, hogy a kezelés során további hiány ne keletkezzen.⁴⁰

Kappel, a pitteni papírgyár és több más hitelező 1834. január 16-i keltezésű kérvényére válaszul a tanácshoz küldött királyi dekrétum jelentést kért a pesti tanácstól a Lichtl-vagyon zár alá vétele és árverésre bocsátása tárgyában. Kappel az udvari kamarának adott válaszában öt pontba foglalta a legfontosabb információkat. Az első négy pont a már ismertetett panaszok megismétlése volt. Az 5. pontban Kappel előadta, hogy Lichtl nemcsak nem fizette vissza tartozását, de becsületét is megsértette azzal, hogy először a kincstárnál uzsorával, majd 1833 márciusában azzal vádolta, hogy hamis iratokkal 21 260 forintnyi kárt okozott neki. A tömeg kezelése során keletkezett károkat ugyanis úgy igyekezett – a kezelők segítségével – elrejteni, hogy egy ravaszul kieszelt (*politisch ersonnen*) számlát nyitott, amelyben a jelentős deficit mint aktív vagyon szerepelt. Így, míg ő csak a követelése biztosítását akarta elérni, ellenfele a hiány okozójaként vádolta rosszindulatúan. A kincstár 1833-ban úgy döntött, hogy nem továbbítja az uzsoravádat a Kamarának, a pesti törvényszék pedig 1834. március 11-én megállapította, hogy az iratok nem hamisítványok. Lichtl a cukorgyárat speciális zálogban engedte át Kappelnek, ezért a gyárat Kappel meg akarja védeni. Azaz – szögezte le végül Kappel – Lichtl csalással és bűnös machinációkkal igyekszik vagyona hiányát fedezni.

³⁹ Az aláírás olvashatatlan.

⁴⁰ Datálatlan másolat. A hiány nagyságát a júliusi leltár alapján tünteti fel.

Lichtl mindennek ellenére továbbra sem adta fel. 1834. március 18-án a Helytartótanácsnál kérvényezte annak kihirdetését, hogy a februári csődület ellenére gyára továbbra is működik és a legjobb minőségű cukrot készíti. A hivatalok nem siettek az intézkedéssel: a Helytartótanács március 18-án kért jelentést a tanácstól az ügyben, a tanács pedig április 28-án küldte át az iratot a törvényszéknek.

Nyilván újabb kérvényekre válaszul május 9-én újabb királyi leirat érkezett a tanácshoz. Kappel és a pitteni papírgyár Lichtl vagyonának zárolását és árverésre bocsátását, Lichtl pedig a gyár kezelésének folytatását és Kappeltól való megvédését kérvényezte. Az udvar álláspontja szerint az összes hitelező biztosítása érdekében Lichtl ellen csődpert kell kezdeni, és kellő óvatossággal olyan kezelést kell kialakítani, hogy a műveletek ne csökkentsek a vagyont, és ne sértsék a hitelezők érdekeit. Az udvar szerint akkor kerülhet sor a csődperre, miután a Kappel kezdeményezésére 1834. február 25-re összehívott csődületet eltörölték. A tanács további teendőit is kijelölte az udvar: nevezzen ki erkölcsileg feddhetetlen és megfelelő kurátorokat, a hitelezők bevonásával dolgozzon ki egy jó instrukciót a tömeg megóvása és a hitelezők biztosítása érdekében. A tanács gondoskodjon továbbá arról is, hogy a kezelők évente számadást készítsenek, és azokat ellenőriztesse, valamint jelöljön ki és hirdessen időpontot az adósok és a hitelezők összehívására. Minden személyi szempontot félretéve a tanács hozzon határozatot arról, vajon előnyös-e a tömeg szempontjából a gyár folytatása, vagy kívánatos lenne annak eladása, és ezt milyen kikötésekkel és óvatossággal tegyék. Tisztázzák a tömeg aktív és passzív állapotát, a törvényszék állapítsa meg a követelések jogosságát, és sorolja be a hiteleket a kielégítés sorrendjébe, és erről készítsen a tanács jelentést.

A tanács Szloboda Mihály tanácsnokot bízta meg a felsőbb rendelet végrehajtásával. Június 16-án a tanács Ladomerszky Imre ügyvéd kinevezését javasolta kezelőnek, és felszólította a hitelezők összehívására.

Július 24-re Lichtl próbálkozásai a hitelezők megosztására sikerrel jártak, létrejött a megállapodás Lichtl, 14 hitelező és a tömeg három gondnoka (Burgmann Károly,⁴¹ Jálics Ferenc és Cahen M. A.) között, ami – Lichtl feltevézése szerint – fölöslegessé teszi a csődper megindítását. Az egyezség szerint Burgmann, Jálics, Cahen és Buschek kötelezik magukat, hogy Kappel 45 800 forintos követelését biztos letétbe helyezik, Kappelt a gyár ügyeibe való beleszólástól eltiltják. Lichtl Kappel ellen indított uzsoraperének eredménye alapján a nyereség vagy veszteség a tömeghez csatolandó. Az irat szerint Lichtl adósságai 97 693 forintot, az aktíva 75 051 forintot tesz ki, a deficitet pedig 41 760 forintban állapították meg, holott a megadott összegek szerint ez csak 22 642 forint lenne. Az egyezség szerint Lichtl a leggyorsabban pótolni ígéri a hiányt. A cukorfinomító adminisztrációját Burgmann, Cahen és Jálics végzik, teljes felhatalmazással a tömeg javát tartva szem előtt. Buschek Triesztből intézi a cukorliszt

⁴¹ Burgmann Károly pesti nagykereskedő volt.

beszerzését, szállítását, felügyelők ellenőrzése mellett. A többi hitelező a Kappel követeléseinek felüli hiteleikre nézve a bíróság rendelkezését fogadja el.⁴²

A felek a szerződést elküldték a törvényszékhez, magyarázatul hozzáfűzve, hogy Kappel a 45 800 forintnyi követelését a kamatokkal együtt törvényszéknél kérte letenni, hogy e jelentős összeg az ügy lezárásáig biztonságosan és hasznot hajtóan legyen befektetve. Azt is kérték a törvényszéktől, hogy ezután Kappelt tartsák távol a gyár minden ügyétől, hogy a kezelésüket (*Administration*) a gyártás folytatásában ne zavarja. Hozzáfűzték azt is, hogy Kappeltól arról értesültek, miszerint Lichtlnek a 40 000 forintról szóló leveléhez csatolt nyolc darab sola váltót megsemmisítette, és követelése csupán a betáblázott szerződésen és folyószámlakönyvén alapul. A törvény alapján, ily módon a per megkezdéséig nem lehet kamatot számítani. Az uralkodó által elrendelt csődper a kezelők és a hitelezők által megkötött szerződés értelmében elkerülendő, ezért további tájékoztatást kértek a 40 000 forint és a Lichtl által benyújtott kérvény ügyében.⁴³

Lichtl az egyezséget követően felségfolyamodványban a hónap végére ígérte Kappel követelésének törvényszéki letétbe helyezését, s emiatt úgy vélte, nincs szükség csődperre, és kérte a hitelezők összehívásának megszüntetését. 1834. szeptember 26-án Kappel és a pitteni papírgyár követelését valóban bírósági letétbe helyezte.

Kappelnek nyilván fenntartásai lehettek a megegyezéssel kapcsolatban, ezért tárgyalásokat folytatott Lichtl ügyvédjével, aki 1834. szeptember 13-án tájékoztatta őt ügyfeleinek a Kappel feltételeire adott válaszáról. Figyelemre méltó, hogy Kappel saját ügyvéd nélkül tárgyalt az ügyvéddel, legalábbis sem ekkor, sem máskor nem bukkant fel egy saját ügyvéd neve az ügyben. Megbeszélésüknek megfelelően az ügyvéd tárgyalt Burgmannal, Cahennal, Jálliccsal. Utóbbiak kijelentették, hogy Kappel nem támasztott más feltételeket, mint amelyekről kölcsönösen megállapodtak, vagyis a kiegyezési összeget készpénzben fizetik, és Lichtl kötelezi magát az ellene indított kártérítési és becsületbeli per iratainak deponálására. Ezen felül Kappel semmi új feltételt nem írt alá, főleg olyat nem, amely a nevezett urakat belekeverné az ellene indított uzsoraperbe, amelynek folytatása felsőbb hatóságoktól függ. A nevezett urak azt is kijelentették, hogy készek a bíróság által megítélt 30 000 forintot a sajátjukból készpénzben letenni, és a többi hitelezőt a tömeg számlájára kielégíteni. Viszont cserébe kérték, hogy Kappel adja elő a 40 000 forintos betáblázott követelést igazoló, akár bírósági, akár bíróságon kívüli iratokat, vagy a Lichtl által kiállított váltókat, amelyeket bevétele szerint megsemmisített. Végül megállapították, hogy a kölcsönös kiegyezést a törvényszék fogja kimondani, jegyzőkönyvbe venni, és a 30 000 forintot Kappelnek készpénzben kifizetni. Ezzel azonnal megszűnik majd a csődeljárás, valamint a fent említett perek. Lichtl kijelentette, hogy lemond a feljelentésről és a neki járó harmadról, és ezt a nyilatkozatot kész a királyi igazgatóságnak

⁴² BFL IV.1202.h. Relationes a. n. 5440.

⁴³ Datálatlan másolat a Kappel család iratai között. A csődper okafogottá válását október 22-én közölte a tanáccsal (BFL IV.1202.h. 5440).

benyújtani. Igazolásként Lichtl hozzátette, hogy ezt az ígéretét, mint becsületes ember, megtartja, és remélhetőleg Kappel, mint békeszerető ember, ezzel megelégszik. A nyilatkozatot valamennyi érintett a következő hétfőig elfogadja. Ha ez nem következne be, akkor Kappel az eddigi tárgyalásokat semmisnek tekinti, és ügyében a felsőbb hatóságok intézkedését kéri.

Kappel azonban, mivel a letétbe helyezett tőke az ő követelésének csak egy részét fedezte, újabb beadványsorozatban követelte a csődper elindítását. Határozottan elutasította kizárását a gyár ügyeiből, hiszen további követelései miatt is „vigyázó szemmel kell figyelnie a tömeg épségét”. Véleménye szerint a csődper azért sem szüntethető meg, mert a megegyezésben nem minden hitelező vett részt. Azzal, hogy az ő követelésének egy részét letétbe helyezték, a többi hitelező még nincs kíségetve, vagyis a zárlatot fenn kell tartani.⁴⁴

1835. január 4-én Kappel és a pitteni papírgyár, mint a legnagyobb hitelezők, folyamodványt nyújtottak be az Udvari Kamarához. Ebben előadták, hogy a törvények értelmében a gyári engedélyeket vissza kell vonni, ha a gyár csődbe megy vagy a termelést nem folytatja. Az 1834. október 10-én Pesten kelt rendelet csődper megindítását írta elő. Az 1833. évi bírói leltár a 114 933 frt 55 kr követeléssel szemben 58 645 frt 50 kr hiányt állapított meg, azaz a hitelezők által követelt összegnek csaknem a fele nem állt rendelkezésre. A gyár működését már a hitelezők több mint 12%-os vesztesége esetében be kellett volna szüntetni, ezért a már 50%-os veszteséget szenvedő hitelezők pontokba foglalták kérésüket a Kamara felé. Kérték, hogy az Udvari Kamara vonja vissza a privilégiumot, és ezt az egyetlen helyi gyárra vonatkozó privilégiumot ruházza egy hozzáértő, tisztességes személyre, amilyenek már most is jelentkeztek.

1. Mint írták, tapasztalat szerint a vagyonkezelés jelenlegi formája ritkán eredményes, ráadásul a kezelési költségek a remélt nyereséget felélik.
2. Jelen esetben ráadásul ezt a kezelést valójában a csődbe jutott Lichtl végzi, így az adminisztrációnak nincs főnöke, nincs elegendő tőkéje, nincs egyetlen felelős személye, és nem képez biztosítékot a kincstárnak a vámkedvezmények tárgyában. A kezelésnek eddig egyedüli eredménye, hogy visszatartotta a hitelezőket, anélkül, hogy valami kilátásuk lehetett volna követeléseik fedezésére.
3. Az csak ürügyül szolgál, hogy ez a finomító egyedüli az országban, és az ország gazdasága érdekében kell fenntartani, és ezért kezelésben kell tartani. Ha Lichtl privilégiuma megszűnik, több tiszteletreméltó és kellő tőkével ellátott kereskedőhöz hajlandó lenne a gyárat megvásárolni. Ezek bevonásával a gyár nem szűnne meg, hanem az ország gazdaságát elősegítő, biztos kezekbe kerülne.
 - a) A hitelezők követeléseinek 50%-os hiánya esetén, a közjó és a helyi lakosság érdekében, a törvény is előírja a privilégium visszavonását.

⁴⁴ 1834. november 12.

- b) Ez lehetővé tenné a gyár eladását, és ezzel a csődpernek is véget vetne, a hitelezők javára. A napnál is világosabb, hogy ha a hitelezőknek semmi hasznot nem hajtó kezelés folytatódna, a gyár egyre inkább tönkremenne, az eszközök és edények elhasználnának, és elvesztenék a lehetséges vevőket.

Felmerül a kérdés, vajon ki lehetett Kappel jelöltje a gyár megvételére. A tömeg kezelői biztosan nem, és nemcsak azért, mert ellenfele oldalán álltak, hanem mert eleve kereskedelmi riválisai voltak, Jálics a bor-, Cahen pedig a gyapjúkereskedelemben.

E folyamodvány nyomán születhetett a pesti tanácshoz intézett, 1835. január 29-én kelt udvari dekrétum, amely a már ismert előzmények összefoglalása után megállapította, hogy a tömegben mutatkozó hiány miatt, az 1834. május 9-i udvari dekrétum utasítására kitűzték a csődeljárást. Ezután azonban szerződés kötött a hitelezők egy részével, amelyben négy kereskedő kötelezte magát a Kappel által követelt 45 800 forintot (!)⁴⁵ törvényszéki letétbe helyezni, kikötve, hogy a cukorgyár cégük alatt folytathassa működését az összes hitelező érdekében. Ezt a szerződést ugyanakkor a helyi hatóság jóváhagyása nélkül kötötték. A fent említett 1835. évi dekrétum javasolta a tanácsnak a tömeg új kezelőinek kijelölését, és az összes hitelező bevonásával olyan instrukció kidolgozását, amely biztosítja a hitelezők érdekeit. Ennek eldöntése már a csődeljáráshoz utasított, hogy a hitelezők kielégítésére a gyár folytatása-e az egyedüli eszköz Lichtl kezelése mellett, vagy helyesebb lenne kellő óvatossággal a gyár és eszközeinek eladása, s utóbbi esetben ezt milyen feltételek mellett kellene végrehajtani.

Mindezek alapján a csődeljárást 1835. szeptember 23-ra hirdették ki, az összes hitelező összehívásával. A per résztvevői: Lichtlék, a tömeg kezelői, valamint azok a hitelezők, akik követelésüket bejelentették. A csődper miatt kérdésessé vált az egyes hitezőkkel kötött korábbi szerződés, amelynek pontjai nem teljesültek, és amely ellen Kappel tiltakozott. A perben kellett eldönteni, hogy ez a szerződés megkötheti-e az azt alá nem író hitelezők kezét is, akik tehát nem egyeztek bele sem a gyártás folytatásába, sem Kappel külön biztosításába. Kérdéssé vált a perben az is, hogy a gyár folytatása teljes biztonságot nyújt-e a hitelezők számára. És maga a szerződés is a per tárgyát kellett hogy képezze, miként annak vizsgálata is, hogy a Lichtl házaspár eredeti nyugtákkal és kötelezvényekkel igazolt újabb adósságai kedveztek-e a gyártás erőre kapásának, ami okafogyottá tehetné a csődper lefolytatását. Végül pedig szintén ennek a pernek lett tárgya, hogy a Kappel által a cukorgyárnak okozott 21 620 frt 21 kr állítólagos kár valódiságát Lichtl bizonyítsa.

Jálicsékát korántsem Lichtl megsegítésének nagylelkű célja vezette abban, hogy 30 000 forinttal megváltsák és letétbe helyezték Kappel követeléseit. Azért akarták a csődpert mindenáron megakadályozni és a gyárat tovább működtetni, mert azt remélték, hogy az majd így az ölükbe hullik. Jálics reményei azonban

⁴⁵ Érdekes a letétbe helyezendő összeg állandó változása.

csak évekkel később és más feltételek mellett teljesültek: a gyár 1838. január 17-e éjjelén leégett, és Lichtlnek nem volt kellő tőkéje egy új gyár felépítéséhez.

A GYÁR ÉS GYÁRTULAJDONOS TOVÁBBI SORSA

1838. március 7-én Liedemann Frigyes és Löwinger Ignác termény-nagykereskedők bérleti és zálogszerződést kötöttek a Lichtl házaspárral.⁴⁶

A szerződés 1. pontjában semmisnek nyilvánították az 1837. december 1-jén kötött, a tanács által hitelesített és betáblázott társasági szerződést, valamint ugyanennek a szerződésnek az 1838. február 10-én kötött, és szintén betáblázott függelékét, továbbá egyéb betáblázásokat.⁴⁷ A házaspár a hitel, az átírási, építési és felszerelési költségek, illetve azok kamatai biztosítésként öt évre, azaz 1843. március 7-ig zálogba adták a gyár privilégiumát. Ennek fejében pedig az évi mérlegben feltüntetett haszon felére tarthattak jogot. A szerződés szerint ha Lichtl az öt év leteltével az összes költségeket 6%-os kamattal kifizeti, akkor Liedemann és Löwinger nem akadályozzák meg, hogy éljen a privilégiummal, és átengedik a gyárat, valamint az ingatlant is a nevére íratják.

A gyár további sorsa Gyömrei és Mérei leírásából ismert.⁴⁸ Mivel a rendelkezésre álló tőke egy nagyobb szabású üzem létesítésére nem volt elegendő, Lichtl – tulajdonostársai beleegyezésével és Jálicsék zálogjogát 1843-ig fenntartva – a gyárat és a gyári privilégiumot eladta Schick Józsefnek, a Steiner és társa bécsi cég főnökének. Az újjáépített és évi 20 000 mázsa cukrot finomító, 50 munkást foglalkoztató gyár azonban így is rövid életűnek bizonyult. Ezúttal nem Lichtl, hanem a válság vetett véget működésének. 1841-ben Schick fizetéképtelen lett, csődbe jutott, és a gyár működtetésének jogát a bécsi Geymüller cég vette át, amely azonban hamarosan szintén csődbe jutott, csődbe sodorva egyébként Liedemannt is. Ezzel végleg megpecsételődött a gyár sorsa.

Az üzem épületét és berendezését átvette az 1842-ben 300 000 forint alaptőkével alakult, részvénytársasági alapon működő Pesti Cukorgyár Társulat. Lichtl kudarcai és korántsem feddhetetlen viselkedése⁴⁹ ellenére rábízták a 80 munkást foglalkoztató új répacukor-finomító vezetését. Működése ezúttal sem volt sikeres: 1846-ban, az üzem veszteségei miatt kénytelen volt lemondani posztjáról.⁵⁰

⁴⁶ BFL IV.1202.h. Relationes a. n. 5440.

⁴⁷ Ez a szerződés nem szerepel az iratok között. Nyilván ennek alapján hozták nyilvánosságra azt az 1837. december 19-i nyomtatott körlevelet, amelyben Jálics, Liedemann és Löwinger bejelentik, hogy a cukorgyár eddigi kezelőiként most saját számlájukra vették Lichtl cégét, és kk. priv. Pesti Cukorfinomító cég néven folytatják tevékenységüket (BFL IV.1202.h. Relationes a. n. 5440).

⁴⁸ Gyömrei 1957; Mérei 1951.

⁴⁹ 1835. május 8-án a pesti törvényszék 24 órás polgári áristomra ítélte, mert jogtalanul tartott vissza iratokat, és azokat bíróilag kellett lefoglalni. 1839 márciusában hasonló büntetést kapott az adóhátralékát beszedni kívánó hivatalnok és a főbíró sértegetése és fenyegetése miatt (BFL IV.1223.b. 19900).

⁵⁰ Mérei 1951: 277.

KAPPEL VÉDEKEZÉSE AZ UZSORAVÁDDAL SZEMBEN

Bár Kappel követelése már törvényszéki letétben volt, pénzéhez nem juthatott hozzá az uzsoravád pere alatt. Lichtl ugyan 1835-ben beadott egy folyamodványt, amelyben kijelentette, hogy a „bíróilag létrehozott”, Kappellel való egyezség kívánalma szerint eláll a Kappel elleni kártérítési és becsületsértési pertől, és ezeket a pereket megszünteti.⁵¹ A Kamara ennek ellenére ragaszkodott a per folytatásához.

Lichtlnek és a rivális kereskedőtársaknak kapóra jött a Kappel becsületét és üzleti tisztességét megkérdőjelező uzsoravád. Kappel azt hangsúlyozta, hogy nem hitelügyről, hanem kereskedelmi szerződésről volt szó. Idézte az 1803. évi uzsorapátens 3. §-át, amely kimondta, hogy „a káros uzsora elleni törvény nem alkalmazható a közös haszonra vonatkozó, kereskedők és gyárosok között kötött kereskedelmi ügyletekre”. Azzal érvelt, hogy „ha a kereskedő a törvényes kamat, a szerződés szerinti provízió, raktározási díj, levélpórtó stb. által uzsorássá válna, akkor nem akadna sem kis-, sem nagykereskedő, akit az ügyész ne tartana annak [...] senki sem gondolhatja, hogy az, hogy ő a jó pénzt a törvényes kereskedelmi kamattal helyezte ki, uzsorának tekinthető. Az, hogy uzsorával vádolták, ártott becsületének és vagyonának.”⁵² Mivel követeléséhez a per végéig nem juthat hozzá – folytatta érvelését –, ennek lezártáig továbbra is köze van a gyár ügyeihez.

Kappel bécsi megbízottja, Kis László, meglehetősen tehetetlennek bizonyult megbízója érdekeinek védelmében. Kappel folyamódásainak formai hiányosságai⁵³ is rutinos ügyvéd hiányát sejtetik. A további vizályokat immár nem annyira a hitel visszaszerzése, mint inkább az új tulajdonosok és Kappel közötti, gyűlölködésig fajuló sértettség motiválta. Ezt bizonyítja Jálics, Burgmann és Cahen Kappel tiltakozására adott, 1838. szeptember 7-én kelt válasza. E szerint Kappel a korábbi egyezség ellenére, amely alapján nem avatkozhatna a gyár ügyeibe, kérvényében gyalázatos, vádaskodó, rágalmozó jelzőkkel illette a gyár kezelőit. Helytelenül nevezte magát a gyár hitelezőjének, hiszen követelése bírói letétben van. Azt is leszögezték, hogy Lichtl személyi bírósági ügyeinek – itt nyilván az uzsoravádra utaltak – semmi köze sincs a gyár ügyeihez.

„Kappel gyalázatos rágalmozó személy, aki törvénytelenül avatkozik a gyár ügyeibe, oktalan kifejezései azt sejtetik, hogy pénzt bírói letétben sem érzi biztonságban, és ezért új biztosítékot követel a finomítótól. Becsületsértő gonoszságot gyakorol, és régi betegségébe esik vissza: az elvakultságba, amellyel e város egyik legszebb vállalkozását tönkre akarja tenni.”⁵⁴

⁵¹ Datálatlan fogalmazvány a Kappel család iratai között.

⁵² 1836. június 3-i felségfolyamodvány.

⁵³ Így például a felségfolyamodványt aláírás nélkül terjesztette be. Lásd Kis László 1836. november 6-i, 11-i és 18-i levelét.

⁵⁴ BFL IV. 1202.h. Relationes a. n. 5440.

A kereskedőtársak aligha illették volna tekintélyes és sikeres társukat ilyen szavakkal, ha nem vetült volna rá éveken át az uzsora vádja. Kappel csak 1841-ben nyert felmentést az uzsoravád alól, hitelét, becsületét, üzleti tisztességét ugyanakkor ez a per nem rendítette meg. Ezt az is bizonyítja, hogy a Pesti Kereskedelmi Testület 1839-ben Malvieux-vel együtt őt delegálta a váltótörvény kidolgozására létrejött bizottságba, majd pedig megalakulása után a pesti váltótörvényszék egyik ülnöke lett.

* * *

Lichtl valódi kalandor vállalkozó volt, aki minden olyan vállalkozásba belefogott, amelytől profitot remélt. Merészen kockáztatott, a kedvezőtlen következményeket viszont igyekezett másra hárítani. A spekuláló Kappel, ez esetben a nagy haszon reményében, kellő óvatosság nélkül vállalt kötelezettséget. Azt csak találgatni lehet, hogy mi volt olyan bizalomgerjesztő Lichtl személyiségében, ami miatt Kappel különösebb informálódás nélkül hitelt bocsátott a rendelkezésére, és hogy korábbi kalandjai és kudarcai ellenére a részvénytársaság vezetői is megbíztak benne. A cukorgyár megszerzéséért folytatott harc mindenesetre fényt vet a korabeli pesti kereskedők rivalizálási módszereire.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1202. Pest város Tanácsának iratai.

c. Rendeletek és felterjesztések.

h. Jelentések.

IV.1223. Pest város Törvényszékének iratai.

b. Törvényszéki iratok.

XIII.12. Kappel család iratai, 18–19. század.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Helytartótanácsi Levéltár, C.64. Departamentum Commerciale.

Handels- und Gewerbs-Almanach 1842: Ottmayer, D. A.: *Handels- und Gewerbs-Almanach für das Königreich Ungarn und die mit demselben gesetzlich verbundenen Nebenländer*. Ofen.

Ipar-czímtár é. n. [1847]: Szalkay Gergely (szerk.): *Ipar-czímtár... minden műiparosok használatára alkalmas kalendariommal 1848-ik szökő évre*. Pest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bácskai Vera 1989: *A vállalkozók előfutárai*. Budapest.
- Bácskai Vera 2014: A hitelszűke éve. *Aetas* (29.) 4. 19–30.
- Gyömrei Sándor 1957: A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig. In: Pesta László (főszerk.): *Tanulmányok Budapest Múltjából*. 12. kötet. (Budapest Várostörténeti Monográfiái 19.) Budapest, 198–278.
- Kosáry Domokos (szerk.) 1975: *Budapest története*. III. kötet. *A török kiűzésétől a márciusi forradalomig*. Budapest.
- Madarász Aladár 2014: Hogyan született a vállalkozó? (Fogalomtörténeti töredékek Schumpeter vállalkozóelméletéhez.) *Külgazdaság* (58.) 7–8. 3–29.
- Mérei Gyula 1951: *Magyar iparfejlődés 1790–1848*. Budapest.
- Somorjai, Szabolcs 2015: Kreditkrise im Ungarn vor den Banken. In: Keller, Márkus – Kövér, György – Sasfi, Csaba (Hgg.): *Krisen/Geschichten in mitteleuropäischem Kontext. Sozial- und wirtschaftsgeschichtliche Studien zum 19./20. Jahrhundert*. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschungen in Wien. Band XII.) Wien, 27–53.
- Vörös Károly (szerk.) 1980: *Magyarország története 1790–1848*. V/1. kötet. Budapest.

Szatmári Judit Anna

Fischer Júlia és Társa

„Az elegancia elsősorban nyugalom, kényelmes semmittevés kérdése. Az elegáns ember valahol a bárónál vagy a meggazdagodott szabónál kezdődik, aki a Champs Elysée korzóján úgy jelenik meg, mint egy modern centaur: félig emberforma, félig kocsiban ül.”¹

A 19. század második felében a textilipar fejlődésének, valamint az erre épülő, immár tervezők és üzletemberek által irányított, gyorsan változó, lapok által terjesztett párizsi divatnak köszönhetően a nőiszabó-ipar Európa-szerte fellendült. A nagyvárosi életmód és a korábbinál szélesebb középosztály bekapcsolódása a fogyasztásba mind olyan tényezők voltak, amelyek vonzó szakmává tették a szabóságot, így az kellő tehetség, üzleti érzék és kitartás mellett a vagyonosodás lehetőségét kínálta. Az egyesítés (1873) utáni Budapesten is sorra alakultak a szalonok, amelyeknek vezetői Párizs felé tekintettek.

Ebben a gazdasági-társadalmi közegben kezdte meg munkásságát és alapozta meg családjá jövőjét Fischer Júlia, egy debreceni zsidó családból származó tehetséges szabónő. A névadó alapító mellett több családtag – előbb a sógornő és a férj, majd a gyerekek közül kettő – vált részesévé a vállalkozás történetének. A familiáris szemléletre, az apáról fiúra – itt anyáról lányra – szálló iparra számos példát láthatunk a híres hazai divatszalonok között is – elég a Holzer, Girardi, Berkovits vagy Rotschild neveket említeni. A szalonokat és vásárlóikat érintő történelmi események, jogszabályi keretek hasonló mozgásteret biztosítottak a magyar cégeknek is a 19–20. században, a Fischer Júlia és Társa cég ugyanakkor olyan egyedülálló üzleti megoldásokkal teli utat járt be, mely számos tekintetben megkülönböztette őt versenytársaitól. Tanulmányomban azt a kérdést igyekszem megválaszolni – bemutatva a cég fordultatos történetét –, hogy Fischer Júlia hogyan építette fel divatcégét, és karrierje hogyan befolyásolta családjá társadalmi helyzetét; majd a halála után, a két világháború között a következő generáció által követett üzleti stratégia mennyiben felelt meg az akkori magyar szakma és társadalom divatról alkotott felfogásának, és ez milyen következményekkel járt a cég működésére, a család további helyzetére nézve.

¹ Balzacot idézi Nádai 1926: 7.

A DOLGOZÓ NŐ

Az alapító 1866. február 22-én, Debrecenben született, Fischer Márton és Grünberger Amália gyermekeként.² Szülei elegendőnek tartották volna, ha a szokásos női szerepmoddellnek megfelelően csupán a háztartásban szükséges ismereteket tanulja meg, ő azonban kezdettől szabónő akart lenni.³ Kitartása célt ért, szülei hozzájárultak, hogy tanulóéveit⁴ 1880-ban Debrecenben, Ring Máriánál kezdje meg. Hamar kitűnt ügyességével, szorgalmával, mert annak ellenére, hogy szokás szerint a tanuló szülei fizettek a mesternek, ő „már a második hónapban 6 Ft fizetést kapott, ami akkor nagy szó volt”.⁵ Képzése végére ez az összeg már 20 osztrák értékű forintra rúgott. Ezután került – még szüleivel – Budapestre,⁶ az ország divatközpontjába. A költözés okára Fischer Júlia nyilatkozataiban nem tért ki, ahogy szülei foglalkozására sem. Édesanyjától örökölhette azonban a munka és a vállalkozás iránti elkötelezettségét, akinek később Pesten „gyümölcs- és kenyéreladási üzlettulajdonosként” önálló cége lett.⁷

A fiatal lány az előkelő belvárosi Áts és Társa cégnél kezdett dolgozni,⁸ heti 5 forintos fizetéssel, mint „első rendű angol derék varrónő”.⁹ Ez a beosztás a női szabóságban a legmagasabb szintet jelentette, amit a lányok jó része el sem ért – vagy ambíció hiányában, vagy mert idő előtt férjhez ment és abbahagyta a szakmát. Az akkor divatos, látványos redőzésű turnürös szoknyákhoz képest ugyanis a fűző által deformált felsőtestre tökéletesen simuló kabátot, felsőrészt varrni jóval nagyobb kihívást jelentett. Az „angol” szó arra utalt, hogy az 1880-as évekre a női öltözködés, és így az azt készítő ipar is egyértelműen kettévált. A londoni szabók által már a század eleje óta készített férfiruhatípus, a későbbi öltöny női megfelelőjét, a gyapjúsövetből készült kosztümöt és felsőkabátokat készítő „angol” szabóság jelent meg az alkalmi selyemöltözeteket és egyéb dekoratívabb ruhadarabokat készítő „francia” szabóság mellett. A kosztümök kivitelezése speciális kidolgozást – bélelést, vásznazást – igényelt, hogy a férfiakéhoz hasonlóan ránc nélkül idomuljon a testre; mindezt a gözzel, vasalással jobban alakítható gyapjúsövet is lehetővé tette. Rövidebb (nem uszályos, a földtől néhány centivel feljebb végződő) szoknyával, időtálló, azaz a napi divat „túlzó” formáitól tartózkodó megjelenésével előbb a munkavállalásra kényszerült

² BFL VII.102.a. 1906-136.

³ *Magyar Divatipar* 1920. (2.) 22. 3.

⁴ Az 1884. évi XVII. tc. szabályozta újra az iparoktatást és iparűzést.

⁵ *Magyar Divatipar* 1922. (4.) 1. 7.

⁶ A *Budapesti Czim- és Lakjegyzék* szerint 1882 és 1885 között az egyetlen Fischer Márton nevű beköltöző házaló volt, és utóbbi időpontban a VII. Dob utca 2. szám alatt lakott. Nem bizonyított azonban, hogy Fischer Júlia édesapjáról van szó.

⁷ *Budapesti Czim- és Lakjegyzék* 1896–1897: 299. A magáncégek jegyzékében „Fischer Mártonné szül. Grünberger Amália tejsarn. gyümölcs- és kenyéreladási üzlettulajdonos. Cégvezető Fischer Mór. VI. Ó utca 23.” szerepel.

⁸ Az Áts és Társa cég székhelye: Szervita tér 4., közli F. Dózsa 1989: 156; illetve lásd még *Budapesti Czim- és Lakjegyzék* 1904. május–1905. április.

⁹ *Magyar Divatipar* 1922. (4.) 1. 7.

nők praktikus öltözékévé, majd általános délelőtti utcai és utazó viseletté vált ez a stílus. Még a két világháború között is betöltötte ezt a szerepet, és egy jól szabott kosztüm évekig használható alapdarabot jelentett a ruhatárban. Ez volt ugyanakkor – habár nem a leglátványosabb és legdivatosabb, de – az egyik legdrágább női öltözet, egyrészt amiatt, mert elkészítése sok időt, nagy szakértelmet igényelt, másrészt mert a szabók egy-egy darabot igyekeztek magas áron értékesíteni, hiszen sokoldalú és tartós használata miatt évekig nem számíthattak újabb megrendelésre.

Az Áts és Társánál betöltött állása mellett a megrendelők körében néhány év után ismertté váló¹⁰ Fischer Júlia önállóan is kezdett munkát vállalni. A szükséges próbák feltehetőleg a megrendelők lakásán zajlottak, a munkát pedig otthon végezhetette el.¹¹ A többletpénzkeresettel nyilvánvaló célja a saját szalon nyitása volt, ami körülbelül egy év alatt sikerült neki – köszönhetően egy fizetségül kapott szalongarnitúrának is.¹² Az első szalon helye „csak” a Váci körút 1. – a mai Bajcsy-Zsilinszky és Andrássy út sarka – volt, ami ugyan kijebb esett a Belváros legelegánsabb bevásárlóutcáitól, a Ferenciek tere és a mai Vörösmarty tér közötti területtől, de központi elhelyezkedésű volt, sőt az Andrássy út révén egy akkoriban kiépülő, fejlődő városrészhez tartozott.¹³ Iparigazolványát a VI. kerületi előljárásnál mint iparhatóságnál 1888-ban, tehát 22 évesen kérte ki, és a következő év első napjaiban kapta meg.¹⁴ Stabil megrendelői köre és az olcsó munkaerő lehetővé, a korszak bonyolult és díszes öltözékei pedig indokoltá tették, hogy már kezdetben két segéddel és nyolc tanonccal dolgozzon, akiknek száma hamarosan nyolcra, illetve húszra nőtt.¹⁵ Fischer Júlia idős korában úgy értékelte ezt az időszakot, hogy habár megrendelése sok volt, hiányzott a forgótőkéje a növekedéshez és a megfelelő kereskedelmi szakértelme az üzletvezetéshez.¹⁶

Az akkori szalonok életében mai kifejezéssel élve a „kreatív igazgató”, tehát a szabómester (gyakran az úgynevezett direkttrisszel, szalonvezetővel együtt) és a kereskedelmi vezető volt a legfontosabb személy. Szerencsés volt, ha a mester üzleti érzékkel is rendelkezett – mint például Holzer Sándor¹⁷ –, de megoldást

¹⁰ Az Áts és Társánál töltött három év után kezdett megrendeléseket kapni, és egy évig tartott, míg megnyitotta saját műhelyét, tehát feltehetően 1884-től dolgozhatott ott (*Magyar Divatipar* 1920. [2.] 22. 3).

¹¹ Ekkori lakcíméről biztosat nem tudni, mert a *Budapesti Czim- és Lakjegyzék* 1888-as kiadásában még nem szerepel önállóan.

¹² A Marmorstein kárpitos nővérének készített kelengye és menyasszonyi ruha teremtette meg a lehetőséget, hogy megnyissa saját műhelyét, mivel fizetségül egy szalongarnitúrát kapott (*Magyar Divatipar* 1920. [2.] 22. 3).

¹³ *Magyar Divatipar* 1922. (4.) 1. 7.

¹⁴ BFL VII.2.e. Cg. 7549. 46478/1917. Iparigazolvány száma: A lajstrom 319. szám, 11911/VI. k. e. 1888.

¹⁵ *Magyar Divatipar* 1922. (4.) 1. 7.

¹⁶ *Magyar Divatipar* 1920. (2.) 22. 3.

¹⁷ Holzer Sándor, Holzer Simon fia, édesapja halála után, 1895-ben vette át a családi szalon vezetését, és azt hamarosan áruházzá bővítette. A női szabók érdekeinek képviseletében elnöke volt

jelentett az is, ha egy rátermett családtag vagy egy megbízható alkalmazott vitte a gazdasági ügyeket. A 19. században és a 20. század első felében a reklámozás, az üzleti kalkuláció és stratégiaépítés a kisiparban kezdetlegesen, inkább ötlet-szerűen működött. Az 1918-ban alakult Nőiruhakészítők Országos Szövetsége éppen ezért rendszeresen szervezett előadásokat, és írt ezek fontosságáról lapjában, a *Magyar Divatiparban*. A kalkuláció különösen azoknak okozott gondot, akik „művészi”, tervezői vénával megáldva inkább az anyagokra, szabásvonalakra, divatváltozásokra fókuszáltak – ilyen volt Fischer Júlia is. A hiányzó kereskedelmi vezetés problémáját az oldotta meg, amikor férjhez ment Fehérvári Ignác¹⁸ banktisztviselőhöz.¹⁹ Az 1890-ben kötött házasságuk alkalmával házassági szerződést is kötöttek,²⁰ és a férj családjához, az V. kerület Bálvány (ma Október 6.) utca 2. szám alá költöztek a Lipótvárosba,²¹ a szalon azonban ekkor még maradt a Váci körúton. Szerződésük deklarálja, hogy a feleség eddig is egyedül vezette a céget, így annak a házasság után is egyedüli tulajdonosa marad, és munkáját folytatni fogja. Férje ettől kezdve üzletvezetőként részt vesz a vállalkozásban, aminek fejében a bevétel 50%-a illeti meg. Házassági szerződés gyakran kísérte a vagyonos rétegek esküvőit, de csak elvétve fordult elő, hogy a jövőbeni feleség maga teremtette egzisztenciával lépett frigyre, sokkal általánosabb volt, hogy szüleitől kapott hozománya jelentette a vagyonát. Ezt a korszak patriarchális szemléletének megfelelően a férj kezelte, ám ezzel együtt is a feleség vagyonának része maradt.²² Fischer Júlia esetében azonban két egyenrangú fél megállapodásáról volt szó, ami a házasság folyamán mindvégig jellemző maradt. A férj rokonai ugyanazon évben kölcsönt is nyújtottak az asszonynak a cég érdekében, amelyet a szerződés értelmében nem kellett visszafizetnie, míg a házasság fennállt, így inkább ajándéknak tekinthető.²³

a Nőiruhakészítők Országos Szövetségének, tagja a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamarának, és számos ügyben szószólója a ruházati iparnak.

18 A Fehérvári feltehetőleg magyarosított név: a Weiszberger szó szerint Fehérhegyit jelent. Fischer Júlia későbbi üzlettársa, Weiszberger Hermína a sógornője volt, egy 1890-as kötelezvényen pedig Fischer Júlia egy Weiszberger Joachimtól és nejétől kapott kölcsönt ismert el (BFL VII.185. 1890-3217).

19 Elképzelhető, hogy férjét is munkáján keresztül ismerte meg. Visszaemlékezése szerint az egyik első vevője dr. Kőhegyiné, későbbi sógornője volt, aki több barátját is elhozta (*Magyar Divatipar* 1920. [2.] 22. 3).

20 BFL VII.185. 1890-3216.

21 Az 1891–1892-es *Budapesti Czim- és Lakjegyzékben* szerepel először Fischer Júlia női szabó, akinek lakcíme Bálvány utca 2.

22 Gyáni 1995a: 12.

23 Kötelezvény, 1890. Fischer Júlia Weiszberger Joachimtól és nejétől, Rosenberg Bettitől 5000 forint kölcsönt ismer el, melyet mindaddig nem köteles visszafizetni, míg Fehérvári Ignáccal való házassága fennáll. A két házaspár azonos címen lakott. Feltehetőleg a férj szüleiéről van szó (BFL VII.185. 1890-3217).

A CSALÁDI CÉG TERJESZKEDÉSE

A házaspár közös munkája sikeresnek bizonyult. Fehérvári Ignác felesége modelljeit elkezdte Romániába, Szerbiába és Boszniába exportálni.²⁴ Az alapító célja azonban elsősorban Budapest előkelő társaságának megnyerése volt, így a céget ennek megfelelő helyszínre kellett költöztetni.²⁵ A célkitűzést (egyres dokumentumok utalása szerint) 1893-ban sikerült megvalósítani, az új üzlet a Koronaherceg (ma Petőfi Sándor) utca 18. szám alatt nyílt meg, és a házaspár oda is költözött.²⁶ Az ottani működés kérelmezéséről ugyanakkor csak 1897-ből maradt fenn irat a IV. kerületi iparhatóságnál.²⁷ Ekkor jegyezték be a cégbíróságon egyéni cégeként az addig csak iparendéellyel működő szabóságot az új székhellyel,²⁸ rögzítve Fehérvári Ignác cégvezetői minőségét, és a szabóság mellett a női divatáru-kereskedelmi tevékenységet is.²⁹ A cégalapításra feltehetőleg azért került sor, mert a cég mérete ekkor már meghaladta a kisipar kereteit, illetve a nemzetközi kapcsolatok miatt is szükséges lehetett komolyabb szintre emelni a működést – a kettő nyilván össze is függött. 1898-ban lépett be a cégbe Fischer Júlia sógor-nője, így a cég formája közkereseti társaságra,³⁰ elnevezése pedig Fischer Júlia és Társa névre módosult,³¹ amit a teljes működés alatt megtartottak. Fehérvári

²⁴ *Magyar Divatipar* 1920. (2.) 22. 3.

²⁵ *Magyar Divatipar* 1920. (2.) 22. 1.

²⁶ Fischer Júlia lakcíme, *Budapesti Czim- és Lakjegyzék* 1896–97: 622.

²⁷ Koronaherceg utca (ma Petőfi Sándor utca). A cégiratokban némi bizonytalanság mutatkozik a pontos házszám tekintetében. A BFL VII.2.e. Cg. 5731 (Régi Cg. 1897/783) 110390/1897. számú irat (1897. november 22.), valamint a IV. kerületi előljáróság 13763/1897. számú irata szerint Fischer Júlia áttette székhelyét a Koronaherceg u. 18-ba (feljegyezve A iparlajstrom 1582 tétele). Alapja a dr. Weiner Adolf ügyvéd által a VI. kerületi előljáróságához benyújtott 26601/1897. sz. irat, melyben Fischer Júlia (lakik IV. Koronaherceg u. 18.) bejelenti, hogy női szabó iparát és divatáruüzletét, melyet az 1889. január 2-án, 11911/88. sz. alatt kiadott iparigazolvány alapján a VI. ker. Váci körút 1. alatt gyakorolt, 1893. augusztus 1. napján a IV. ker. Koronaherceg u. 18. alá áthelyezi (feljegyezve A iparlajstrom 319/88. szám alatt). Ugyanakkor a BFL VII.2.e. Cg. 7549. 46478/1917. Másolat a VI. ker. Előljáróság Iparlajstroma 319. tételéről, 1917. szeptember 21. szerint az ipar állandékában történt változás: 1893. augusztus 1-jén áthelyezte IV. ker. Koronaherceg u. 4. sz. alá. Másutt: BFL VII.173. 1895-0861. Meghatalmazás, 1895. Itt a telephely a Koronaherceg u. 8. alatt szerepel. Ez feltehetően elírás.

²⁸ A ház történetéről: Pekár 1992.

²⁹ BFL VII.2.e. Cg. 5731. 117798/1897. Végzés, 1897. december 13.

³⁰ Az alapító közkereseti társasági szerződést kötött a szintén női szabó Frieber Alajosné szül. Weiszberger Herminával, aki csendestárs maradt (BFL VII.2.e. Cg. 5731. 63032., 1898. június 29.). Iparigazolvány Frieber Alajosné szül. Weiszberger Hermina részére, aki női divatáru kereskedést szándékozik üzni. (Száma 9301/1898. Iparlajstrom D 1838, IV. kerületi Előljáróság, 1898. jún. 27.)

³¹ BFL VII.2.e. Cg. 5731. 69012/98. Végzés. E szerint a cég 1898. június 25-én kezdett tevékenykedni, Fischer Júlia női szabó és divatáru kereskedő és Frieber Alajosné Weiszberger Hermina nődivat-kereskedő voltak a tagok. Telep: IV. Koronaherceg u. 18. Másutt: Beadvány, 1917. március 20.: a közkereseti társaság a „volt Királyi Kereskedelmi és Váltótörvénytől 69082/1898 sz. végzésével a társas cégek jegyzékébe XXIV. kötet 213. lap bejegyeztetett”.

Ignác cégvezetői minősége ekkor is megmaradt.³² Mindezek alapján írhatta 1917-ben Fischer Júlia egy cégbírószági beadványában:³³

„Tizenkilenc éve dolgozom a Fischer Júlia és társa cég neve alatt. A céget én vezetem és vezetem, hiszen társamnak nem volt képviseleti jogosultsága sem. Hosszú, fáradságos munkálkodásom alatt szerzett reputációm, üzleti összeköttetésem ehhez a Fischer Júlia és társa céghez fűződnek.”³⁴

A társulás háttérében tőkebevonási szándék állhatott, legalábbis erre utal, hogy 1899-ben első ízben utazott az alapító Párizsba, hogy onnan szerezze be a legújabb modelleket és híreket a divatról.³⁵ Kezdetben – visszaemlékezése szerint – csak a Gerbeaud cukrászdában figyelte meg a legújabb divatirányzatokat, az előkelő közönség ruháiról ellesve az újdonságokat, később jutott el Bécsbe, ahol a Stern és a Drecoll modellházakat látogatta, majd Párizsba.³⁶ A párizsi *haute couture* cégekkel való kapcsolat kiemelt jelentőséggel bírt a divatszalonok rangjának emelése szempontjából, hiszen Párizs diktálta a legkurrensebb, gazdagon díszített délutáni és alkalmi ruhák divatját – ez volt a már említett „francia” szabászat, ami a női divatban a fő szerepet játszotta. Előkelő, komoly forgalmú cég csak az lehetett, amelyik ebben a szegmensben tudott kitűnni. Az irányító francia divatházak ajánláshoz, kaucióhoz és bizonyos számú modell megvásárlásához kötötték az egyébként zártkörű kereskedelmi bemutatóik megtekintését a külföldi szabók számára, akik cserébe a kiválasztott modell többszörözésének jogát is megszerezték. Ennek díját viszont beépítették az árba, így az igen magasra rúgott, ami a magyar cégek számára luxusszámba ment. Párizsban egyébként számos cég foglalkozott angol női szabósággal is,³⁷ így ezen a téren is jobban lehetett ott tájékozódni. Az eredeti párizsi újdonságok behozatala a Fischer Júlia szalon széles kínálata és nemzetközi kapcsolatai érdekében is igen fontos volt, hiszen a cég lefedte a női öltözködés teljes spektrumát.

³² BFL VII.2.e. Cg. 5731. 69296. Fischer Júlia és tsa. cég beltagjának férje, Fehérvári Ignác részére cégvezetői közjegyzői meghatalmazást csatolja. Készült Schilling Rudolf közjegyző előtt, 1898. július 16.

³³ Ebben ismét az egyéni cégek közé való átsorolását kéri, a névhasználat megtartásával.

³⁴ BFL VII.2.e. Cg. 5731. Beadvány, 1917. március 20.

³⁵ *Magyar Divatipar* 1922. (4.) 1. 7.

³⁶ *Magyar Divatipar* 1920. (2.) 22. 3.

³⁷ Legismertebbek a Creed és Redfern cégek (De Marly 1980: 59–62).

A társ 1904-ben, tragikus körülmények között elhunyt,³⁸ és ezután igen hosszúnak tűnik a „rendezetlen jogviszonyban” való működés.³⁹ Fennmaradt irat nem bizonyítja, de a fővárosi lakcímgjegyzék szerint a céget valamikor 1904 táján,⁴⁰ talán épp a társ halála miatt, illetve után sikerült átköltöztetni az illusztris Ferenciek tere 4. szám alá,⁴¹ és ez maradt székhelye egész működése alatt.⁴² A budapesti lakcímgjegyzékekben felváltva szerepel „Fischer Júlia szabónő” és „Fehérvári Ignácné” lakcíme, amely korábban a Ferenciek tere 2.,⁴³ ekkor a VII. kerület István tér 4. szám alatt volt. A férj saját néven nem minden évben szerepel a lakcímgjegyzékben, amikor viszont igen, akkor minden esetben a szalon címével.⁴⁴ Ekkorra tehát az időközben három gyermekkel is kibővült család már külön tudott költözni a rokonoktól és a szalontól is, habár nem saját tulajdonú ingatlanba, hanem bérelt lakásba. Az általuk választott környékek egyrészt – az üzlet révén – a Belváros, másrészt – a lakóhelyek alapján – a zsidó kispolgárság, középosztály és nagypolgárság által kedvelt Lipótváros–Erzsébetváros voltak.⁴⁵ Jövedelmük egyedül a cég bevételeiből származott, így tartotta el magát a háromgyermekes család.⁴⁶

1908-ban Fehérvári Ignác bejelentette cégvezetésének beszüntetését.⁴⁷ A pontos ok ismeretlen – talán egészségügyi probléma lehetett –, tény, hogy a felesége 1921-ben özvegyként hunyt el. Fischer Júlia lakcíme ezután évekig, még 1912-ben is, a VII. kerület Akácfa utca 45. szám alatt volt.⁴⁸ A lakcímekek változása nem utal látványos életszínvonal-emelkedésre, bár a lakások lehettek

³⁸ BFL VII.2.e. Cg. 5731. Beadvány, 1917. március 20. Csatolva a szobi járás főszolgabírójának 1904. július 2-án kelt levele, mely szerint dr. Kóhegyi Károly bajai és Fehérvári Ignácné budapesti lakosok engedélyt kérnek a folyó évi június 29-én, Nagymaroson a Dunából kifogott és általuk sógornőjüként felismert özv. Friebert Alajosné szül. Weisberger Hermina hullájának a nagymarosi rk. temetőben való kiásatására, és a nagymarosi izr. temetőbe való eltemetésére. Az engedélyt megkapták. A két kérelmező egy levelet is bemutatott, hogy a nő öngyilkosságot tervezett.

³⁹ Fent idézett levelében arra utal Fischer Júlia, hogy az örökösök elérhetetlenek, mivel Amerikába távoztak, ezért a társas vállalkozási (közkereseti társasági) formát nem lehetett megszüntetni, hiába maradt egyedül a cégben.

⁴⁰ A cég címe Ferenciek tere 4. (*Budapesti Czim- és Lakásjegyzék* 1904. május–1905. április).

⁴¹ A Ferenciek tere 2. és 4. szám alatti épületek 1904–1905-ben a Herczog M. L. czég és társai, a következő években az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság és Társai tulajdonában voltak, tőlük bérelték. Lásd *Budapesti Czim- és lakásjegyzék* 1905–1906. és 1907–1908.

⁴² BFL VII.173. 1905–1912. Meghatalmazás. Ebben a cég címe Bp. Ferenciek tere 4. A BFL VII.2.e. Cg. 5731. 101638/1903. számú levélben viszont még a Koronaherceg u. 18. szerepel.

⁴³ Fehérvári Ignácné szabónő, *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék* 1902–1903.

⁴⁴ Például *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék* 1906 és 1909 a szalon címével.

⁴⁵ Gyurgyák 2001: 79.

⁴⁶ Meglehető fordulat, hogy 1906-ban az akkor már elismert szalontulajdonost család gyanújával – melyben férje is büntársként szerepelt – letartóztatták, majd két nap múlva kiengedték. A furcsa esetnek folytatása nem lett, talán félreértés okozhatta (BFL VII.102.a. 1906-136).

⁴⁷ BFL VII.2.e. Cg. 5731. 54449/908. Beadvány, 1908. május 12. Fehérvári Ignác bejelenti, hogy a cégből kilépett, cégvezetői jogosultságát megszüntetni kéri, további felelősséget nem vállal. Bejegyezve a kereskedelmi társas cégek jegyzékének XXIV. kötet 213. lapján, 4988. folyó és alszám alatt, 1908. július 23.

⁴⁸ Fischer Júlia szabónő, *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék* 1909: 1236. Fehérvári Ignác maradt a szalon címén (*Budapesti Czim- és Lakásjegyzék* 1909: 1221). 1912-ben nincs változás.

egyre tágasabbak és kényelmesebbek. A cég állandó és magas kiadásai – a modellek és alapanyagok rendszeres beszerzése és készleten tartása, az alkalmazottak bérezése – ugyanakkor a szabó iparosoktól általában is azt igényelték, hogy a befolyó pénzt ne magáncélokra, hanem a szalon céljaira használják.

A házaspár gyermekei idővel szintén szülei nyomdokaiba léptek. Közülük a cégben a legfiatalabb, az egyetlen lány, Fehérvári Aranka lett társtulajdonos. Két bátyja közül az idősebb, Hugó, Berlinbe költözött szabóként, Aladár pedig 1921-ben, anyjuk halálakor még műépítészként szerepelt,⁴⁹ a cég ezt követő átalakítása után azonban már részt vett húga vállalkozásában. Maga nem volt képzett szabó, így édesapja vonalát követte. Ő volt az egyetlen, aki az iparos-kereskedő családból az értelmiségi pályára lépett, egyetemét végzett.

Gyermekei által lejegyzett, a *Magyar Divatipar*ban megjelent visszaemlékezése szerint a hazai arisztokrácia vágyott elismerését az 1910 és 1920 közötti évek hozták meg Fischer Júlia számára.⁵⁰ Ennek hátterében a cég fejlődésén kívül az állt, hogy ekkorra erősödött meg a pesti divatipar annyira, hogy a legelőkelőbb, addig Bécsben vásárló hölgyeket is el tudta hódítani. Odescalchi Eugénie hercegnő emlékiratában így ír a 19. század végi arisztokrata vásárlási szokásokról:

„Múltak az évek, anyám és Elise szép lányokká serdültek. [...] Az első nagyobb utazás végcélja Bécs volt, ahová telente az erdélyi arisztokrácia hölgytagjai oly szívesen látogattak el. Pestet nem is érintették. [...] A hölgyvilág [...] inkább Bécsset választotta. Oda vonzották őket a szebbnél szebb boltok, ruhaszalونok, cipészek, fodrászok és azok a kozmetikus művészek, akik a hölgyeket széppé varázsolták.”⁵¹

A cég fénykora valamikor 1910 és 1915 között lehetett, ami egybeesett Fehérvári Aranka belépésével. Aranka 1910-től⁵² töltötte tanulóéveit a szalonban, és 1915-ben kért iparigazolványt,⁵³ ekkor lett társtulajdonos. A divat 1906-ban kezdett megváltozni: a fűző ettől kezdve fokozatosan tűnt el a neopempire vonalú, egyenes, magas derekú ruhák alól. Megszületett egy modernebb – de még mindig dúsan díszített, sok kézimunkát igénylő, luxusszintű – öltözködés, amely alkalmazkodott a – sportoló, utazó, dolgozó – nők változó helyzetéhez. 1910-re ez a divat lett általános, és a háború kitöréséig tartó néhány évben virágzott.⁵⁴ Nem elképzelhetetlen, hogy a fiatal, ambiciózus Fehérvári Aranka könnyen azonosult vele, épp jókor megújítva a szalon stílusát és kínálatát. Az I. világháború azonban komoly nehézségek elé állította a céget. A balkáni

⁴⁹ BFL VII.2.e. 7549/1922/2. Özv. Fehérvári Ignácné Fischer Júlia haláleset felvétele, 1922. április 12.

⁵⁰ *Magyar Divatipar* 1920. (2.) 22. 3.

⁵¹ Odescalchi 1987: 20. Odescalchi Eugénie 1898-ban született.

⁵² *Magyar Divatipar* 1920. (2.) 22. 3.

⁵³ BFL VII.2.e. Cg. 7549. 10121/1915. Fehérvári Aranka IV. ker. elöljáróságnál 1915. augusztus 18-án kelt, A 33/1915. számú igazolványát benyújtja.

⁵⁴ Párizs vezető tervezői ekkor Paul Poiret és Mme Jeanne Paquin voltak, de ekkor kezdte működését Gabrielle (Coco) Chanel is.

kapcsolatokat nyilvánvalóan nem lehetett fenntartani, a párizsi beszerzés helyett pedig – a többi magyar szalonhoz hasonlóan – meg kellett elégedniük a konzervatívabb Béccsel.⁵⁵ Az üzlet sikeres továbbvitelét továbbra is a család női tagjai biztosították, Fischer Júlia lánya anyjához hasonló dolgozó nő lett – bár ez akkor már nem volt olyan szokatlan, mint az édesanya generációjánál.

Miután 1920-ban megünnepelték a cégnél és a Nőiruhakészítők Országos Szövetségében is Fischer Júlia pályafutásának negyvenéves jubileumát, a *Magyar Divatipar* tudósítása szerint a tulajdonos visszavonult a Stefánia úttal párhuzamos Jávor utca 5/a. szám alatti villájába.⁵⁶ Ez a környék, a millenniumra kiépült Városliget környéke már igazán elegánsnak számított. Csak a gazdag nagypolgárság tehetette meg, hogy Budapesten ne bérleményben, hanem saját tulajdonban, pláne kertes villában, házban lakjon.⁵⁷ Fischer Júlia visszaemlékezését, miszerint a cég (és egyben a budapesti divatipar) igazi megerősödése a mágnás vevők megjelenéséhez és az 1910-es évekhez kötődik, alátámasztja a család lakhelyváltoztatásának nyomon követése is. Az 1910-es évtized hozta meg azt az anyagi biztonságot, amely igazi, „kézzelfogható” változást, társadalmi emelkedést jelentett. 1921 karácsonya előtt néhány nappal azonban egy véletlen, banális baleset következtében – megvágta az ujját, amely elfertőződött – az akkor 65 éves Fischer Júlia vérmérgezésben váratlanul elhunyt.

ÚJRAKEZDÉS ÉS ÁTALAKULÁS

A Ferenciek terén lévő cég a háború után, immár az új generáció irányításával ismét terjeszkedésbe fogott, és a húszas évek elején „második virágkorát” élte. Fehérvári Aranka azonnal igyekezett kihasználni a fegyverszünet adta lehetőséget a korábbi kapcsolatok felvételére mind nyugat, mind kelet felé. A *Magyar Divatipar* már az 1920. januári 1-jei számában a sikereiről tudósított:

„Divatiparunk kiváló versenyképességét bizonyítja az, hogy a jelenlegi súlyos viszonyok közepette is sikerült igen figyelemreméltó üzleteket kötni Svájcban és Olaszországban, ahova a Fischer Júlia divatszalon két fiatal főnöke, Fehérvári Aranka és Aladár utaztak ki egy próbakisasszony kíséretében, kb. 140 ruhát és nagyobb mennyiségű szőrmét adtak el kitűnő árakon.”⁵⁸

⁵⁵ 1917-ben a Fischer Júlia és Társa formálisan beszüntette működését, ekkor törölték a cégből a rég elhunyt Weiszberger Herminát (BFL VII.2.e. Cg. 5731. Végzés, 1917. december 1.). Ezután lányával ketten lettek a cég egyenrangú tulajdonosai, amit önállóan jegyeztek (BFL VII.2.e. Cg. 7549. Végzés, 1918. március 18.). Fischer Júlia és Társát a kereskedelmi társas cégek jegyzékébe a LXXV. kötet 363. lapján közkereseti társaságként bejegyezték.

⁵⁶ *Magyar Divatipar* 1920. (2.) 22. 3.

⁵⁷ Gyáni 1995b: 35.

⁵⁸ A magyar ruha Olaszországban és Svájcban. *Magyar Divatipar* 1920. (2.) 1. 10. Fehérvári Aladár itt mint a cég főnöke szerepel. Ennek hivatalos voltát cégirat nem bizonyítja, talán hűgát kísérte el külföldi útjára.

Az olasz és svájci üzletkötés igen komoly teljesítmény, ha figyelembe vesszük, hogy mindezt a Tanácsköztársaság bukását követően és a végleges békekötést megelőzően hajtották végre. Közrejátszhatott a sikerben az is, hogy a háború után minden újdonság kelendő volt – főként a békés Svájcban, ahol megfelelő vásárlóerő is rendelkezésre állt. Ekkoriban még a párizsi cégek sem tértek igazán magukhoz. Az akkori helyzetet Szécsi Hacker József⁵⁹ a *Magyar Divatipar* hasábjain egyrészt azzal jellemezte, hogy kevés volt a munkaerő, mivel a túlnyomórészt külföldi állampolgárságú – magyar, cseh és német – munkások hazatérésre kényszerültek, másrészt „a fantázia is gyengébb. Hol vannak azok az idők, amikor a helyi statisztika szerint Párisban minden félórán egy új modell született?”⁶⁰

Más cég is próbált közvetlenül a háború utáni években külföldön megjelenni, a Berkovits cég például szintén 1920-ban Bécsben nyitott fiilálét, és bemutatót tartott a berlini divathéten is.⁶¹ A Fischer Júlia és Társa cégvezetője volt azonban az első az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaiból, aki a háború befejezése után közvetlenül Párizsba utazott, amiről a *Magyar Divatipar* 1920. április 20-i számában rövid értesítést,⁶² a következő számokban pedig részletes beszámolót közölt.⁶³ Fehérvári Aranka előbb Olaszországba⁶⁴ ment, majd Svájcra keresztül érte el Párizst, így valószínű, hogy az ottani ruhaeladás – igen előrelátó módon – a párizsi tartózkodás valutaszükségletét volt hivatott fedezni. Félő volt azonban, hogy a háború utáni kapcsolatfelvétel kimenetelét nem csak üzleti szempontok befolyásolhatják:⁶⁵

„Engem azonban mégis csak a régi modellházak izgattak. Istenem, vajon elfogadnak-e? Először is régi commissionairemhez [ügynök, megbízott – Sz. J. A.] siettem puhatolózni, hogy milyen a hangulat irántunk a divat legfelső fórumain? A fogadtatás minden várakozásomat felülmúlta. Nemcsak hogy nem volt visszataszító, hanem nyomban fölajánlott százezer frank hitelt is, amit nem, de jó tanácsait annál inkább elfogadtam.”⁶⁶

⁵⁹ Szécsi Hacker József Párizsban élt, a divatházak ügynökeként, valamint maga is modelltervezőként, divatrajzolóként működött. Gyakran jelentek meg többnyire rajzos divatbeszámolóit a *Magyar Divatiparban* és a *Színházi Életben*.

⁶⁰ Párisi levél. *Magyar Divatipar* 1920. (2.) 11. 3.

⁶¹ *Magyar Divatipar* 1920. (2.) 1. 10. és 1920. (2.) 7. 6.

⁶² *Magyar Divatipar* 1920. (2.) 14. 6.

⁶³ *Magyar Divatipar* 1920. (2.) 15. 2, majd 16., 17., 18. számok.

⁶⁴ Az olasz hatóságok megkövetelték tőle a párizsi cégek meghívólevele mellé a francia beutazási engedélyt, de az – a postászstrájk idején szünetelő telefonösszeköttetés miatt – olyan sokat késett, hogy végül nélkül is megengedték a továbbutazást Svájc felé, „megelégedvén azzal, hogy becsületszóval ígértem a párisi praefektura engedélyének utólagos beküldését”. Az olasz divatot egyébként igen riktónak és rossz ízlésűnek, a svájcit pedig erős francia befolyás alatt állónak, így a budapestihez hasonlóan minősítette (Párisban. *Magyar Divatipar* 1920. [2.] 16. 2).

⁶⁵ Fehérvári Aranka tartott a magyarellenességtől még a párizsi szállodában is: „Valósággal féltem a Grand Hotel portásától, amikor bejelentő lapomat néki kitöltve átadtam. Rettegve gondoltam arra, hogy a nagy úr – meglátva, hogy én is a boche-ok szövetségese vagyok – egyszerűen kiutasít a szállodából. Túlzott aggodalom! A portás egyszerűen elsiklott nemzetiségem fölött, s igazi francia udvariassággal nyitott szobát, s szolgáltak ki” (*Magyar Divatipar* 1920. [2.] 17. 2).

⁶⁶ Párisban. *Magyar Divatipar* 1920. (2.) 17. 2.

Előbb a másodrangú divatkereskedéseket kereste fel, és mivel ott nem tapasztalt kellemetlenséget, megpróbálkozott a legelőkelőbb szalonok egyikével, a Callot nővérek cégével.

„[E]gyszerre csak előhívták az én régi vendeusemet [elárusítónő – Sz. J. A.], aki nyílt örömmel üdvözölt, mint aki Ausztria-Magyarországról elsőként kereste föl őket. Szinte boldogan követtem eladónőmet, aki büszkeséggel vezetett végig a fényesen berendezett palota különböző stílusú szalonjain, miközben [...] megkaptam a másnap reggeli modellbemutatásra belépőjegyemet. [...] Öt év után páratlan gyönyörűség volt 15-20 szebbnél szebb manequinen [manöken, próbakisasszony – Sz. J. A.] a színekben és anyagokban buján dúskáló új modellek vizsgálása. Nagyszerű műélvezet volt közvetlenül egyéni ízlésem szerint válogatni a nemes formák, művészi vonalak és ízléses színösszetételek, valamint harmonikus díszek együttes érvényesülésével ható modellekben, anélkül, hogy azokat a másod- vagy harmadkéz lefokozta volna.”⁶⁷

Fehérvári Aranka megtekintette ezenkívül a Chéruit, Madelain-Madelain, Drecoll, Jenny, Premet és Georgette szalonok kínálatát is, mivel ezek a magyar szalonvezetők körében népszerű, elegáns cégeknek számítottak. A párizsi modellek beszerzése komoly üzleti előnyt jelentett, hiszen még Bécsből is érkeztek később ezek miatt érdeklődők Budapestre.⁶⁸

Az alapító, Fischer Júlia az új sikereket már nem érthette meg. Az Aranka leánya által – aki 1921 nyarán házasságot kötött Komlós Pállal – szakmailag, Aladár fia által pedig üzletileg vezetett vállalat halálakor nagy átalakulás küszöbén állt. A gyerekek felismerték – amit sokan panaszoltak –, hogy a trianoni békekötés miatt lecsökkent államterület már nem nyújt elégséges piacot a budapesti szabóságoknak. A Fischer Júlia és Társa cég az új helyzetben is előnyösen tudta hasznosítani korábbi balkáni kapcsolatait, amelyek párizsi partnereik számára is értékesnek bizonyultak. 1921–1922 folyamán jelentős tárgyalásokat folytattak a neves párizsi Paquin⁶⁹ és Christoph Drecoll⁷⁰ cégekkel, amelyekkel együttműködve nagyszabású délkelet-európai exporttevékenységet terveztek. Ezt Fehérvári

⁶⁷ Párisban. *Magyar Divatipar* 1920. (2.) 18. 2. A másod- vagy harmadkéz utalás a bécsi cégekre.

⁶⁸ Új modellejeknek másolataiert előkelő bécsi cégek jöttek Pestre: „örvendetes jelenség ez, mert azt igazolja, hogyha a magyar cégekben megvan a kellő mozgékonyaság és bátorság az eredeti párisi modellek közvetlen beszerzésére, akkor megfordulhat a kocka, s míg eddig mi mentünk Bécsbe másodkézből venni párisi modellt, ezentúl megtörténhetik, hogy Bécs jön Budapestre eredeti párisi ízlésért” (*Magyar Divatipar* 1920. [2.] 18. 6).

⁶⁹ A cég névadója Mme Jeanne Paquin (Jeanne Marie Charlotte Beckers, 1869, Ile Saint-Denis – 1936) és férje, Isidore René Jacob (nevét 1899-ben változtatta Paquinre). Mme Paquin a Rouff/Drecoll szalonban tanult (Reeder 2010).

⁷⁰ Christoph Drecoll (1851. november 21., Hamburg – 1933). Francia emigráns dedunokája. A hamburgi Röper & Messerschmidt és a bécsi Josef Hallauer cégeknél tanult. Az 1880-as években nyitotta meg Bécsben saját üzletét. 1905 és 1930 között Párizsban Mme Besançon de Wagner (az 1925-től működő divatcég vezetőjének, Maggy Rouffnak az édesanyja) által vezetett fiáliléja működött (Loschek 2005a).

Aranka így foglalta össze egy 1922. májusi cégbírósági beadványában, amikor a cég részvénytársasággá alakulásának soron kívüli elbírálását kérte:

„A rt. az azonos nevű egyéni cégből alakult, amely [...] 40 éve áll fenn, világra szóló hírnevet szerzett magának a női divatipar terén és nagy hasznot, elismerést szerzett a magyar iparnak. Ezen eredmények alapján tették mostanában Páris legelső divat-cégei: a Paquin (Paris, 3 rue de la Paix) cég, továbbá a Ch. Drecol (Paris, 4. Place de l’Opera) cég nekünk azt az ajánlatot, hogy velünk közösen létesítenek a Balkán nagy városaiban, Szófiában, Belgrádban és Bukarestben közös üzletet, ha – és ezt alapvető feltételül tűzték ki – részvénytársasággá alakulunk át. Ez a megalakulás már régen sürgős volt, de mostanáig akadályozta az, hogy [...] Fischer Júlia hirtelen elhalálozott, és a hagyatéki eljárás egész eddig akadályozta az alakulást. Most azután legkésőbb május 15-én Párisban kell lennünk a végső megállapodás eszközzése céljából.”⁷¹

Nem véletlen, hogy épp ez a két párizsi cég készült szorosabb kapcsolatra lépni a Fischer Júlia és Társával. A „szép, sikkos, elegáns és karizmatikus” Mme Jeanne Paquin által 1891-től vezetett divatház rendkívüli hasonlóságot mutat Fischer Júliáéval.⁷² Itt is egy tehetséges, kreatív és erős asszony állt előtérben, míg – korábban ráadásul szintén bankár – férje a gazdasági háttér megteremtésén dolgozott, 1907-es váratlan haláláig. A Paquin cégtől a terjeszkedés sem állt távol, az elsők között nyitottak üzletet Londonban, majd Amerikában, és modern divatbemutatókkal, marketinggel népszerűsítették a kollekcióikat.⁷³ A Drecol cég pedig – eredetileg osztrák lévén – talán könnyebben hajlott a kelet-európai kapcsolatok építésére. Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy mindkét cég a századforduló és az I. világháború között – tehát nem a húszas években – élte fénykorát.⁷⁴ A Fischer Júlia és Társa azonban inkább meglevő, már bejáratott kapcsolatait újította fel. A megállapodás létrejöhetett, mert a részvénytársaság 1922-ben valóban megalakult.

„A társaság célja a Fischer Júlia és Társa budapesti bejegyzett egyéni cég üzletének megszerzése és továbbfolytatása, női és gyermekruhák és általában mindennemű női- és gyermek-ruházati és divatcikk, fehérneműek, továbbá a mindezekhez szükséges

⁷¹ BFL VII.2.e. Cg. 17185. 17185/2. Bejegyző végzés, 1922. május 20. Csatolva Fehérvári Aranka a bejegyzés soron kívüliségét kérelmező levele, 1922. május 1.

⁷² Mme Paquin közismert volt arról, hogy vevőivel személyes kapcsolatot tartott fenn. Habár Fischer Júlia csak külföldi viszonteladó volt, megismerkedhetett vele vagy a lányával, és ez alapján kezdeményezhette a közös exportot is.

⁷³ Reeder 2010. Ingrid Loschek szerint a férj 1919-ben hunyt el (Loschek 2005b).

⁷⁴ Két évvel később a Paquin céget így értékelte a *Magyar Divatipar*: „Az még csak hagyján, hogy vasárnaponként a budapesti napilapok még mindig Paquint és Poir-et emlegetik divatirányítókul. Mi tudjuk, hogy ezek réges-régen letúnt nagyságok” (Nagyképű számárságok. *Magyar Divatipar* 1924. [6.] 6. 6). A cikk a *Nemzeti Újság* február 10-i számában megjelent cikkekre reflektált.

anyagok és eszközök előállítására, ily cikkek, anyagok és eszközök forgalomba hozatala, a vállalat üzletkörébe vágó szabadalmak és védjegyek megszerzése és hasznosítása.”⁷⁵

A Fischer Júlia és Társa Részvénytársaság igazgatóságának három tagja volt: Fehérvári Aranka, a férje, Komlós Pál, valamint a testvére, Fehérvári Aladár műépítész, a cég tehát az átalakulás után is családi irányítású vállalkozás maradt.⁷⁶ A franciákkal való együttműködés részletei források hiányában nem ismertek, de az bizonyára mindkét fél számára előnyös lehetett, hiszen a párizsi cégeknek új piacokat, a magyaroknak pedig a régiék megtartását biztosította. Habár a húszas években új francia tervezők – például Gabrielle (Coco) Chanel vagy Jean Patou – pályája ívelt fel, mégis rendkívül komoly szakmai elismerésnek számított 1922-ben, ha egy magyar szalon ilyen szoros együttműködésre léphetett két ilyen múltú céggel. Sem hasonlóra, sem arra nem volt precedens, hogy egy budapesti szabóság részvénytársasággá alakuljon. Ennek hírértékét mutatja, hogy a megalakulásról 1922 augusztusában a *Magyar Divatipar* is beszámolt.⁷⁷ Az eredetileg félmillió korona alaptőkét a húszas években folyamatosan emelték, aminek nem (csupán) az infláció növekedése állhatott a háttérében, mivel a tendencia az új fizetőeszköz megjelenése után is folytatódott: az 1926-ban 40 000 pengőre átszámított alaptőkét egy év múlva már 50 000 pengőre emelték.⁷⁸ 1927 után az alaptőke már nem változott.

A Fischer Júlia és Társa sikeres stratégiájával, széles körű vásárlói bázisával jól át tudta vészelni a húszas évek elején a korona romlásának időszakát, ami a többi szabóság számára folyamatos küzdelmet jelentett. Az iparosok a húszas években állandóan harcoltak a megrendelések csökkenésével és a szervezett munkások sztrájkokkal is nyomatékosított sorozatos béremelési követeléseivel. A szalonok megpróbálták egységesen fellépni a sztrájkok idején, hogy egyik szalon se ajánljon magasabb béreket. A Fischer Júlia és Társa azonban kivívta kollégái neheztelését, mert rendszeresen a többi munkaadó érdekét sértő bérpolitikát folytatott.⁷⁹ A folyamatos termelés biztosítása érdekében – nyilván a francia kapcsolat és a balkáni megrendelések miatt – a cég hajlandó volt a követelt magasabb béreket is megadni a munkásoknak, hiszen pontosan betartandó szállítási határidők

⁷⁵ BFL VII.2.e. Cg. 17185. 4799. Alapszabály.

⁷⁶ Az 1922. május 1-jén benyújtott bejegyzési kérelem tartalma: Alapszabály, Igazgatósági tagok jegyzéke: Komlós Pálné született Fehérvári Aranka, Komlós Pál (VII. Jávor u 5/a.), Fehérvári Aladár (IV. Ferenciek tere 3.), Felügyelőbizottsági tagok jegyzéke: Willinger Henrik (VI. Teréz krt. 24/b.), Kiss István (VII. Wesselényi u 6.), dr. Polgár György (VI. Teréz krt. 28.), Meghatalmazás: dr. Polgár György ügyvéd (VI. Teréz krt. 28.), 1922. április 28. A *Budapesti Közlöny* 1922. november 17-i számában jelent meg a közgyűlésre szóló meghívó, amelyen az alaptőkét újabb 4500 db, egyenként 1000 korona névértékű részvény kibocsátásával 6 millió koronára emelik. Az 1924. május 22-én megtartott rendes közgyűlésen 100 000 000 koronára emelték az alaptőkét, ezt teljes egészében be is fizették, 20 000 db, egyenként 5000 korona névértékű részvény mellett. Meghirdetve: *Budapesti Közlöny* 1924. május 10. 14.

⁷⁷ *Magyar Divatipar* 1922. (4.) 27. 7.

⁷⁸ BFL VII.2.e. Cg. 17185. Az 1926. április 22-i rendes közgyűlésen állapították meg.

⁷⁹ *Magyar Divatipar* 1923. (5.) 29. 7.

és szerződési feltételek kötötték a céget. A nézeteltérés végül oda vezetett, hogy 1923 őszén a részvénytársaság kilépett a nagyobb, ismertebb szalonokat szinte kivétel nélkül tömörítő Nőiruhakészítők Országos Szövetségéből. A szövetség lapja, a *Magyar Divatipar* később is beszámolt a munkaadói szolidaritás megsértésének eseteiről,⁸⁰ amiből nyilvánvaló, hogy Fehérvári Aranka egészen más utat követett, mint a nehézségekkel küszködő, kizárólag magyar megrendelőkre építő versenytársai.

DIVATTERVEZÉS ÉS KONFEKCIÓ

A párizsi cégekkel való együttműködés lehetőségét Fehérvári Aranka az „egész magyar ipar és iparművészet számára végtelenül fontos”-nak nevezte 1922. májusi cégbírószági folyamodványában. A megfogalmazás jól tükrözi a nődivatipar korabeli helyzetét. A szabók magukat elsősorban iparosnak és nem művészeknek tekintették, pedig munkájukban a fantáziának és a tervezésnek is szerep jutott. A modelleket – azaz a ruhák formáját, a szabásvonalakat – kétségkívül többnyire Párizsból (esetleg Bécsből) szereztek be. A kivitelezés, az anyag- és színválasztás, illetve a megvásároltakon kívül a saját modellek tervezése (bár ez inkább a többi, kint látott modellhez „feltűnően hasonló” darabokat jelentett) azonban közelített a művészi munkához. A divattervezés – a szecesszió művészei által tervezett, a korabeli divattól igen messze álló reformruhákon kívül – csak a harmincas évektől lett egyértelműen része az iparművészetnek, amikor (Európa- és Amerika-szerte is) széles körben elkezdték gyakorolni és oktatni.⁸¹ Magyarországon csak az eredeti modelleket védte törvény (1921: LIV. tc.), és bár már ez is nagy előrelépésnek számított 1921-ben, a valós helyzethez nem igazodott, hiszen maguk a szabók sem tekintették tevékenységüket művészi divattervezésnek, Párizsban vásárolt modelljeiket pedig saját műalkotásnak.⁸²

Fehérvári Aránaknak kétségkívül volt érzéke a divattervezéshez, ezt mutatja, hogy a balkáni üzleteik és belvárosi szalonjuk működtetése mellett egy egészen

⁸⁰ *Magyar Divatipar* 1924. (6.) 22. 7.

⁸¹ F. Dózsa 2014: 205.

⁸² Ekkor ugyanis „a divatiparoknak egyik nagy sérelme volt az, hogy iparművészeti nívón álló újszerű alkotásai megfelelő törvényes jogszabályok hiányában a jogosulatlan utánzások ellen védve nem voltak”. Az új törvény a képzőművészetivel azonos védelmet adott azoknak az iparművészeti alkotásoknak, amelyek a „szépérzékre hatnak és eredetiek”. A női szabók lapja szerint: „egy pillanatra sem kétséges, hogy a nőiruha modellok iparművészeti alkotások. A női divatruha célja [...] elsősorban az, hogy a vonalaknak, a színeknek, a hímzéseknek, a csipkéknek, egyéb díszeknek és anyagoknak művészi alkalmazásával fokozottabban érvényesítse a [...] női testnek természetes szépségeit, és hogy ezzel [...] esztetikai gyönyöröket ébresszen. Az új nőiruha modell feladata emez egyetemes célokon belül az, hogy éppen a vonalak, színek és anyagok új csoportosításával olyan új művészi hatást ébresszen, amely a maga újszerűségével gyökeret tud verni: más szóval – divattá tud válni” (A modellok védelme. *Magyar Divatipar* 1922. [4.] 5. 5).

újszerű és merész kezdeményezésbe vágtak 1923 elején.⁸³ A Fehérvári testvérpár ekkor egy új céget alapított saját modellek tervezésére és forgalmazására, azaz – az általuk tervezett, eredeti ruhákat a mások általi többszörözés szándékával forgalmazó – „modellházként” is működni kezdtek.⁸⁴ A Nőidivat Konfekció és Modell Rt. igazgatóságának két tagja Fehérvári Aranka és Aladár volt, akik mellett az új részvénytársaság alapítói között jelentős külföldi befektetők – német, osztrák és angol részvényesek – szerepeltek, akik a társaság tőkéjének több mint 50%-át birtokolták.⁸⁵ Nem véletlenül, hiszen Európának ezen országaiban már az I. világháború előtt sokkal előrébb járt az – egyébként az USA-ból kiinduló – konfekcióipar, mint Magyarországon.⁸⁶ Ezzel együtt is a legnagyobb angol befektető, a részvények harmadát birtokló Eugen Komlós nyilván rokon volt, a családi összefogás tehát továbbra is követendő minta maradt. Az alapszabályból képet kaphatunk arról a sokoldalú tevékenységről, amellyel a cég foglalkozni kívánt.⁸⁷ Céljuk volt a ruhatervezés és a vidéki női szabók szabásmintákkal való ellátása, akik így hozzájuthattak legalább a „pesti” divathoz – ha már Párizs számukra elérhetetlennek számított –, és naprakész(ebb)en követhették az aktualitásokat, amit „már a legkisebb városban lakó úriasszony is megkívánt” – írta a *Színházi Élet*. A lap beszámolója szinte már reklámértékű:

„[E szalon az] egyik legnagyobb, legrégebb és legelőkelőbb ruhaszalon, amely a magyar divat irányításában feltétlenül vezető szerepet visz. [...] Ez a pozíció engedte meg most a kitűnő cégnek, hogy az érdekes újítást bevezesse és ezáltal a magyar divatéletet új mederbe vezesse.”

A vállalkozás szükségességét a tudósítás szerint a rohamosan értéktelenedő korona is indokolta, hiszen nehéz volt akár francia, akár osztrák valutához jutni. A vidéki szabók számára készülő szabásminták és a helyi megrendelőknek meg-

⁸³ „Konfekció és Modell Rt. néven Budapesten egy új modellvállalat van alakulóban, amely a Fischer Júlia és tsa rt-vel szoros érdekközösségben fog működni. A vállalat magánnevőkkel nem fog dolgozni, hanem fő célja az, hogy a belföldi konfekció ipar számára modellokat kreáljon és sokszorosítson, hogy ezáltal fölöslegessé tegye a külföldi utazásokat és a költséges modellimportokat” (*Magyar Divatipar* 1923. [5.] 3. 10). Ugyanerről egy másik tudósítás: *Színházi Élet* 1923. (12.) 8. 63.

⁸⁴ BFL VII.2.e. Cg. 19077. Nőidivat Konfekció és Modell Rt.

⁸⁵ A BFL VII.2.e. Cg. 19077. Alapítási tervezet, 1923. január 7. szerint a 3 000 000 korona alaptőke 600 db, egyenként 5000 korona értékű részvényre oszlik. Ezek közül a Fischer Júlia és Társa Rt. 100-at, Alex Kohn (Berlin) 100-at, Eugen Komlós (London) 200-at, Emanuel Augenfeld (Wien) 60-at és Olga Vogelhut (Karlsbad) 40-et jegyzett. Komlós Pál és Fehérvári Aladár magánszemélyekként 20-20 részvénnyel rendelkezett, rajtuk kívül néhány kisebb magyar részvényes jegyezte a maradék 60 db részvényt.

⁸⁶ Ewing 1992: 120.

⁸⁷ „Női- és gyermekruhák készítéséhez, továbbá szőrmeárúk, fehérneműek és általában mindenmű női- és gyermek ruházatkodási és divatcikkek készítéséhez szükséges modellek, tervek, rajzok, szabásminták előállítására és megszerzésére [...] ezek elkészítése és többszörözése [...], valamint forgalomba hozatala” (BFL VII.2.e. Cg. 19077. A Nőidivat Konfekció és Modell Részvénytársaság alapszabályai. II. A társaság célja).

varrható modellek mellett a cég készruhákat is előállított, aminek köszönhetően azok, „akik a ruhacsínáltatás hosszadalmas procedúráját unják, így a legnagyobb kész modellruhákhoz juthatnak, amelyek ugyanolyan eredetiek, mint a párizsi divatkirályok legújabb divatkreációi”.⁸⁸

A cég úttörőnek számított a női divat konfekcionálásában, hiszen bár már léteztek készruhát áruló üzletek és áruházak, ekkor még nem terjedtek el széles körben Magyarországon. Még tartotta magát a nézet, hogy nem „elegáns” ott vásárolni. Valójában a fűző nélküli vonal elterjedése előtt nem is volt reális alternatíva a konfekció, hiszen a testet szorososan követő, bonyolult szabású, sok díszítést alkalmazó divat nem volt alkalmas tömeges reprodukálásra. A nem méretre, egyedileg készített ruha egyetlen középosztálybeli hölgy számára sem merült fel lehetőségként. Ráadásul társadalmi állásukból fakadóan ezek a hölgyek rendelkeztek is a gyakori és hosszas próbákat igénylő készíttetéshez elengedhetetlen szabad idővel. A szabók számára ez volt az „aranykor”, hiszen a magas igények sok kézimunkával járó kiszolgálása állandó munkalehetőséget biztosított. Az I. világháború idején azonban a divat új irányt vett, alkalmazkodott a szükségszerűen megváltozott életmódhoz: sok nő dolgozni kényszerült, ami az öltözködés terén előtérbe helyezte a praktikumot, és (legalábbis nappalra) elhagyta a dekorativitást és az exkluzivitást. 1920-ra elterjedtek a kevesebb anyagot és szabászati tudást igénylő, bő, ejtett derékvonalú „zsákruhák”, amelyeket már könnyű volt készruhaként forgalomba hozni. Ezután már csak a konfekció társadalmi elfogadottságának kellett (volna) változnia.⁸⁹ A *Magyar Divatipar* 1926-ban egy cikkben vetette össze a párizsi konfekció helyzetét a hazaiával:

„Párisban az öltözködés két véglet körül mozog. Van luxus és áruház (galleries, magasins) elegancia. Az utóbbi tipikusan amerikai jelenség, de Európában is egyre jobban tör előre. A technika izmosodásának logikus következménye ez, és az egyenruha korát készíti elő. Aki a luxus üzletekben nem vásárolhat, kénytelen a gyári tömegmunkával és a konfekcióval megelégedni. Olyan középút, mint nálunk, nincsen. A kisipar szerepe Párisban a »bedolgozás«. [...] Egy különbség azonban van: a párizsi nő »chic«-je. Az áruházak unalmas, egyhangú ruháiban, vagy a házilag összetákolt göncökben utolérhetetlen bájjal mozog. Ezt a kecsességet tévesztik sokan össze a jól öltözködéssel.”⁹⁰

A szabóipar szempontjából Franciaországhoz képest a legjelentősebb különbség abban állt, hogy Magyarországon volt egy igen népes kisiparos réteg, amit még ki is egészített az illegálisan dolgozó házivarrónők csoportja, s ők ki tudták szolgálni még a kevésbé tehető alsó középosztályt is egyedi darabokkal.

⁸⁸ *Színházi Élet* 1923. (12.) 8. 63.

⁸⁹ Amerikában, ahol hiányzott mind a születési arisztokrácia, mind a divatnak az *haute couture* szegmense, illetve a társadalom rétegződése kevésbé volt merev és a nők is nagy arányban dolgoztak, a konfekció gond nélkül elterjedhetett, a befektetőknek pedig vagyonszaporodást hozhatott. Anglia igen hamar, a húszas években követte az amerikai példát (Ewing 1992: 119–120).

⁹⁰ Dünn László: Párizsi levél. *Magyar Divatipar* 1926. (7.) 3. 2.

A konfekcióruha elfogadottsága csak az 1930-as években javult, akkor is inkább kényszerűségből, hiszen a gazdasági világválság a középosztályt is tovább szegényítette. Az 1930-as években – épp a szabók reakciójaként – a divat formái ismét testet követőbbé váltak, így a rosszul képzett házivarrónők munkájánál még mindig jobb alternatívát kínált az időközben megerősödött gyári ruhaipar, amely a kisiparosok közül is egyre többeket alkalmazott bedolgozóként.

Ezt a tendenciát ismerte fel a Fischer Júlia és Társa Rt. korát messze megelőzve. A húszas évek elején egyáltalán nem volt arra példa, hogy egy elsőrendű szalon készruhaüzletéget indítson be. A szalonok mereven ragaszkodtak a párizsi modellek alapján az egyedi ruhakészítéshez, és nem ismerték fel, hogy a készruhák tömeges gyártása utat jelenthet az üzleti sikerhez. A *Magyar Divatipar* így jellemezte az 1922-es helyzetet:

„Ma, amikor csonka országunk területén a budapesti divatiparosok fogyasztóinak száma olyan veszedelmesen lepadt, s amikor a nemzetközi viszonylatok miatt az elszakított országrészekkel való érintkezés még mindig olyan nehéz: nagyon fontos egzisztenciális kérdésünk az, hogy a belföldi fogyasztást miképpen emelhetnénk? Miképpen hódíthatna a szalonszabóság vevőket a konfekciótól és főleg a jogosulatlan iparúzókat, a háziszabónőket és modelltolvajokat bünszövetkezetétől?”⁹¹

Nem véletlen, hogy általános ellenérzés fogadta a szakmában a Nőidivat Konfekció és Modell Rt. megalakulását. A konfekcióipar sértette a megrendelésre dolgozó szalonok érdekeit, és nem tartották kollegiális lépésnek egy ilyen elismert szalontól az új piac megnyitását, hiszen az veszélyeztetheti a megszokott és – szerintük – anyagi biztonsággal kecsegtető egyedi ruhakészítés rendszerét.⁹² A *Magyar Divatipar* néhány héttel későbbi cikke viszont már arra mutatott rá, hogy az új vállalat elsősorban a magyarokat addig is „sújtó” osztrák konfekciót szándékozik kiszorítani, illetve annak helyét szeretné csak elfoglalni.⁹³ Az osztrák divatipar konzervatívizmussal szemben érzett ellenszenv, a valutabeszerezés tényleges nehézségei és az állandóan emlegetett magyar nemzeti érdekek támogatása

⁹¹ Tavaszai divatrevü. *Magyar Divatipar* 1922. (4.) 17. 1. A Fischer Júlia és Társa Rt.-nél is előfordult modell-lopás. Egy alkalmazottjuk munkaidő után és állítólagos betegállománya idején a cégnél látott, Párizsból hozott, illetve saját maguk által tervezett eredeti modelleket ott-hon elkészítette a szalontól elcsábított megrendelők számára (A modell-lopás iskolája. *Magyar Divatipar* 1928. [10.] 19. 2–3).

⁹² Ez a szemlélet megegyezik a párizsival – amely a magyar divatiparosok számára mindenben példaértékű volt –, ott szintén erősen tartottak a készruhák világától. Csak 1929-ben nyitott ilyen „második vonalat” néhány progresszív és kiterjedt amerikai kapcsolatokkal rendelkező cég: legelőször a Chanel, a Jean Patou és a Lucien Lelong.

⁹³ „A külkereskedelmi elzárkózás nehézségei arra bírták a Fischer Júlia és Tsa Rt. cég fiatal főnökeit, hogy egy külön vállalatot alapítsanak, [...] amellyel elsősorban a bécsi könnyű konfekció kiszorítása érdekében indítja meg az első rohamot. A készruha-kereskedelem nagy érdeklődéssel figyeli ezt az új iparfejlődési irányt, amely régóta érzett bajokat lesz hivatva pótolni” (*Magyar Divatipar* 1923. [5.] 5. 10).

tehát már elfogadhatóbbá tette az új vállalkozást.⁹⁴ A Fehérvári testvérek terve jó volt, de az iparosok megélhetését végül mégsem veszélyeztette. Az új részvénytársaság működése ugyanis nem volt sikeres, egyrészt a konfekcióra akkor még felkészületlen vásárlóközönség érdeklődésének elmaradása, másrészt „a kedvezőtlen gazdasági viszonyok és a modell szakmát akadályozó körülmények” miatt.⁹⁵ Így a cég már 1924 végére beszüntette a működését, és 1925 végén el is adták, nem váltotta be tehát az alapítók hozzá fűzött reményeit.⁹⁶

A Ferenciek terén levő Fischer Júlia-szalon népszerűsége ugyanakkor nem csökkent a húszas években. Ezalatt a párizsi cégek körében is egyre inkább az számított a fejlődés irányának, hogy bővítették kínálatukat, saját „márkanévük” alatt például sportruházatot, férfi-, vagy gyermekruhát, kiegészítőket, illetve piperecikkeket árusítva.⁹⁷ Ezt az üzleti stratégiát Fehérvári Aranka is alkalmazta, ezt bizonyítja 1928-ból a *Színházi Élet* híradása. A lap egy előkelő lovaspóló-ese-mény kapcsán említi őt:

„Tout [egész – Sz. J. A] Budapest, rengeteg férfi és ragyogó szép asszony, s a levegőben valami egészen különös enyhe, de mégis elbűvölő parfüm. Ezt a parfümöt kivételesen nem a természetnek, hanem Fischer Júliának köszönhetjük. A párizsi nagy divatházak mintájára ő is parfümöt kreált a különböző toalettekhez. Amit én konstatáltam, a 222-es volt. Mondhatom, hogy Chanel agyondicsért Numero ötöse⁹⁸ pacsuli ehhez képest.”⁹⁹

Hogy a modelltervezésre akkor még nem jött el a megfelelő idő, azt nemcsak saját tevékenységük, hanem az általuk 1920-ban kiírt magyarosruha-tervezési pályázat gyenge visszhangja is alátámasztja. A Párizstól való függés ugyan

⁹⁴ Az 1923-as év legnagyobb problémája a rossz pénzügyi helyzet miatt „felesleges” valutapazarlásnak minősített külföldi modellbeszerzés pénzügyminisztérium általi betiltása volt. A Párizstól való függetlenség a szabók szemében akkor még lehetetlennek tűnt – amin a magyar modelltervezés ezen új cége sem változtathatott (Kállay Tiborhoz, a pénzügyminiszter úr Öngyméltóságához. *Magyar Divatipar* 1923. [5.] 18. 1).

⁹⁵ BFL VII.2.e. Cg. 19077. Jegyzőkönyv az 1925. november 29-én tartott rendes közgyűlésről. Ezen Fehérvári Aladár bemutatta a társaság 1924. december 31-i mérlegét, amely üzleti forgalom hiányában csak az alaptőkét tartalmazta, nyereség híján a társaság osztalékot sem fizetett. Ezen a közgyűlésen határozták el az átalakulást, Komlós Pálné Fehérvári Aranka és Fehérvári Aladár pedig lemondtak igazgatósági tagságukról.

⁹⁶ BFL VII.2.e. Cg. 19077. Beadvány az 1925. nov. 29-én megtartott közgyűlési jegyzőkönyv alapján, 1926. január 16. A Nőidivat Konfekció és Modell Rt. átalakult Színház és Kabaré Részvénytársasággá.

⁹⁷ Legsikeresebb példaként ebből a szempontból Coco Chanel, Jean Patou, Jeanne Lanvin cégei említhetők.

⁹⁸ Coco Chanel 1921-ben készítette el első parfümjét, ami azzal keltett feltűnést, hogy csak vegyi összetevőkből (aldehidek felhasználásával) készült, illetve elnevezés helyett száma volt: a készítő, Ernest Beaux több mintát készített, és Chanel ezek közül a szerencseszámának megfelelő, 5-össel jelölt üveget választotta (De la Haye 2010).

⁹⁹ Divatlevél a Szép Helénáról, a lovaspólóról, szép asszonyokról, hamis gyöngyökről. *Színházi Élet* 1928. (17.) 45. 75.

egyértelmű volt a korszakban, a magyaros ruhák iránti érdeklődés viszont időről időre – a politikai hullámokkal, jelen esetben Trianonnal párhuzamosan – felerősödött, és ezeket a modelleket természetesen nem lehetett importálni. A Fehérvári testvérek még édesanyjuk 1920. évi visszavonulása alkalmából egy 25 000 koronás alapítványt tettek,¹⁰⁰ aminek 5000 koronás jövedelmét a magyarosruha-tervezés előmozdítására szánták. Ennek terhére írt ki pályázatot 1920-ban és a következő évben is a Nőiruhakészítők Országos Szövetsége.¹⁰¹ Az első évben a pályázati feltételeket rendkívüli kiadásban jelentette meg a *Magyar Divatipar*. Utcai viselésre alkalmas, magyaros női (leány) ruhákat kellett tervezni, amik nem jelmezszerűek, hanem a régi magyar viseletek jellegzetességei mellett a modern divat irányelveit is figyelembe veszik.¹⁰² Az első díjakat Cs. Holló Erzsébet, Tedesco Juci és Kertészffy Jánosné nyerték. Bár pályázó bőven akadt, még a díjazottakból sem vált senki sikeres divattervezővé, és a magyaros ruhák sem lettek jellemzőek a párizsi modellek helyett a pesti utcákon a verseny hatására. A következő évi kiírásról már alig közölt részleteket a *Magyar Divatipar*,¹⁰³ persze a pályadíj alapját képező alapítványi összeg is elértéktelenedett az infláció következtében. Mindebben szerepe lehetett a divatról való akkori felfogásnak is, amit érzékletesen szemléltet Holzer Andor, Holzer Sándor fia:

„Az, hogy Budapest emancipálja magát Páristól, emberi számítás szerint, teljesen lehetetlen. Vagyis, ha nem akar nemzeti ruhát viselni – már pedig a nyugati világ szerint, kultúrvárosi ember nem jár napközben nemzeti viseletben, hanem csak európai ruhában – akkor szerintem sohasem lesz divat Páris nélkül, míg Páris fenn áll.”¹⁰⁴

1933-ban, a dr. Ferenczy Ferenc által útjára indított, a Társadalmi Egyesületek Szövetsége keretében kiírt hasonló, de sokkal nagyobb szabásúra sikerült pályázaton – amely végül elindította a magyar művészi ruhatervezést – a Fischer Júlia és Társa cég Tüdős Klára tervének kivitelezésével vett csak részt,¹⁰⁵ saját tervet nem nyújtott be, ami tulajdonképpen meglepő, hiszen Fehérvári Arankának láthatóan volt indíttatása a tervezésre. Ennek oka akkor már nyilván a cég nehéz anyagi helyzete volt.

¹⁰⁰ A Fischer Júlia (és Holzer Sándor) alapítványok 10 000 koronájának kamataira segélyként lehetett pályázni 1921 telén (*Magyar Divatipar* 1921. [3.] 34. 6).

¹⁰¹ *Magyar Divatipar* 1921. (3.) 9. 1.

¹⁰² *Magyar Divatipar* 1920. (2.) 22. Rendkívüli kiadás. Pár hét múlva a lap beszámolt a haladásról, kiemelve, hogy „Tervezőművész körökben élénk figyelmet keltett a kiírás, úgyhogy remélni lehet, hogy szép tervek érkeznek be” (*Magyar Divatipar* 1920. [2.] 25. 6).

¹⁰³ F. Dózsa 2014: 200.

¹⁰⁴ Holzer Andor: Útban Amerikába. *Magyar Divatipar* 1922. (4.) 17. 4. (A Nőiruhakészítők Országos Szövetsége elnökének fia kétévi praxisra New Yorkba utazott, útközben Párizsból írta a levelet, keltezése 1922. április 25.)

¹⁰⁵ Némethy Ella, az Operaház művésznője viselte, a rajzpályázaton II. díjat nyert (F. Dózsa 2014: 206).

VÉGJÁTÉK

A húszas évek első felének prosperálása után a gazdasági világválság idején a Fischer Júlia és Társa Rt. fizetéseképtelenné vált,¹⁰⁶ és ettől kezdve gyakorlatilag alig működött. A harmincas évekbeli mérlegekben leginkább az előző évi áthozatalok szerepelnek, nyereség alig. A család számára is megpróbáltatásokkal teli időszak lehetett ez: források utalnak Fehérvári Aladár betegségére, Aranka pedig 1934-ben igazgatósági tagból önálló cégjegyzési joggal nem rendelkező cégvezetővé lépett vissza.¹⁰⁷

Ezt tudva meghökkentő olvasni 1935 márciusában a *Színházi Élet* képekkel is illusztrált, lelkes beszámolóját arról, milyen nagy tömeg gyűlt össze a szalomban – tényleges bemutató meghirdetése nélkül is –, hogy a legújabb, frissen elkészült kollekciót meglekintse:

„Fischer Júlia kollekciója a párizsi divat hűségés tükre. Modelljei közül nem egyet már Párizsban vásárolt meg néhány előkelő divathölgy, aki jelenleg Párizsban él. Ezeknek a Párizsban kiválasztott ruhát Budapestről küldték el. [A kollekció gazdag kínálatának – blúzok, ruhák, kosztümök, estélyik – legszebb darabja,] legnagyobb slágere egy Maggy Rouff modell: a Casanova. Fekete, testhez simuló, kitűnő szabású, földig érő, hosszú ujjú toalett ez, amelyet mindkét karon csuklóban tenyérynél is szélesebb (à la grec [sic!]) vonalú arany karkötő díszít. Ez a ruha Párizs szenzációja volt. Fischertől is csak a legjobban öltözködő nők kapják.”¹⁰⁸

Fehérvári Aranka 1935 augusztusában végképp kilépett édesanyja addigra gazdaságilag tönkrement örökségéből,¹⁰⁹ és Couture néven új szalont alapított. Hamar sikert aratott – nyilván sok vevője követte őt, ismerve tehetségét. 1935 decemberében a *Színházi Élet* már arról tudósított, hogy az új szalomban készültek a ruhák Makay Margit vígszínházbeli premierjére.¹¹⁰ A felsorolás egyrészt jól mutatja, milyen magas színvonalon és különleges luxusminőségű

¹⁰⁶ Ekkor egy szerencsétlen igazgatósági tagcsere is történt. Komlós Pál helyébe Kovács Ilona lépett, aki hamarosan otthagya a céget, és munkaügyi pert is indított a cég ellen (BFL VII.2.e. Cg. 17185. 17185/23. Beadvány, melyben az 1931. július 20-án tartott közgyűlés iratait benyújtják).

¹⁰⁷ Cégjegyzési joga kollektívva – egy igazgatósági taggal közösség – redukálódott (BFL VII.2.e. Cg. 17185. 17185/29. Beadvány. Az 1934. augusztus 8-án megtartott közgyűlés jegyzőkönyve, 1934. november 26.).

¹⁰⁸ *Színházi Élet* 1935. (25.) 13. 78.

¹⁰⁹ BFL VII.2.e. Cg. 17185. 17185/31. Beadvány, 1935. augusztus 8.

¹¹⁰ „A feltűnést keltő garderobe a következő darabokból állt: ezüstsziürke szatén fogadóruha, nagy, bő ujjakkal, hátul sima, elöl pedig gazdagon húzott görögös szoknyával; fekete szaténruha Stuart-csipkegallérral. A ruhát fekete, hosszú bársonykabát egészíti ki, kapucniszerű gallérral. Gyönyörű rózsaszín szatén empire vonalú pongyolája, rövid derékkal, guvrírozott szoknyával, széles aranyövvel és sállal, amelyet hermelinbélés díszít. Sárgászöld muszlinruha, bő, glóknis szoknyával, sárga övvel és kombinéval, nagy, hosszú ujjakkal, és végül fehér cloque ruha nerz prémezéssel” (*Színházi Élet* 1935. [26.] 1. 74).

anyagokból dolgozott az új szalon, másrészt érzékelteti, hogy a színésznő miért számított az egyik lelegegásabb primadonnának.¹¹¹ A biztató kezdet ellenére az új szalon, feltehetőleg tőkehiány miatt, 1937-ben megszűnt.¹¹²

Húga kilépése után a Fischer Júlia és Társa Rt.-t hivatalosan Fehérvári Aladár „vezette”, ami hamarosan felszámolói minőségre korlátozódott. Felszámolás iránti kérelmében többek közt az alábbiakat írta a cégbírósnak:

„Az egész 1935. évben állandó tárgyalásokat folytattunk a kibontakozás, egyezségkötés és alapítke emelése iránt, melyek eleinte sikerrel biztattak, és minden kilátásunk megvolt arra, hogy vállalatunkat ily módon szanálhatjuk. A tárgyalások elhúzódása során azután az 1936. esztendőben teljesen tönkrementünk, munkánkat kénytelenek voltunk megszüntetni, helyiségünkben távozni és végül is egybe kellett hívnunk a közgyűlést a felszámolás kimondása céljából.”¹¹³

Ezt követően lényegében már csak formaságok választották el a céget a tényleges megszűnéstől, ami így is elhúzódott 1943-ig.¹¹⁴ Öröm az ürömben, hogy a harmincas években a Nőiruhakészítők Országos Szövetségével elsimultak a cégvezetők vitái, így Fehérvári Aranka és bátyja is bekerült annak igazgatóságába. Fehérvári Aladárral épp 1938. végi megszűnése előtti utolsó számának utolsó oldalán, „búcsúképpen” közölt érdekes interjút a *Magyar Divatipar* – mintegy párhuzamba állítva a lap sorsát egy híres magyar divatcéggel, illetve a szövetség egyik vezetőségi tagjával. Az interjúból kiderül, hogy a híres, csödbe ment szalon egykori főnöke már négy éve ismét építész-mérnökként keresi kenyerét, és – mint mondta – szerencsére most több dolga van, mint valaha.¹¹⁵

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VII.2.e. Cégbírósnak írott iratok.

Cg. 5731. Fischer Júlia és Társa, 1897–1917.

Cg. 7549. Fischer Júlia és Társa, 1917–1922.

¹¹¹ Kiss 2014: 69.

¹¹² „Megszűnt a Couture ruhaszalon. Amit heteken át rebesgettek, az valóra vált. Végleg megszűnt a Fehérvári Aranka vezetése alatt működött belvárosi női divatszalon. Ő volt a vállalat technikai és szellemi vezetője, akinek neve volt a szakmában. A cég megszűnése alkalmából hálás köszönetét fejezte ki szövetségünknek azért a pártfogásért, melyben őt részesítettük. Fehérvári Aranka tagja volt egyébként igazgatóságunknak is” (*Magyar Divatipar* 1937. [19.] 10. 11).

¹¹³ Talán a befektetőkkel való tárgyalások átmeneti sikere tette lehetővé az 1935-ös, sikeres bemutatót (BFL VII.2.e. Cg. 17185. 17185/39. Felszámolás iránti kérelem Fischer Júlia és Tsa Rt., II. Ponty u 14., 1937. január 18. – a cím Fehérvári Aladár lakóhelye).

¹¹⁴ A BFL VII.2.e. Cg. 17185. 17185/49. Végzés, 1943. április 22. elrendeli, hogy a felszámolás befejezése folytán a cég megszűnése bejegyeztessék.

¹¹⁵ *Magyar Divatipar* 1938. (20.) 12. hátsó borító belső oldala.

- Cg. 17185. Fischer Júlia és Társa Részvénytársaság, 1922–1943.
 Cg. 19077. Nődivat Konfekció és Modell Rt., 1923–1943.
 VII.102.a. Budapesti Királyi Büntetőtörvényszéki Fogház iratai. Fogolytörzskönyvek, 1906.
 VII.173. Gászner Béla közjegyző iratai, 1895, 1905.
 VII.185. Weiser Károly közjegyző iratai, 1890.

Budapesti Czim- és Lakjegyzék. Kiadja a Franklin Társulat, Budapest, 1880–1899.
Budapesti Czim- és Lakásjegyzék. Kiadja a Franklin Társulat, Budapest, 1900–1928.
Magyar Divatipar, 1919–1938.
Színházi Élet, 1918–1938.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- De la Haye, Amy 2010: Gabrielle (Coco) Chanel. In: Steele, Valerie (ed.): *The Berg Companion to Fashion.* Berg, Oxford–New York, 138–144.
 De Marly, Diana 1980: *History of the Haute Couture 1850–1950.* Batsford, London.
 Ewing, Elizabeth 1992: *History of Twentieth Century Fashion.* Batsford, London.
 F. Dózsa Katalin 1989: *Letűnt idők, eltűnt divatok.* Gondolat, Budapest.
 F. Dózsa Katalin 2014: A Muskátli című kézimunkaújság és a magyaros öltözködési mozgalom az 1930-as években. In: uő: *Megbámulni és megbámultatni. Viselettörténeti tanulmányok.* L'Harmattan, Budapest, 199–215.
 Gyáni Gábor 1995a: Házasságok kötése és bontása. In: uő: *Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón.* (A város arcai.) Városháza, Budapest, 12–27.
 Gyáni Gábor 1995b: A pesti bérház és lakói. In: uő: *Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón.* (A város arcai.) Városháza, Budapest, 35–52.
 Gyurgyák János 2001: *A zsidókérdés Magyarországon.* Osiris, Budapest.
 Kiss Csilla 2014: „A modern színművészetnek egyik, hatalmas hódító fegyvere a toilet.” *Korall* (15.) 55. 46–73.
 Loschek, Ingrid 2005a: Drecoll, Christoph. In: uő: *Reclams Mode- und Kostümllexikon.* Philipp Reclam Jun., Stuttgart, 531.
 Loschek, Ingrid 2005b: Madame Paquin. In: uő: *Reclams Mode- und Kostümllexikon.* Philipp Reclam Jun., Stuttgart, 560.
 Nádai Pál 1926: *Asszonyi pompa.* Globus, Budapest.
 Odescalchi Eugénie 1987: *Egy hercegnő emlékezik.* Gondolat, Budapest.
 Pekár Zsuzsa 1992: Egy belvárosi polgárház története. In: Hanák Péter (szerk.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón.* MTA TTI, Budapest, 60–96.
 Reeder, Jan Glier 2010: Jeanne Paquin. In: Steele, Valerie (ed.): *The Berg Companion to Fashion.* Berg, Oxford–New York, 551.

Kiss András

„Mi mindig elfelejtjük, hogymég nem vagyunk gyár”

A Csepel Autógyár és munkásvilága az 1950-es években

Az 1940-es évek végén különösen látványos és nagy horderejű társadalmi változások rázták fel a Csepel-szigeten fekvő Szigetszentmiklós és térsége egyhangú hétköznapjait. 1949 végén a Dunai Repülőgépgyár romjain politikai döntés alapján tehergépjármű-gyártás indult. A Népgazdasági Tanács 1949. október 26-i ülésén döntött a Csepel Autógyár Nemzeti Vállalat megalapításáról.¹ Az első ötéves terv keretében az autógyár részére a magyar gépjárműgyártás fejlesztését szabták feladatul. A tanulmányban az 1950-es évek eleji iparpolitika főbb ellentmondásainak keretében a szocialista munkaerő-gazdálkodási politika hatásainak bemutatására vállalkozom. Az elemzés során leginkább arra keresem a választ, hogy az 1950-es évek iparosításában – elsősorban az 1949 és 1953 közötti időszakban – a történet főszereplői, a munkások hogyan váltak egyrészt az események alakítóivá, másrészt sok esetben szenvedő alanyaivá. Elsődlegesen olyan eseményeket, jelenségeket vettem górcső alá, amelyekeken keresztül kirajzolódik a Csepel Autógyárban dolgozó ipari munkások és a hatalom viszonya.

A Csepel Autógyár esetében a legkézenfekvőbbnek az mutatkozik, ha a vállalat belüli folyamatokat a szocialista munkaerő-gazdálkodási politika és a munkásság számszerű növekedése tükrében vizsgálom. A választás azért esett erre a szempontra, mert az 1940-es évek végétől az ipari munkásság helyzetében olyan horderejű változások történtek, amire azt megelőzően és követően nem találunk példát. Különösen igaz ez az autógyár esetére, amelyet népgazdasági szempontból kiemelt vállalatnak tartottak. A vizsgálat alapján egyrészt lehetségessé válik, hogy bemutassuk a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) erőltetett iparosítási, főként nehézipar-fejlesztési stratégiájának kudarcát, amely hatalmas ipari munkaerő-igényt támasztott a korszakban. Másrészt az elemzés a vállalat szintjén feltárja, hogy az egyoldalú politika nyomán nagyarányú társadalmi átrétegződés zajlott le.

A tanulmány szakirodalmi bázisaként ki kell emelnem Varga László és Belényi Gyula munkáit. Varga László tanulmányainak összegzése 1994-ben jelent meg *Elhagyott tömeg 1950–1956* címmel, amelyben az 1950-es évek munkáspolitikájáról szóló fejezet megállapításai bizonyultak a leghasznosabbnak számomra. Munkájában számtalan üzemi példát hoz – köztük a Csepel Autógyár esetét is – a kom-

¹ MNL OL XIX-A-19-b. 25. doboz. A vállalat Pest megyében helyezkedett el, közigazgatásilag Szigetszentmiklósához tartozott.

munista hatalom munkáspolitikájának ellentmondásaira.² A közelmúlt kutatási eredményei közül emellett mindenképpen ki kell emelnünk Belényi Gyula és Mark Pittaway munkáit. Belényi könyvében a magyarországi ipari munkásságnak a II. világháborút követő két évtizedében lezajlott radikális társadalmi változásait vizsgálja. Belényi Gyula a szocialista munkaerő-gazdálkodási politikára, a munkás-ság számszerű növekedésére és a munka világát érintő személyi kötöttségek bemutatására helyezi a hangsúlyt, ez a szempont a tanulmányban is jelen van. Ezzel kapcsolatban a munkaerőpiaci mozgás korlátozását, az üzemeken belüli ellenőrzést és a munkásellenállás különböző formáit is vizsgálta.³ Mark Pittaway – Belényihez hasonlóan – a munkások és a Rákosi-rendszer kapcsolatát elemezte, különösen arra összpontosítva a figyelmet, hogy a munkások miként fogadták a rendszer üzem-és bérszervezési kísérleteit, valamint arra, miként érvényesült az állami ellenőrzés az üzemekben.⁴ Tanulmányában hangsúlyozza, hogy a politika sokszor egészen nyíltan és durván avatkozott be az emberek mindennapi életébe, s ennek során a hétköznapi cselekedetek átértékelődtek és politikai jelentéstartalmakkal telítődtek. A folyamatok megértéséhez szerinte a kisemberek (például gyári munkások) mindennapi tapasztalatainak vizsgálatára vagyunk utalva.⁵

Jelen tanulmány elsődlegesen három forráscsoport felhasználására épít, amit kiegészítenek az egykori autógyári dolgozókkal készített interjúk. Az első az Állami Ellenőrző Központ iratanyaga, amelyben számtalan, a Csepel Autógyárat érintő komplex vizsgálati-ellenőrzési dossziét találunk. A források második csoportját a Munkaerő Tartalékok Hivatala iratai képezik, ahol több autógyári dolgozó bírósági ítélete maradt fenn. A harmadik forráscsoportot pedig az állambiztonsági szerveknek a Csepel Autógyár munkásairól készített jelentései alkotják. A tanulmány elsőként a szocialista iparosítás extenzív munkaerő-politikájának autógyárbeli hatásait vizsgálja, s ezzel szoros összefüggésben elemzi a vállalatot érzékenyen érintő munkáselvándorlás és a hiányzások különböző okait. Ezt követi az autógyári munkások véleménykifejezési lehetőségeinek a bemutatása, majd egy 1951. év végi, helyi munkásmegmozdulás leírása.

A SZOCIALISTA MUNKAERŐ-GAZDÁLKODÁSI POLITIKA HATÁSAI AZ AUTÓGYÁRBAN

A Csepel Autógyár megalapítása és a munkaerő biztosításának módja, nehézségei szorosan összefüggtek a korszak iparpolitikai törekvéseivel. Az MDP Központi Vezetősége (KV) 1948. novemberi ülésén foglalkozott az ipar munkaerő-szükségletének kérdésével.⁶ A kommunisták már ekkor 300 ezer új ipari munkás

² Varga 1996.

³ Belényi 2009: 137–146.

⁴ Pittaway 1998, 2003: 71–82.

⁵ Pittaway 2003: 90.

⁶ MNL OL M-KS-276. f. 52. cs. 4. ő. e.

munkába állításával számoltak. Pető Ivánt és Szakács Sándort idézve, ennek az elképzelésnek a kivitelezéséhez lényegében csakis a kényszert sem mellőző, irányított munkaerő-gazdálkodás lehetett a megfelelő eszköz.⁷ A gazdasági vezetés 1949 decemberére már 480 ezer szakmunkás és alkalmazott ipari foglalkoztatásával számolt, amely előirányzatot az öt éves terv felemelésével 600–650 ezer főre változtatták.⁸ Az ipar óriási munkaerőigényét – ahogy ezt az 1990-es évek elején kutatásaiban Belényi is összegezte – három fő forrásból próbálták fedezni. A hatalom egyrészt számolt a foglalkoztatottak számának emelésével, köztük a keresőképes nők munkába állításával. Másrészt a munkanélküliség felszámolásával, harmadrészt pedig a foglalkozási szerkezet radikális átalakításával próbálták elérni az ipari munkások számának emelését. Ez utóbbi jelentette egyébként a mezőgazdasági népesség iparba történő tömeges átírányítását.⁹ Mark Pittaway megfogalmazásával élve, a szocialista iparosítás alapvetően az ipari munkaerő expanzióját kívánta meg, és a hatalom a munkásságon keresztül korábban marginális csoportokat akart integrálni a társadalomba. Mark Pittaway szerint ez a törekvés – elsősorban a női bér munka és az átképzések területén – összeütközésbe került a munkásosztály kultúrájában gyökerező hierarchiákkal. Az egyéni normák és a munkaversenyek bevezetése pedig a szakmunkások hagyományos tekintélyével szemben jelentett kihívást.¹⁰

A Csepel Autógyárhoz alapításakor, a volt Dunai Repülőgépgyár romos területeire körülbelül 400, többnyire fiatal, az autóiiparban megélhetést remélő munkás került. A munkások a lehető legkülönbözőbb helyekről és helyzetekből, indíttatásból érkeztek az autógyárba. Voltak olyan munkások, akik abban a tudatban mentek oda dolgozni, hogy Szigetszentmiklós-Gyártelepen egy teljesen új gyár alapjait helyezik majd le. Őket minden bizonnyal a jól tájékozott munkások közé sorolhatjuk, hiszen pontosan tudták, hogy hol lesz a következő munkahelyük, korábbi vállalatvezetőjük tájékoztatta őket. Közéjük tartozott Helmer Elemér, aki az első munkások egyike volt: „1949 szeptemberében helyeztek át a csepeli Rákosi Művekből¹¹ a Csepel Autógyárba. Nemcsak engem helyeztek át, azt nem tudom megmondani, hogy hányat, de sokat.”¹² Voltak ugyanakkor olyan munkások is, akik egyáltalán nem rendelkeztek információval arra vonatkozóan, hogy pontosan milyen vállalatnál fognak majd dolgozni. Turjánszki Mihálynak például fogalma sem volt róla, amikor 1949. áprilisban a telepre került, hogy az üzem teherautókat gyárt majd. Mivel korábban

⁷ Pető–Szakács 1985: 172.

⁸ Varga 1996: 60.

⁹ Belényi 1993: 13–14.

¹⁰ Pittaway 2003: 73–74.

¹¹ Korábban Weiss Manfréd Acél- és Fémművek Rt., majd 1950-től Rákosi Mátyás Vas- és Fémművek. A levéltári forrásokban és a köznyelvben csak RM-nek nevezték.

¹² Interjú Helmer Elemérral. Külön köszönettel tartozom Józai Attila kollégámnak, aki a „gyáralapító” munkásokkal készített interjúkat rendelkezésemre bocsátotta. A tanulmány további részében az interjúalanyok nevét csak akkor tüntetem fel, ha ahhoz hozzájárultak. A bírósági eljárásokban érintett autógyári dolgozók teljes nevét a személyes adatokra való tekintettel nem közlöm.

a helyszínen repülőgépgyártás folyt, úgy hitte, újra repülőgépeket gyártanak itt.¹³ Számtalan olyan esetről van tudomásunk, amikor a dolgozókat akaratuk ellenére helyezték át az épülő Csepel Autógyárba. Ilyen volt Vámos András is, aki 1949-ben a gyár Átadó Üzemének gyáregység-vezetője lett. „Nem akartam a Csepel Autógyárba jönni, a jövőmet a csepeli nagy gyárban [a Rákosi Mátyás Vas- és Fémművekben – K. A.] képzeltem el.”¹⁴

Rendek András, az autógyári személyzeti osztály vezetője egy későbbi, 1950. februári beszámolójában kifejtette, hogy már 1949. október óta végzett a gyárban személyzeti munkát. Feladata a dolgozók felvételének az irányítása és megfelelő munkakörbe helyezése volt. A munkások nagy részét a Rákosi Mátyás Vas- és Fémművektől vették át, a többi dolgozót a volt Dunai Repülőgépgyárból. Számtalan munkás volt ugyanakkor, akiket az Országos Munkaügyi Hivatal helyezett a Csepel Autógyárba. Rendek András a Csepel Autógyár pártbizottsági ülésén arról is említést tett, hogy minden válogatás nélkül vette fel azokat, akiket Csepelről áthelyeztek, de gyorsan azt is hozzátette: „a WM azonban a nem egészen jó munkaerőket adta át”.¹⁵ Beszámolójában feltehetően arra kívánt utalni, hogy az áthelyezett munkások autóiipari műszaki-szakmai képzettsége nem volt megfelelő. Krinyán József például 1939-től esztergályosként dolgozott a Weiss Manfréd Acél- és Fémműveknél. Esete arra példa, amikor a dolgozót előző munkahelye kész tények elé állította:

„Sok ismerősöm volt itt Szigethalomról, mindig csaltak, hogy menjek az Autógyárba, de végül áthelyezéssel kerültem át. Éppen skarlátos voltam, otthon feküdtem betegen, aztán amikor felgyógyultam, mentem be dolgozni, de mondták, hogy én már nem itt dolgozom, hanem a Csepel Autógyárban, menjek oda.”¹⁶

Az áthelyezések és a munkavállalás történetét egy másik perspektívából mutatja be Domján Imréné példája, aki az autógyárat megelőzően a Dunai Repülőgépgyárban dolgozott adminisztratív munkakörben. Domján Imréné 1949 novemberében, a gyár alapításával egy időben automatikusan került a Csepel Autógyárba. Az eseményre visszaemlékezve azt hangsúlyozta, hogy ő nem protekcióval került a gyárba, hanem mert a munkájával meg voltak elégedve.¹⁷ Sz. Antal is hasonló körülmények között jutott el a vállalathoz: az Ikarus Karosszéria- és Járműgyár mátyásföldi gyárában eltöltött rövid idő után talált munkát a Csepel Autógyárban. Bejárása Csepelről Mátyásföldre a korszak közlekedési viszonyai mellett rendkívül nehézkes volt, így gyorsan döntött a váltásról.

¹³ *Fényszórá* 1974. október 2.

¹⁴ *Fényszórá* 1979. február 28.

¹⁵ MNL PML XXXV-18. 1. doboz. 1. ő. e.

¹⁶ Interjú Krinyán Józseffel. Szigethalom, korábbi nevén Szilágyi-telep, majd Horthy-liget, 1950. március 1-jén kapott községi rangot. Az 1949. január 1-i népszámlálás szerint lakóinak száma 203 fő volt (*Magyarország helységnévtára* 1951: 342–343).

¹⁷ Interjú Domján Imrénével.

Elmondása szerint döntéséhez hozzájárult az is, hogy Mátyásföldön kapcsolatba került Jerome Károllyal,¹⁸ aki a Csepel Autógyárban lévő lehetőséget ajánlotta számára. Interjúalanyom ekkor 22 éves volt, és repülőgép-szerelő végzettségének köszönhetően hamar felvették az autógyárba. Kérdésemre, hogy tudott-e válogatni a munkalehetőségek közül, így válaszolt: „Úgy voltam vele, hogy oda megyek, ahol elfogadnak, ahol van lehetőség. A Csepel Autógyár ilyen volt”, majd hozzátette: „egyszerűen kellett az emberek a Csepel Autógyárhoz”.¹⁹ Kurucz Béla, az MDP Csepel Autógyár Pártbizottságának titkára 1950. május 11-én a gyár munkaerő- és társadalmi bázisát így jellemezte:

„A gyár megalakulása után a dolgozók több helyről lettek összeszedve. Nem volt meg az a kollektíva, ami a többi gyárakban volt, meglehetősen nagy volt a bizalmatlanság, úgy az egyének, mint az eredmények iránt is. Ezt szította az itt meghúzódó reakció is. A Rákosi Művektől és a környékből jövő kispolgári szakemberekből és a párt, a kormány által ide küldött emberekből alakult meg a gyár.”²⁰

A pártértekezlet jegyzőkönyve szerint Kurucz Béla a helyzetet a kommunisták vállalatalapításbeli tapasztalatlanságával magyarázta, amelyet a Szovjetunió üzemi szervezési tapasztalatainak „kellett” kiegészíteni. Beszédében azt is hangsúlyozta, hogy politikai, kultúr- és sportközponttá kívánják tenni az autógyárat. Egyúttal reményét fejezte ki, hogy a gyárfejlesztésen keresztül a munkaerő-utánpótlás is biztosítva lesz. Érdekes, hogy Kurucz a pártra és a kormányra úgy hivatkozott, mint amelyek közvetlenül a vállalathoz irányították a munkásokat. A visszaemlékezésen kívül azonban Kurucz állítását nem sikerült forrásokkal alátámasztani, áthelyezési dokumentumok nem maradtak fenn. Az is elképzelhető, hogy a munkásoknak egyszerűen megmondták, másnapról melyik vállalatnál kell dolgozniuk.

A pártbizottság és a vállalat igazgatósága a gyár munkaerőbázisát alapvetően faluról – elsődlegesen Pest megyéből – származó mezőgazdasági és kisipari hátterű munkavállalókkal kívánta biztosítani.²¹ A vegyes hátterű munkások kezelése a pártbizottságnak elsősorban politikai kérdést jelentett. Fedor Irén, a Csepel Autógyár fiatal sztahanovista munkásnője az MDP 1950. június 11-i megyei küldöttértekezletén a kor hivatalos diskurzusát idézve így fogalmazott:

„Kezdő gyár vagyunk, munkáshiány van. Eddig nem fektettünk súlyt arra, hogy kit vegyünk fel. Így kerültek be a klerikális reakció ügynökei. Beférkőztek dolgozó asszonyaink közé. Rákosi elvtárs rámutatott ezekre a dolgokra és beszédében ráismertünk saját gyárunkra.”²²

¹⁸ Sz. Antal elmondása szerint Jerome Károly ekkor a Járműfejlesztési Intézetnél dolgozott, személyéről nem sikerült többet megtudnunk.

¹⁹ Interjú Sz. Antallal.

²⁰ MNL PML XXXV-18. 1. doboz. 1. ő. e.

²¹ Az autógyárba ingázók településenkénti megoszlását elemzi Kiss 2007: 58–63.

²² MNL PML XXXV-18. 1. doboz. 1. ő. e. 1950. június 11.

A vállalat munkásságának harmadik pillérét a földművelést ipari munkára váltó mezőgazdasági munkások jelentették. A mezőgazdasági munkáslétből érkező és betanított munkássá váló dolgozók szakmai hiányosságai jelentősen hozzájárultak a magas selejtszázalékok kialakulásához a vállalat termelésének fel-futási időszakában. A problémát jól érzékelteti Helmer Elemér visszaemlékezése:

„Nagyon sok volt a selejt. Olyan embereket kellett betanítanunk gépi munkára, akik előtte két nappal még a kapát fogták a kezükben. Akik újak voltak, még hetekig segítségre szorultak, ezért sűrűn lementem ellenőrizni őket. Egyszer látom, hogy éppen egy komplett tengelyt készülnek félbevágni – egyszerűen még akkor sem értették, hogyan kell használni a szerszámgépeket.”²³

A Csepel Autógyár jelentősen megnőtt munkaerőigénye mellett az egyik legnagyobb problémát a képzett szakmunkások hiánya okozta. Az autógyár folyamatosan arra törekedett, hogy a hiányzó munkáslétszámot feltöltse, az üres helyekre felvettek jelentős része azonban még így is képzetlen, az autóiipari szakmát egyáltalán nem ismerő betanított munkás volt. Java részük a mezőgazdasági munkát otthagyo, szakma nélküli dolgozókból került ki. Krinyán József gyári munkás az interjújában elmondta, hogy előfordult olyan eset, amikor egy munkagép „névlegesen” anyagihiány miatt állt. A valóság ellenben az volt, hogy az üzemben a géphez nem értett senki.²⁴

A Csepel Autógyár jelentős önköltséggel és selejttel tudta csak legyártani az öt éves terv által a gyárnak előírt tehergépkocsi-mennyiséget. A vállalat történetének szinte minden területén érzékelhetőek voltak az egyoldalú, aránytalan iparosítás negatív következményei. A legsúlyosabb gondok a termelés területén jelentkeztek. Bíró Ferencné,²⁵ a vállalat első igazgatója az első pártbizottsági ülések egyikén így reagált a munkásoknak a termeléssel és az indulással kapcsolatos aggodalmaira:

„Mi mindig elfelejtjük, hogy még nem vagyunk gyár. Ha már rendesen megindult a termelés és már gyárnak számítunk, ez akkor lesz, ha már program szerint fogunk termelni. Most felfutási stádiumban vagyunk [...] februárra már más lesz itt a helyzet.”²⁶

²³ Interjú Helmer Elemérrel.

²⁴ Interjú Krinyán Józseffel.

²⁵ Bíró Ferencné, Bíró Eugénia, szül. Katz Eugénia (1908–2004). Gépészmérnök, Rákosi Mátyás sógoránője. 1936-ban a Moszkvai Repülő Műszaki Főiskolán repülőmotor-szerkesztő és gépészmérnöki oklevelet szerzett. 1927 és 1931 között a moszkvai repülőgépgyár műszaki ellenőre. 1941–1945 között a szovjet hadsereg műszaki tisztje. 1946-tól Magyarországon élt. 1949–1952 között a Csepel Autógyár vezérigazgatója, majd távozása után 1954-ig az Autó- és Traktoripari Tröszt (ATIT) igazgatója.

²⁶ MNL PML XXXV-18. 1. doboz. 1. ő. e.

Az ugrásszerűen megnőtt ipari létszámgigény és az ebből származó gondok országos és vállalati szinten is mielőbb megoldásra vártak. 1950. januárban létrehozták a Munkaerő Tartalékok Hivatalát, amely a központosított és irányított munkaerő-gazdálkodás hatóságává lépett elő.²⁷ A termelés felfutásával egyidejűleg ugyanakkor az 1950-es évek első felében olyan kérdések kerültek háttérbe és maradtak megoldatlanul, mint a vállalati munkásszálló, a továbbképzések és az oktatás ügye.

A Csepel Autógyár munkavállalóinak száma 1950 szeptemberétől 1951 első negyedévéig kiugró mértékben emelkedett. A vállalatnál 1950. májusban 3080 fő dolgozott, júniusban 3592 fő, júliusban 3781 fő, augusztusban pedig már 4052 fő.²⁸ 1950. szeptember végére a vállalatnál 4627 fő dolgozott. A vállalat szociális osztálya azonban csak 1952. január 1-jén állt fel, pedig éppen az lett volna a feladata, hogy a létszám felfutásából eredő szociális kérdéseket kezelje. 1949. november és 1951. március között a Csepel Autógyár összes dolgozójának létszáma közel tizenötszörösére emelkedett, így 1951 márciusára már megközelítette a hatezer főt. Az Állami Ellenőrző Központnak²⁹ a Kohó- és Gépipari Minisztérium (KGM) részére készített beszámolója szerint a dolgozói létszám 1949. november elején 50-60 fő körül mozgott, és 1951. április végére hatezer főre emelkedett. Ha a beszámoló adatait vesszük alapul, az emelkedés százszoros volt másfél év alatt.³⁰ Az 1. táblázat adatai az 1950. szeptember és 1951. március közötti hét hónap létszámadatait mutatják. Ebben jól látható, hogy a „felső munkásságot” képviselő szakmunkások száma – kivéve az 1950. október-novemberi hónapokat – a betanított munkásokéhoz képest csak kismértékben emelkedett. Országos tendenciáról lévén szó, a szakmunkáság összmunkásságon belüli arányának csökkenéséről beszélhetünk, amely rövid időtávlatban is látványos. Ennek nyilvánvaló oka az volt, hogy a szocialista munkaerő-gazdálkodási politika nem az időigényes szakmunkásképzést, hanem a képzetlen új munkaerő tömeges munkába állítását erőltette.³¹

A Központi Statisztikai Hivatal havi iparstatisztikai jelentései alapján megállapítható, hogy az autógyár összlétszámában 1953 folyamán kiugró változások

²⁷ A Munkaerő Tartalékok Hivatala létrehozásáról a Minisztertanács 8/1950. Mt. sz. rendelete intézkedett. Felügyeletét a Népgazdasági Tanács látta el. A hivatal 1957-ben megszűnt, hatáskörét a Munkaügyi Minisztérium vette át.

²⁸ MNL OL XIX-A-30-a. 56. doboz. 1–602. tétel.

²⁹ Az Állami Ellenőrző Központot 1949. december 3-án a Népköztársaság Elnöki Tanácsa (NET) törvényerejű rendelete hozta létre a Legfőbb Állami Számvevőszék, a Budapesti Fővárosi Számvevőszék és az Állami Ellenőrzési Központ egyesítésével. Feladata az államigazgatási szervek és a vállalatok teljes körű vizsgálata volt. A szervezet a Minisztertanács központi ellenőrző szerveként jött létre, amely fölött a Népgazdasági Tanács gyakorolt felügyeletet. Jogutódja az 1955. évi 27. sz. törvényerejű rendelettel életre hívott Állami Ellenőrzés Minisztériuma lett. Az autógyárral kapcsolatos ellenőrzések forrásait közli Kiss 2010. Az állami ellenőrzés üzemekre történő kiterjesztéséről lásd: Belényi 2009: 139–174.

³⁰ MNL OL XIX-A-30-a. 56. doboz. 1/1–054/1951.

³¹ Belényi 2009: 99.

már nem voltak.³² Ezek szerint – a dolgozók teljes állományi létszámára vonatkozóan – havonta hozzávetőlegesen 40 és 70 fő között ingadozott az összes alkalmazott létszámának változása, de volt példa több mint 100 fős csökkenésre és növekedésre is. Mindazonáltal ezek a kisebb létszámingadozások is fennakadásokat okozhattak a termelésben. A Csepel Autógyár az 1953. év végére több mint kilenc és félezer alkalmazottat foglalkoztatott.³³

1. táblázat

A Csepel Autógyár munkáslétszáma (fő) 1950 szeptembere és 1951 márciusa között

	1950				1951		
	szeptember	október	november	december	január	február	március
Szakmunkás	1434	1553	1775	1858	1997	2011	2055
Betanított	579	742	870	906	1031	1043	1164
Segédmunkás	652	804	911	971	798	850	774
Átképzős	333	342	410	412	362	390	235
Ipari tanuló	224	223	225	223	226	228	218
<i>Munkás összesen</i>	<i>3222</i>	<i>3664</i>	<i>4191</i>	<i>4370</i>	<i>4414</i>	<i>4522</i>	<i>4446</i>
Kisegítők	316	379	334	329	311	302	334
Szellemi foglalkozásúak	1089	1034	1075	1133	1165	1165	1154
<i>Összesen</i>	<i>4627</i>	<i>5077</i>	<i>5600</i>	<i>5832</i>	<i>5890</i>	<i>5989</i>	<i>5934</i>

Forrás: MNL OL XIX-A-30-a. 56. doboz. I/1–054/1951.

1950 és 1953 között a termelési tervek teljesítése mellett a fő kérdést az autógyár számára a munkaerő állandó biztosítása jelentette. A központosított munkaerő-gazdálkodási politika egyik legfontosabb következménye az ipari munkásság létszámának rohamos növekedése volt. Az Országos Tervhivatalban készült jelentéstervezet szerint az 1950. január és 1953. június közötti időszakban a nem mezőgazdasági keresők száma összesen kb. 500 ezer fővel növekedett, ami egyértelműen az erőltetett szocialista iparosítás számlájára írható.³⁴ A Csepel Autógyár esetében tetten érhető a szocialista munkaerő-gazdálkodási politika minden káros következménye.

³² MNL OL XIX-A-6. 96. doboz. A kiemelt vállalatok, így a Csepel Autógyár havi kiértékelő táblái tartalmazták az összes vállalati foglalkoztatottra vonatkozó adatokat és a különböző statisztikai számításokat (termelési teljesítés, munkások átlagkeresete, átlagos állományi létszámuk, beralapjuk stb.).

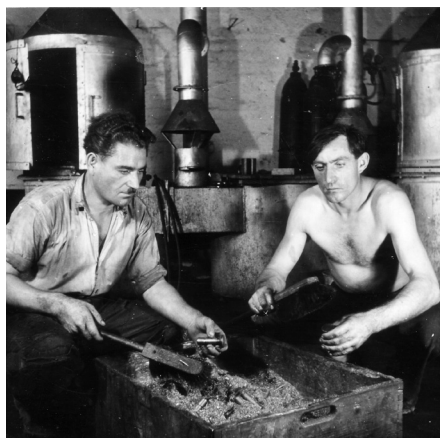
³³ Az összesített adatba beletartoztak a szak- és segédmunkások, az ipari tanulók, a vállalati vezetés hierarchiájának tagjai, a műszaki alkalmazottak és az adminisztratív-szellemi munkavállalók. Az átlagos állományi létszámot a munkavállalók folyamatosan vezetett létszámnyilvántartása alapján számították ki.

³⁴ MNL OL XIX-A-16-b. 814. doboz. Az OT jelentéstervezete, 1954.

1. kép

2. kép

Forrás: Csepel Autógyár Gyártörténeti Múzeum – Szigetszentmiklós-Gyártelep. Békés György gyűjtése.

Elvándorlás és hiányzás

A vállalat gyáregységeinek gyors kiépülésével és a munkaerőigény növekedésével párhuzamosan jelentkezett egy új, nem várt jelenség, a munkaerő-elvándorlás.³⁵ 1950. májustól 1951. márciusig különböző okok miatt 1115 fő hagyta ott a vállalatot. Ebben az időszakban 372 fő „önkéntesen”, 248 fő hozzájárulással, 188 munkás pedig fegyelmi úton távozott a vállalattól.³⁶ A Csepel Autógyárat elhagyók száma nagyságrendileg megközelíti más gépipari vállalatok azonos adatait.³⁷ 1951. márciusban a rendelkezésre álló adatok alapján tudjuk, hogy az autógyárnál összesen 5934 fő dolgozott. A számítások azt mutatják, hogy a teljes állományi létszám 18,7%-a egy éven belül elhagyta a gyárat.

A Minisztertanács, látva a felettes minisztériumoktól beérkező adatokat a vállalatoknál hirtelen fellépő szakmunkáshiányról, lépésekre szánta el magát a munkaerő-gazdálkodás területén. Az intézkedések összhangban voltak a szocialista tervgazdálkodás alaptéziseivel, Belényit idézve, „a piaci spontaneitás” elutasításával.³⁸ A Minisztertanács már egy 1950. január 8-i határozatában meg-

³⁵ A munkaerőhiányt növelte az is, hogy az első ötéves terv 1951 és 1952 közötti új beruházásai eleve jelentős munkaerőigényt jelentettek. A tervgazdaság beruházási ciklikusságának munkaerőpiacra gyakorolt hatásait Kornai János foglalta össze (Kornai 1989: 251–279).

³⁶ MNL OL XIX-A-30-a. 56. doboz. I/1–054/1951. A fennmaradt dolgozói létszámról a források nem tesznek említést.

³⁷ Vállalati összehasonlító adatokat közöl Varga 1994: 62.

³⁸ Belényi 2009: 140–141. A munkavállalók jogainak szűkítését az 1951. évi Munka Törvénykönyve alapján bemutatja Varga 1994: 59–64.

fenyegette az „önkéntes kilépőket”,³⁹ majd számos további határozat és rendelet szankcionálta a munkájukat otthagyo és a jobb lehetőségben reménykedő munkásokat. Amikor 1951 közepétől jelentősen megemelkedett a vállalatukat elhagyó munkások száma, a Minisztertanács 1951. augusztusban kiadott rendelkezése bevezette a hozzájárulás nélkül állást változtatók kötelező munkaközvetítését.⁴⁰ A munkaerő átcsábításáért a rendelet hat hónapi börtönbüntetést helyezett kilátásba. Az volt a cél, hogy elejét vegyék az ipari munkaerő elvándorlásának, és biztosítsák a tervek teljesítését. Egyik interjúalanyom a következőképpen jellemezte az „önkéntes kilépés” megítélését.

„Működött a munkaerő-kölcsönzés egy érdekes formája. Ha a Csepel Autógyár valamiért nem akarta kiadni például az Ikarusnak [az interjúalanyt – K. A.], nem tehettek semmit. Az önkéntes kilépés már a legvégső esetben történt, nem rúgták ki az illetőt, de éreztették vele, hogy idomulni kell a viszonyokhoz.”⁴¹

Sz. Antal többször is hangsúlyozta az interjúk során, hogy az a dolgozó, aki előre kívánt lépni a szakmájában és azt akarta, hogy „békén hagyják”, kimondva, kimondatlanul jobban tette, ha betartotta a szabályokat. Ebben a rendszerben felértékelődött a kapcsolati tőke, amely nélkül a tervezési rendszer e specifikus területe, a munkaerő-gazdálkodás sem tudott működésképes maradni. A kilépések oka az volt, hogy a mezőgazdaságból az iparban munkát találó dolgozók az aratási és cséplési munkák idején visszatértek eredeti munkájukhoz.

Rákosi Mátyás az MDP KV 1951. november 30-i ülésén tartott beszámolójában részletesen foglalkozott a munkaerő-elvándorlás kérdésével. Rákosi a Belügyminisztériumot, az államvédelmet és az Igazságügyi Minisztériumot utasította, hogy a „munkafegyelem elleni vétségekben” nyomozásokat kezdeményezzen és eljárásokat indítson. Maga Rákosi fogalmazta meg e beszámolójában a szocialista munkaerő-politika kudarcát, hiszen, mint mondta, az a dolgozó, akit „fegyelmezetlenség” miatt munkahelyéről eltávolítottak, már másnap akár tíz helyen munkába állhatott, köszönhetően a szakmunkáshiánynak.⁴² A munkásvándorlás megfékezésére a gazdasági vezetés, élén Gerő Ernővel⁴³ – szovjet mintákat követve –, a büntetőjogot kívánta felhasználni szabályozó eszközként.⁴⁴ Az intézkedések érdekessége, hogy az „önkéntes” kilépés büntetőjogi szankcionálása egyaránt érvényes volt a vállalatigazgatókra és a munkásokra is.

³⁹ A Minisztertanács 9/1950. Mt. sz. rendelete. 1951 harmadik negyedében a nehéziparban már 13 140 fő hagyta ott „önkéntesen” a munkahelyét, ez az összes kilépés 17,7%-át tette ki, a könnyűiparban ugyanez a szám 2877 fő volt, a kilépések 11,8%-a.

⁴⁰ A Minisztertanács 161/1951. Mt. sz. rendelete.

⁴¹ Interjú Sz. Antallal.

⁴² MNL OL M-KS-276. f. 52. cs. 18. ő. e.

⁴³ Gerő (Singer) Ernő (1898–1980) kommunista politikus. 1945 és 1949 között közlekedésügyi miniszter, 1948–1949 között pénzügyminiszter, majd 1949-től 1952-ig államminiszteri rangban a Nép gazdasági Tanács elnöke.

⁴⁴ Belényi 2009: 141.

A Csepel Autógyár dolgozóira vonatkozóan számtalan bírósági ügyiratot találhatunk a Munkaerő Tartalékok Hivatala iratai között. Általában elmondható, hogy az autógyári munkások trükkök sokaságára kényszerültek, hogy elkerüljék a felelősségre vonást munkahelyváltás esetén. Gyakorlat lett például, hogy a munkások a kilépéskor megkapott munkakönyvükbe változtatásokat vezettek be, vagy akár – szélsőséges esetben – a nevüket is megváltoztatták. Ezért indult feljelentés B. Mária munkásnő ellen is a Budapest XX. kerületi Rendőrkapitányságon.⁴⁵ B. Mária a vádirat szerint 1950. október 27-én, a vállalathoz történt belépésekor kérte a munkakönyve kiállítását, onnan azonban 1952. január 28-án „önkéntesen” kilépett.

„B. Mária ezután, hogy az önkényes kilépés anyagi és egyéb hátrányos következményeit kijátssza, következő munkahelyén, a perespusztai Állami Gazdaságnál elhallgatta, hogy részére már állítottak ki munkakönyvet, és hogy előzetes munkahelyéről önkényesen lépett ki, valamint a Váci Járás Végrehajtó Bizottságától új munkakönyv kiállítását kérte az előbbtől eltérő személyi adatokkal.”⁴⁶

B. Máriát ezért nemcsak az „önkéntes” kilépés, hanem közokirat-hamisítás miatt is elítélték, négyhavi börtönbüntetésre. Hasonló utat járt be K. Andrásné munkásnő, aki az „önként” kilépett bejegyzést törölte ki a munkakönyvből, és javította ki „hozzájárulással” kilépettre. Négy hónapi szabadságvesztésre ítélték, de büntetését végül háromévi próbaidőre felfüggesztették, mivel férje éppen katona volt, és négy hónapos gyermekét egyedül nevelte.⁴⁷ A közokirat-hamisítást általában három-négy hónapos börtönbüntetéssel sújtották, amit kivételes esetekben, enyhítő körülmények alapján felfüggesztettre módosítottak.

Az „önkéntesnek” titulált munkásmagatartás mellett az autógyári dolgozókat az igazolatlan hiányzások miatt is szankcionálták. Varga László adatai szerint csak 1950 decemberében a vállalatnál naponta 100 fő hiányzott igazolatlanul.⁴⁸ Az Államvédelmi Hatóság már 1951-ben jelentést készített a Csepel Autógyár termelésének hiányosságairól. Ebben a vállalatvezetők elemzésén túl kitértek arra is, hogy szerintük a pontatlan és hiányos tervteljesítések egyik fő oka a nagyszámú igazolatlan hiányzásokban keresendő, ahogy egy állambiztonsági jelentés fogalmazott: „Sok a lógás az üzemben.”⁴⁹ A Ráckevei Járásbíróság

⁴⁵ A feljelentést a vállalatok jelzésére a Munkaerő Tartalékok Hivatala tette a dolgozó lakóhelye szerint illetékes rendőrkapitányságon. Ha az illető munkás a mezőgazdasági dolgozók között végzett toborzás útján került a vállalathoz, akkor a toborzás során kapott előleget vissza kellett fizetnie, vagy a fizetéséből vonták le az összeget. Az ítéleteket szinte kivétel nélkül „A tervgazdaság büntetőjogi védelméről” szóló 1950. évi 4. sz. törvényerejű rendelet alapján hozták meg. Az ügyeket a területileg illetékes Ráckevei Járásbíróság tárgyalta, amelyek fellebbezés esetén a Pest Megyei Bíróságra kerültek.

⁴⁶ MNL OL XIX-C-4-b. 39. doboz. 17/B/131/1952.

⁴⁷ MNL OL XIX-C-4-b. 39. doboz. 17/K/27/1952.

⁴⁸ Varga 1996: 41.

⁴⁹ ÁBTL 3. 1. 9. V–113.448/1951.

az ilyen ügyek többségében pár hónapos javító-nevelő munkát szabott ki az autógyári munkásokra, amelyet általában 10%-ot meghaladó munkabércsökkentés is kísért.

A Csepel Autógyár munkásaival kapcsolatos ügyekben gyakran szerepelt az ítélet indoklásában az autógyár gazdasági jelentősége. Az ítélelhozatalnál súlyozottan vették figyelembe az adott vállalat népgazdasági besorolását, valamint azt, ha rábizonyították valakire, hogy „kárttevő célzattal” maradt távol a munkahelyétől. A Csepel Autógyár az első öt éves terv során az első kategóriájú beruházások között szerepelt, a közvetlen szomszédságában fekvő Szigetszentmiklós község pedig szintén az első osztályú, fejlesztendő települések között kapott helyet. A Munkaerő Tartalékok Hivatalától az ügyeket a területileg illetékes rendőrségre továbbították, ahol lefolytatták a nyomozást, majd azok a járásbíróshoz kerültek. A tárgyalások jellemzően rövid időn belül lezajlottak. Az ítéletek általában nem voltak súlyosak, azonban a bírósági procedúra megviselhette a munkásokat.⁵⁰ Az MDP KV Titkárság 1952. augusztus 27-i ülésén elfogadott határozata rendelkezett arról, hogy a bíróságok három hónapnál rövidebb vagy egy évnél hosszabb időre javító-nevelő munkát már ne szabjanak ki.⁵¹ Ennek oka az volt, hogy az ítéletekkel a gyár termelése továbbra sem vált egyenletessé. A pártvezetés nem érte el azt a célját, hogy a munkások ne hagyják el munkahelyüket és a vállalatok részére a munkaerőt biztosítsák. A Csepel Autógyár gazdasági jelentőségét azonban az ítéletek továbbra is kiemelték.

H. Margit 24 éves munkásnőt 1952. szeptember 24-én ítélte bűnösnek a Ráckevei Járásbíróság „tervbűncselekmény” büntetésében. H. Margit 1951 májusában került az autógyárba. Ezt megelőzően mint betanított szerelő, majd az átképző tanfolyam elvégzése után, 1951. októbertől közszerű munkakörben dolgozott. A járásbíróság H. Margitot 15%-os munkabércsökkentés mellett négy hónapos javító-nevelő munkára ítélte. Az ítélet indoklásában kiemelte, hogy H. Margit az autógyári munkahelyét 1952. augusztus és szeptember folyamán engedély nélkül hagyta el. A vád szerint a fenti időszakban betegségére hivatkozva nem ment dolgozni, „mulasztása” miatt fegyelmi eljárást indítottak ellene, azonban továbbra sem jelent meg az autógyárban, és a vállalati fegyelmi eljárás sem vezetett eredményre. A magánorvosa által kiállított igazolást a betegségről a bíróság nem fogadta el, a ráckevei járásbíróság ítélete szerint éppen azért, mert magánorvos készítette:

⁵⁰ Belényi Gyula egy 812 perre kiterjedő vizsgálat során arra a következtetésre jutott, hogy a gazdaságpolitika célja elsődlegesen nem a súlyos büntetés kiszabása volt, hanem a munkahelyhez kötés és a vállalatok részére szükséges munkaerő biztosítása. Vizsgálata szerint a bíróságok mindössze három esetben szabtak ki egy évnél hosszabb börtönbüntetést, a többi elmarasztaló ítélet 12 havi vagy annál rövidebb börtönbüntetést mondott ki. Ezeknek mintegy 10%-a volt börtönbüntetést, 90%-a pedig ún. javító-nevelő munka. Elemzésének középpontjába a munkahelyét gyakran változtató, vándorló munkásréteget, az ún. alsó munkásságot helyezte (Belényi 2009: 102, 143).

⁵¹ *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai* 1998: 170.

„Az elmondottakra tekintettel, a járásbírósnak az a véleménye, hogyha bizonyos fokú elfáradtság vagy gyöngélkedés fenn is forgott a terhelnél, [...] nem szenvedett a terhelt olyan mérvű egészségháborításban, amely indokoltá tette volna, hogy ő a munkahelyéről az SZTK vagy a gyári orvos engedélye nélkül távol maradjon.”⁵²

A vállalati munkások hiányzásainak másik oka a cséplési-aratási munkákkal függött össze, ami miatt hosszabb időre estek ki a termelésből. A vállalat dolgozói között számtalan kétlaki munkás esetével találkozhatunk. A kétlakiságnak nevezett jelenség, vagy kettős lakás, ahogy Varga Zsuzsanna is rámutatott, a Rákosi-korszakban erős negatív jelentéstartalmat hordozott. A hivatalos ideológia szerint a kétlaki munkások nem számítottak a munkásosztály teljes értékű tagjainak, mivel ragaszkodtak földtulajdonukhoz.⁵³ A hatalom álláspontját a kétlakiságról Rákosi szavai foglalták össze:

„[Az] ilyen munkás elmarad a proletariátus általános fejlődésétől. Nem jár iskolába, nem hallgatja meg a gyűléseket, nem megy a szemináriumra. Csak arra gondol, hogy minél hamarabb hazamenjen és túrhassa a földjét. Természetesen így maga sem fejlődik és visszahúzza az egész munkásosztály fejlődését.”

C. János, aki tököli földműves családból származott, 1949-ben került a Csepel Autógyárba mint segédmunkás. A többnapos hiányzása miatt a vállalat először fegyelmi vizsgálatot indított ellene, majd ezt követően újból felvette a munkát kilenc napra. Ezután újra Tökölön, a cséplésben vett részt, amiért a bírósági eljárást megindították ellene. A Ráckevei Járásbíróház C. Jánost 15%-os munkabércsökkentésre és négy hónapi – a Csepel Autógyárban „letöltendő” – javító-nevelő munkára ítélte. Az indoklásban ugyan figyelembe vették paraszti származását és az igazolatlan hiányzás okait, azonban az ítéletben hivatkozott jogszabályok⁵⁴ szerint a szigort vele szemben is alkalmazni kellett. Ügyében kiemelték, hogy hiányzott a „kártevő célzat”, valamint hogy „a népi demokrácia gazdasági rendjének nem ellensége”.⁵⁵ Esete klasszikus példa a központosított tervgazdaság visszatérő problémájára: a vidéki gazdálkodást tömegesen otthagyo munkások nagy számban kívántak visszatérni a mezőgazdasági munkához, ahol szintén jelentős munkaerőhiány mutatkozott. Varga Zsuzsanna utal arra, hogy gyakori volt, hogy nem maga a családfele hagyta el a mezőgazdaságot, hanem a fiát vagy fiait küldte az iparba dolgozni, hogy rendszeres havi keresetükkel segítsék a falun maradt családtagokat.⁵⁶

⁵² MNL OL XIX-C-4-b. 39. doboz. sz. n./1952.

⁵³ Varga 2012: 37. Következő idézet ugyanott.

⁵⁴ Az ítéletek szinte kivétel nélkül a tervgazdaság büntetőjogi védelméről szóló 1950. évi 4. sz. törvényerejű rendeletre hivatkoztak.

⁵⁵ MNL OL XIX-C-4-b. 39. doboz. 17/G/1952. A Ráckevei Járásbíróház ítélete C. János ügyében, 1952. szeptember 24.

⁵⁶ Varga 2012: 39.

Mark Pittaway szerint 1953 februárjára az „önkéntes” munkaelhagyás, illetve az igazolatlan hiányzás miatt perbe fogottak aránya negyedével csökkent az 1950. évhez képest, amikor bevezették a jogszabályt, pontos számadatot azonban nem közöl.⁵⁷ 1951–52-ben 15 ezer főt állítottak bíróság elé a munkaviszony engedély nélküli felmondása miatt. Varga László adatai szerint a gyárakban a fluktuáció soha nem ismert méreteket öltött ekkoriban. Példaként hozza fel, hogy 1950 és 1952 között a négyezer főt foglalkoztató Láng Gépgyárban a dolgozók fele évente lecserélődött. A munkaerőhelyzet azonban még súlyosabb volt a bányákban. Összehasonlításként említi, hogy Komlón például fél év alatt hét-ezer fő vállalt munkát, azonban ezek közül ötezer bányász „viharos gyorsasággal” el is hagyta a bányát.⁵⁸

Az érvényben lévő szankciók ellenére a Csepel Autógyárat 1952-ben és 1953-ban is a munkaerőlétszám hullámzása jellemezte. A Csepel Autógyár beszámolója szerint 1952 negyedik negyedében az újonnan felvett dolgozók létszáma 1077 fő, az elbocsátottaké 564 fő volt. Kirívó adatnak tűnik, hogy 1952-ben az összes felvételi létszám 2968 személyt, az elbocsátás pedig 2129 főt érintett. A vállalat célja természetesen az volt, hogy a különböző okok miatt távozó dolgozók helyét mielőbb betöltse. A jelentős munkásvándorlást a gyár vezetése a mezőgazdasági munkákkal próbálta magyarázni:

„Ez főleg abból adódik, hogy gyárunk létszámát a várostól való távolsága miatt a környékbeli dolgozókból kell feltölteni, akik a mezőgazdasági munkák idején igyekeznek munkahelyüket elhagyni.”⁵⁹

Az autógyár 1953. negyedik negyedévi mérlegbeszámolójának áttanulmányozása során részletes adatokat találtam az 1952. és 1953. évi külső és belső fluktuációról. A „belső áthelyezéssel” a gyáregységekben jelentkező munkaerőhiányt kívánták orvosolni.⁶⁰ 1952-ben valamilyen „belső áthelyezésben” részesült 3755 fő, ez a szám 1953-ra 2611 főre csökkent. Az 1952. és az 1953. évet összehasonlítva megfigyelhető a vállalati hozzájárulással kilépők rendkívül magas száma is, ami az 1953. évben némiképp mérséklődni látszott. 1952-ben 853 fő, 1953-ban már „csak” 572 fő lépett ki az autógyárból hozzájárulással. További adat, hogy a Csepel Autógyárban 1952-ben 217 fő távozott fegyelmi úton, 1953-ra viszont már csak 69 fő.⁶¹ A vállalatot „terhelte” a dolgozók kötelező sorkatonai szolgálata is, amely 1952-ben és 1953-ban szintén magasnak tekinthető.

⁵⁷ Mark Pittaway megemlíti, hogy továbbra is magas volt a hiányzások száma, valamint a munkaerő-elvándorlás is megmaradt (Pittaway 2003: 82). Utalás a Minisztertanács 9/1950. Mt. sz. rendeletére.

⁵⁸ Varga 1996: 62–63.

⁵⁹ MNL PML XXIX-88. 1. doboz. A Csepel Autógyár 1952. negyedik negyedévi mérlegbeszámolója, 1952. december 31.

⁶⁰ Külső fluktuáció alatt az autógyártól való végleges távozást értették, a belső fluktuáció pedig a gyáron belüli áthelyezést jelentette.

⁶¹ MNL PML XXIX-88. 1. doboz. Az autógyári kilépések okainak vizsgálata.

Mindez azért is volt fontos, mert a kötelezettség a fiatal, szakmájukban „felszabadult” gyári munkásokat érintette. 1952-ben 425 fő, 1953-ban pedig 258 fő hiányzott hadkötelezettség miatt a termelésből.

A vélemények kifejezésének lehetőségei

Az autógyári munkások véleménynyilvánításának számtalan érdekes formája alakult ki az 1950-es években. Az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) munkahelyi jelenlétéről a munkásoknak is tudomása volt, ezért óvatosak voltak. Belényi könyvében utal arra, hogy az ÁVH nemcsak a katonai és gazdasági szempontból kiemelkedően fontos üzemekben volt jelen, hanem a kisebb, kevésbé jelentős gyárakban is. Az állambiztonság lényegéből következően az autógyárba beépített személyek szinte valamennyi rendszerellenes megnyilvánulásról részletes jelentést készítettek. A politikailag megbízhatatlan dolgozókat az MDP Államgazdasági Osztályának javaslata szerint az üzemekben elszórta helyezték el, de munkájukat, sőt tervteljesítésüket is figyelemmel kísérték.⁶² A rendelkezésre álló állambiztonsági dokumentumok tanulmányozása arra enged következtetni, hogy a Csepel Autógyárba az alapítástól kezdődően jelentős számú államvédelmi tiszt épült be. Elsődleges feladatuk a vállalat vezetőségének jellemzése, a rendszer ellen izgatást folytató személyek megfigyelése és a folyamatos jelentésírás volt az autógyári eseményekről, valamint a dolgozói megnyilvánulásokról.

Más vállalatokhoz hasonlóan a Csepel Autógyárban is előfordultak falfirálások, amelyeken a munkások a hatalomról, a kommunistákról és általában a vállalat vezetőségéről formáltak véleményt. 1950 júliusában például az autógyár igazgatósági épületének második emeleti mosdójában az MDP-t gyalázó, „demokráciaellenes” feliratokat találtak a munkások, s ezt a vállalatvezetőség jelentette az államvédelemnek. A gyanú L. Gáspár munkásra terelődött, akitől a gyár rendészeti osztályán íráspróbát is vettek, és rábizonyították, hogy a „cselekményt” ő követte el. A bizonyítási eljárás során mindössze annyit jegyeztek fel, hogy L. Gáspár a kihallgatása során ideges volt, és néhány betű és szó az íráspróba során hasonlóságot mutatott a feliratokkal. Ennél minden bizonnyal nagyobb súllyal hatott, hogy egyes dolgozók elmondása szerint Sztálin születésnapján a kommunistákat szidalmazta: „Hangoztatta, hogy ez a rendszer jobban elnyomja a munkásokat, mint a múlt rendszer. Neki mindig jól ment a múlt rendszerben, most pedig a családja éhezik.”⁶³ Elégedetlenségének valós alapja lehetett, havi fizetése ugyanis az autógyárban mindössze 580 forint volt.⁶⁴

⁶² Az ÁVH munkahelyi jelenlétéről lásd bővebben: Belényi 2009: 155–157.

⁶³ ÁBTL 3. 1. 9. V–113.448/1951. L. Gáspár üzemi karakterisztikája. Következő idézet ugyanott.

⁶⁴ Az összeg azért is számított rendkívül alacsonynak, mert 1950-ben egy autógyári munkás a havi 800–1000 forintot is megkereshette, ami magasnak volt mondható a korszakban. A fizetések összegét több tényező is befolyásolta, így például a nyersanyaghiány. Ebben az esetben a munkások részére állásidőt fizettek. Varga László adatai szerint a Gábor Áron Vasöntöde Kirov

A jelentések nagyobb hangsúlyt fektettek a dolgozók termeléssel összefüggő véleménynyilvánításaira. 1950. július 18-án például, amikor az autógyárban a koreai nép megsegítésére gyűjtést tartottak, a következő szövegű falfeliratot találták, s ezzel is L. Gáspárt gyanúsították:

„Menjetek ti [kommunisták – K. A.] ki és ott mutassátok meg az erőtöket, ne békés, becsületes embereket küldjetek a vágóhídra te [...]. Te [...] komcsik, ti menjetek ki Koreába, ti már megértetek arra, hogy elpusztuljatok. Ne adjon senki egy fillért sem.”

Az ÁVH javasolta L. Gáspár őrizetbe vételét, amire a jelentést követő napokban sor is került. Sz. Antal az interjú során vállalati helyzetét úgy ábrázolta, hogy ő tudta, „mi a határ és meddig lehet elmenni”.⁶⁵ Elmondásából is arra következtethetünk, hogy azok a munkások, akik nem álltak be a sorba, azaz nem jegyezték békekölcsönt, nem jelentkeztek munkaversenyre, s így az üzemekben a hatalom számára passzív magatartást mutattak, sőt esetleg ellentétes véleményüknek nyilvánosan is hangot adtak, általában nem számíthattak kedvező bánásmódra.

Egy munkabeszüntetés története

Egy vállalaton belül a fizetések összege kétségtől a munkásokat leginkább érdeklő kérdések egyike. Egymás bérei azért is voltak a munkások beszédtemái, mert a hatalom részéről erőltetett normarendezések a dolgozók nagy részénél eleve keresetsökkentést idéztek elő. A normák állandó rendezése az iparban nemhogy a teljesítmények növelésére, hanem éppen visszatartására készítette a munkásokat. Belényi szerint e dolgozói attitűddel kapcsolatban a vállalatok vezetése általában tehetetlennek bizonyult.⁶⁶ A dolgozókat a keresetsökkenés mellett az is felháborította, hogy a normarendezést dolgozói kezdeményezésként mutatták be. Általánosan jellemző volt, hogy a normarendezések előtt a normások kikísérletezték, hogy a munkások egy adott munkát teljes erőfeszítéssel hogyan és pontosan mennyi idő alatt tudnak elvégezni. Végezetül ezt a teljesítményt állapították meg mint mindenkire kötelező normát, amelyet ha valaki nem teljesített, az a fizetése csökkenését eredményezte. A munkások által elért teljesítmények a következő évi terv alapját képezték. Hasonló volt a helyzet

műhelyben munka esetén a dolgozók 1100-1200 forintot is kerestek, azonban volt olyan hónap, hogy anyagihiány miatt 500-550 forintot. A keresett összeg ez utóbbi esetben egy többtagú családdal számolva még a létfenntartásra sem volt elegendő (Varga 1996: 74). Az 1950-es évek elején az autógyár középvezető beosztású dolgozóinak alapbére 2400 forint volt, amihez prémium is tartozott (MNL OL XIX-A-30-a. 56. doboz. I-602).

⁶⁵ Interjú Sz. Antallal.

⁶⁶ A normarendezésekről áttekintést nyújt: Belényi–Sz. Varga (szerk.) 2000: 26–31; a munkások magatartását részletezi Varga 1996: 34–58. A normarendezések történetének első elemzési kísérlete Rákosi Sándortól származik, azonban ő csak 1950-ig vizsgálta a kérdést (Rákosi 1985: 201–219).

a munkaverseny-felajánlásokkal is, ahol a magas teljesítményszázalékot elért sztahanovisták eredményeit vették alapul. A munkásoknak 1951 végére már elegendő kellemetlen tapasztalata lehetett az új bérezési rendszerről. 1951. december 23-án az autógyár szerszámgépgyárában és motorgyárában munkabeszüntetésre került sor a fennmaradt állambiztonsági dokumentumok szerint. Délután 14 órakor a szerszámgépgyárban kb. 250, a motorgyárban pedig 14 óra 15 perckor kb. 350 dolgozó hagyta ott munkapadját. A spontán megmozdulás oka az volt, hogy a béreket december 23-án nem fizették ki.

Az ügy háttérében az állt, hogy az Országos Munkabérmegállapító Bizottság (OMB)⁶⁷ 1951. december 12-én kelt rendelete engedélyezte a dolgozók részére a részfizetések december 21-i, 22-i és 23-i folyósítását. Az OMB rendelkezése azonban nem vonatkozott a gépipari, így a Csepel autógyári munkásokra sem.⁶⁸ A vállalatnál általánosan bevett gyakorlat volt, hogy a karácsony után esedékes béreket még az ünnep első napja előtti munkanapon folyósították. 1951-ben így a munkások jogosan reménykedtek abban, hogy fizetésük egy részét megkapják az ünnepek előtt. Az autógyár dolgozói között elterjedt az a hír is – a rendelet hibás értelmezése alapján –, hogy a béreket december 23-án folyósítják. 1951. december 22-én az autógyár bér- és munkaügyi osztályának vezetője, Hercegh Géza felhívta a Kohó- és Gépipari Minisztérium Bér- és Munkaügyi Főosztály vezetőjét, és közölte vele, hogy az üzem dolgozóinak részfizetést kell biztosítani. Ezt követően Bíró Ferencné, az üzem igazgatója intézkedett a kifizetések engedélyezéséről.

1951. december 23-ára annyiban változott a helyzet, hogy a minisztérium és az autógyár bérosztálya között újabb telefonbeszélgetésre került sor, s a minisztérium felhívta a vállalat figyelmét, hogy mégsem lehetséges a bérek kifizetése. A munkások türelme és bizalma ezt követően fogyott el. December 23-án 14 órakor kijelentették, hogy abbahagyják a munkát, mivel „karácsony napján nincs egy fillérjük sem, nem ülhetnek a terített asztalhoz”.⁶⁹ Ezt követően a szerszámgépgyár 250 dolgozója otthagya gépét, és Bíró Ferencné kezdte el szidni. Közülük mintegy 120 munkás az igazgatósági épületbe, Bíróné szobája elé vonult, ahol hangot adtak a követelésüknek. A karácsony után, december 27-én felvett jegyzőkönyv szerint a vállalatnál több sztahanovistát is inzultus ért, mivel közülük többen nem akarták abbahagyni a munkát. U. Pál autógyári sztahanovistának munka közben kikapcsolták a gépét és veréssel fenyegették. M. Zoltán sztahanovista esztergályos pedig a jegyzőkönyvben a következőket állította:

⁶⁷ A bizottság a Népgazdasági Tanács felügyelete alá tartozott, a tanács 1952. novemberi megszűnését követően a Minisztertanács alá került.

⁶⁸ Belényi Gyula könyvében említést tesz az eseményről (Belényi 2009: 161–162). Arra vonatkozóan nem sikerült adatot találni, hogy a részfizetés miért nem vonatkozott a gépipari munkásokra. Ellenben az OMB 5494/1950. számú határozatában utalást találhatunk arra, hogy a gépiparban, a járműiparban és a nehézfémiparban a dolgozókat minden hónap 27-én kellett kifizetni.

⁶⁹ ÁBTL 3. 1. 9. V–113.446/1951. Következő idézetek ugyanott.

„Amikor elkezdtem dolgozni, a velem szemben lévő gépnek J. István esztergályos állt, felém köpött, majd szidta az anyámat és hangosan ordított, hogyha nem hagyom abba a munkát, akkor agyoncsap. Én válaszoltam, hogy nincs igazatok, mert 27-én van csak fizetés és így joggal az, hogy abbahagyátok a munkát.”

Az esetről készült jelentés szerint az összegyűlt munkások obszcén, „demokráciaellenes” és a kormány vezetőit szidalmazó kijelentéseket tettek. Ez idő alatt a motorgyár közel 350 dolgozója is követelte a bérek kifizetését. A történetek rendkívül gyorsan Bíró Ferencné tudomására jutottak, aki azonnal a gyárba érkezett, és az összegyűlt munkások előtt röpgyűlést tartott. A jelentés szerint a tömeg hangulatát nem tudta kedvező irányba befolyásolni, ezért az igazgatóság épületébe ment, ahol már kb. 600 főnyi tömeg várta. Bíróné feltehetően ekkor döntött úgy, hogy az ÁVH segítségét kéri, mert a jelentés a továbbiakban úgy fogalmazott: „Az Ellenőrzési és Rendészeti Osztály beosztottjait, valamint a közelben lévő népnevelőket a tömegbe küldtük azok szétosztatása végett.” Eközben a tömeget „lázító” R. Miklóst és M. Rozáliát a tömegből kiemelték és az üzemből „eltávolították”. A népnevelők és az ÁVH embereinek a beavatkozásával is három órára volt szükség, hogy a rendet helyreállítsák, némi meggyőzés és 11 „hangadó” eltávolítása árán. Az ÁVH azokat a munkásokat távolította el, akik a felszólalásaikkal a legnagyobb sikert érték el a dolgozók között, valamint azokat, akik a munkafegyelem és a kormány tagjai ellen tettek kijelentéseket. K. Imre szerelő például így beszélt:

„Most látjátok, hogy ennyire volt érdemes dolgozni az évi terv befejezéséért. Míg nem volt befejezve, mindent ígértek, most, hogy befejeztük, nem adják ki a pénzünket. Majd ezentúl is így melóznak nekik. Csak drágaságot, meg jegyrendszert kaptunk tőlük.”

Az autógyári eseményekről készült további jelentések már arról számoltak be, hogy az üzemben viszonylag hamar helyreállt a rend, anyagi kár mindössze a termelés kiesés miatt keletkezett. A munkások csak kis számban beszéltek a történetekről, amiben minden bizonnyal jelentős szerepe lehetett annak, hogy „kiemelt” és az ÁVH által elszállított kollégáikról semmit sem tudtak. Bodrogi József ÁVH-százados 1951. december 23-án azt jelentette, hogy „[a] dolgozók már úgy könyvelik el az eseményeket, mintha semmi sem történt volna, feledésbe ment”. Az ÁVH illetékes századosa az autógyári párttitkárral és Bírónéval egyeztetve listát állított össze azokról a munkásokról, akiket azonnal el kívántak bocsátani vagy szigorú írásbeli megrovással akartak büntetni. A büntetések közé tartozott az alacsonyabb munkakörbe helyezés, amely kisebb fizetéssel járt, valamint az átlagosan száz forint pénzbüntetés. A Csepel Autógyár személyzeti osztályvezetője a sztrájkot követő napokban nyolc munkavállalót azonnal elbocsátott, 68 főt pénzbüntetéssel sújtott, a dolgozók többsége pedig fegyelmi büntetést kapott. Az államvédelmi jelentések szerint a sztrájkot követő egy-két napon

belül öt munkást letartóztattak. Az eseménnyel és a rendezavarásban részt vevőkkel kapcsolatban az ÁVH 1952-ben tovább folytatta a nyomozást, és első hullámban öt, később pedig tíz munkás internálását rendelték el. Belényi a Bodrogi József ÁVH-századostól származó jelentésekre alapozva feltételezi, hogy a letartóztatottak száma a későbbiekben növekedett.⁷⁰ Érdekes adalék, hogy a Csepel Autógyárban az 1950-es évek elején dolgozó Sz. Antal és P. Kálmán interjúalanyok a munkabeszüntetésre egyáltalán nem emlékeztek. Sz. Antal 1950. januártól dolgozott a Csepel Autógyárban, P. Kálmán pedig 1951. márciusban került a gyár üzemfenntartási részlegéhez. A sztrájkjal kapcsolatos kérdésre mindkét interjúalanyom egybehangzóan azt válaszolta, hogy az autógyárban az esetről nem hallott, és arról a későbbiekben sem szerzett tudomást.⁷¹ Belényi Gyula vizsgálatai során arra a következtetésre jutott, hogy a gyári tiltakozó akciók és sztrájkszervezési kísérletek egymástól elszigetelten zajlottak, tudatos szervezkedésnek nem bukkant a nyomára, és nem is tartja valószínűnek, hogy léteztek ilyenek.⁷² Az ügy súlyát fokozta, hogy a Csepel Autógyárat népgazdasági szempontból fontos objektumnak tartották, mivel az a hadseregnek és exportra is szállított, és eleve problémás gyárnak tekintették.

„A gyárban erős az ellenséges beszűrődés, ami a munkafegyelem rovására megy, sok azoknak a munkavállalóknak a száma, akik munkahelyükről igazolatlanul távol maradnak és elkésnek, amely a tervteljesítés rovására megy.”

A munkabeszüntetés fő indítéka a bérfizetés elmaradása volt, de Belényit idézve az autógyári munkások megmozdulása a rendszerrel szembeni általános kritikát is megfogalmazott. A munkahelyi munkásmentalitás az erős hatalmi nyomásnak köszönhetően azonban idővel fokozatosan megváltozott. Az évek múlásával egyre kevesebb sztrájkszervezési kísérlet történt, a munkások ellenállása és véleménynyilvánítása a legtöbb esetben a mosdókba, illemhelyiségekbe szorult vissza.

* * *

A Csepel Autógyár létrejötté az első ötéves tervnek volt köszönhető. Az autógyárnak polgári beruházásokat teljesítő vállalatként jelentős hadiipari megrendelésnek is elegendet kellett tennie tehergépkocsik gyártásával, de ezzel együtt sem volt hadi üzem. A tervek mindenáron történő teljesítése, a felelősségre vonástól való félelem a vállalat munkástársadalmában feszültségeket okozott. A Budapest agglomerációjában létesített, teljesen új iparágat képviselő üzem az erőltetett iparosítási politikának köszönhetően hatalmas munkaerőigényt támasztott a térségben. Ennek a munkaerő-politikának a negatív tünetei rendkívül gyorsan és látványosan jelentkeztek az autógyár termelésének kezdeti felfutási időszakában.

⁷⁰ Belényi 2009: 162.

⁷¹ Interjú Sz. Antallal; interjú P. Kálmánnal.

⁷² Belényi 2009: 157.

Az autógyár a közvetlen környezetéből és Budapestről jelentős számú munkaerőt foglalkoztatott, a vállalatnak ugyanakkor szembe kellett néznie az ipar egészségét érintő munkáselvándorlás problémájával, amely az üzemben 1953-ra kezdett mérséklődni. Az állam a személyi kötöttségi rendszer kialakításával és a munkaerő mozgásának korlátozásával drasztikus hatást gyakorolt az ipari munkásságra. Ennek következtében az autógyári dolgozók a rájuk erőltetett kötöttségeket sajátos módon próbálták ellensúlyozni vagy áthágni. Az 1950-es évek elején a vállalatoknál a totális állami ellenőrzés megvalósulásáról beszélhetünk, aminek végül az lett a következménye, hogy a dolgozók a véleményüket sem nyíltan, sem egymás között nem merték őszintén elmondani.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3. 1. 9. V-113.446/1951. Vizsgálati dosszié, 1951.

3. 1. 9. V-113.448/1951. Vizsgálati dosszié, 1951.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-A-6. Országos Munkabérmegállapító Bizottság iratai, 1945–1954.

XIX-A-16-b. Országos Tervhivatal TŰK-iratok, 1949–1990.

XIX-A-19-b. Népgazdasági Tanács üléseinek jegyzőkönyvei, 1949–1952.

XIX-A-30-a. Állami Ellenőrző Központ Kohó- és Gépipari Főosztály, 1949–1956.

XIX-C-4-b. Munkaerő Tartalékok Hivatala általános iratai, 1950–1956.

M-KS-276. f. 52. cs. MDP Központi Vezetőség, 1948–1956.

M-KS-276. f. 95. cs. MDP KV Ipari és Közlekedési Osztály, 1952–1956.

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (MNL PML)

XXXV-18- Magyar Dolgozók Pártja Csepel Autógyári Pártbizottságának iratai, 1949–1956.

XXIX-88- Csepel Autógyár éves mérlegbeszámolók, jelentések iratai, 1950–1955.

Fényszóró [a Csepel Autógyár Pártbizottságának lapja], 1974, 1979.

Interjú Domján Imréné gyári munkással, 2006. Készítette Kiss András. (A szerző tulajdonában.)

Interjú Helmer Elemér gyári munkással, 2011. Készítette Józai Attila. (Józai Attila tulajdonában.)

Interjú Krinyán József gyári munkással, 2011. Készítette Józai Attila. (Józai Attila tulajdonában.)

Interjú Sz. Antal gyári munkással, 2015. Készítette Kiss András. (A szerző tulajdonában.)

Interjú P. Kálmán gyári munkással, 2015. Készítette Józai Attila – Kiss András. (A szerző tulajdonában.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Belényi Gyula 1993: *A sztálini iparosítás emberi ára. Foglalkozási átrétegződés és belső vándorlás Magyarországon (1948–1956)*. Szeged.
- Belényi Gyula 2009: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon 1945–1956*. Szeged.
- Belényi Gyula – Sz. Varga Lajos (szerk.) 2000: *Munkások Magyarországon 1948–1956*. Budapest.
- Kiss András 2007: A Csepel Autógyár történetéről. *Múltunk* 2. 50–65.
- Kiss András 2010: A baráti, szocialista vizsgálat, kontra hűtlen kezelés alapos gyanúja. *Archivnet* (10.) 5. http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/a_barati_szocialista_vizsgalat_kontra_hutlen_kezeles_alapos_gyanuja.html – utolsó letöltés: 2015. június 14.
- A Magyar Dolgozók Pártja határozatai* 1998: (Főszerk. Izsák Lajos.) Budapest.
- Magyarország helységnévtára* 1951. Budapest.
- Pittaway, Mark David 1998: *Industrial Workers, Socialist Industrialisation and the State in Hungary, 1948–1958*. (PhD Thesis.) Liverpool.
- Pittaway, Mark David 2003: Az állami ellenőrzés társadalmi korlátainak újraértékelése: az ipari dolgozók és a szocialista diktatúra Magyarországon, 1948–1953. In: Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet, munkás-antropológia. Tanulmányok*. Budapest, 71–82.
- Pető Iván – Szakács Sándor 1985: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985*. I. kötet. *Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka*. Budapest.
- Rákosi Sándor 1985: Normarendezések 1948–1950. In: Molnár János – Orbán Sándor – Urbán Károly (szerk.): *Tanulmányok a magyar népi demokrácia negyven évéről*. Budapest, 201–219.
- Varga László 1994: *Az elhagyott tömeg 1950–1956*. Budapest.
- Varga Zsuzsanna 2012: Mít ér a munkás, ha paraszt (is)? A falusi munkásság és a hatalom a Kádár-korszakban. *Korall* (13.) 49. 37–57.

Honvári János

A H. E. eltávolításáért küzdő akcióbizottság

- Diktátor volt Horváth Ede a Szerszámgépgyárban?
- Lehet mondani.
- Kemény ember volt, netán durva? Időnként beletaposott az emberek lelkébe?
- Amit te most felsoroltál, az minden volt. Nem lehet őt egy szóval jellemezni, mert ő tudott goromba lenni, sokszor volt türelmetlen, erőszakos, de tudott ő emberséges is lenni.
- A cél vezérelte, és annak érdekében mindent megengedett magának?
- A cél vezérelte. Azt gondolom, hogy egy hadvezérnek ilyennek kell lennie, mert az, hogy az ellenség lő és megsebesülnek vagy meghalnak az emberei, az a háborúval együtt járó dolog. A cél lebegett a szeme előtt, és ennek érdekében nem kímélte az embereket. De saját magát sem. Elsősorban saját magát nem kímélte.¹

Horváth Edét, a Kossuth-díjas sztahanovista esztergályost, 1951-től a Győri Szerszámgépgyár igazgatóját, majd 1963-tól a Magyar Vagon- és Gépgyár vezérigazgatóját az akkori – egyébként rendkívül merev és bürokratikus – szabályok megsértése, illetve a beosztottaival szembeni durva hangnem miatt többször érte bírálat a helyi és a felső pártállami vezetés részéről. Két alkalommal (1962-ben és 1965-ben) megrovás, illetve szigorú megrovás pártfegyelmi büntetést is kapott.² Mindeközben „fent” és „lent” minden fórumon elismerték vezetői kvalitásait és az általa irányított gyárak kiemelkedő gazdasági eredményeit.

Ellentétben több kétkézi munkásból gyárigazgatóvá avanszált kortársával, Horváth Ede feddhetetlen volt. Példás családi életet élt, nem voltak nőügyei, szinte sohasem ivott alkoholt, nem vadászott, nem lumpolt, és semmivel sem lehetett korrumpálni.³ Ellenfelei egyszerűen nem találtak rajta fogást. Vezetői ténykedésének első két évtizedében ezért leginkább azzal vádolták, hogy

¹ Interjú Romvári Ferencsel.

² Az 1962-es pártfegyelmi büntetéséről később még szó esik. Az 1965-ben kapott szigorú megrovás pártfegyelmi büntetés előzményeire nézve lásd: Tischler 2005; Szabó 2008.

³ Állítólag évtizedekig megőrizte a ménfőcsanakai családi házának az építésével kapcsolatos összes számláit, szerződéseit, hogy szükség esetén minden fillérről el tudjon számolni. Bár minden bizonnyal kapott volna a gyárban ingyen is ebédet, ő ragaszkodott ahhoz, hogy kifizesse a jegy árát. A MAN-üzlet nyélbe ütése után egy Renault személyautót küldtek neki ajándékba. Egyszer kipróbálta, majd átadta a gyárnak a kombit (Fábián é. n.: 334–335).

beosztottaival szemben időnként megengedhetetlen hangnemet használ, illetve párton kívüli, múltjuk miatt zsarolható emberekkel veszi magát körül, és nem kéri ki a gyári pártszervezet, szakszervezet véleményét azokban a kérdésekben sem, amelyekben az üzemi társadalmi szervezeteknek beleszólási, véleményadási, sőt némely kérdésben egyenesen vétőjoguk volt.⁴

Igazgatóvá történt kinevezése után hamar visszatetszést keltett magatartása, a gyár dolgozóival szemben használt bárdolatlan stílusa. Emiatt az első – nem nyilvános – bírálatot a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Központi Vezetőségének (KV) 1953. június 27–28-i ülése után tartott kibővített győri pártválasztmányi ülésen kapta, ahol kijutott a kritikából a Győri Szerszámgépgyár függetlenített pártfunkcionáriusainak, Dávid Istvánnak⁵ és a gyár igazgatójának is.⁶ A Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) XX. kongresszusa utáni hónapokban Horváth Edét már nemcsak azért bírálták, mert elfojtja a kritikát, hanem azért is, mert megtorolja azokat, akik tevékenységét bírálni merészlik.⁷ Az üzemi munkástanács 1956 októberében menesztette Horváthot, és csak Kádár hatalomra jutása után került vissza a Szerszámgépgyár, majd 1963 májusában a Vagongyár élére.

Ebben a tanulmányban nem a felülről kezdeményezett vizsgálatokról és az ezek alapján kiosztott pártbüntetésekről lesz szó, hanem azokról az akciókról, amelyeket – nem kevés személyes kockázatot vállalva – saját munkatársai kezdeményeztek ellene annak érdekében, hogy kicsikarják leváltását, vagy legalább megrendszabályozását. Három olyan jelentősebb megmozdulásról tudunk, ahol az akció szervezői az általa igazgatott gyárak alkalmazottai voltak vagy lehettek. Az első 1960-ban történt, és utóregzéssel együtt 1962-ig tartott. A másik két esemény egymással nagyjából azonos időben, 1964 őszén kezdődött, de véleményem szerint az ebben részt vevők köre nem azonos. Az események mögött mindegyik esetben megbántott, megsértett emberek álltak, akik státusuk romlását Horváth Edének tulajdonították. Törvényszerű tehát, hogy nézőpontjuk

⁴ Nem egy esetben éppen azoknak a függetlenített pártvezetőknek a fején volt vaj, akik bele akartak szólni a gyár személyzeti és szervezeti ügyeibe. Horváth Ede emberi gyengéiket kihasználva szerelte le ebbéli szándékaikat. Egyik alkalommal az üzemi párttitkár egyre hangosabban kezdte emlegetni a hatásköri listát, jelezvén, hogy a nomenklatúra tagjainak a személyi ügyeibe bele kíván szólni. Amikor a nős férfi Jugoszláviába utazott, hogy megnézzék az Isztrián edzőtáborozó győri futballistákat, magával vitte barátnőjét is. Horváth Ede gondoskodott róla, hogy a féltékeny feleség a határátkelőhelynél találkozzon a férjével és annak barátnőjével. A párttitkár hamarosan elhagyta a gyárat (Finta Csaba személyes közlése).

⁵ Dávid István (szül. 1919) épület- és géplakatos szakmunkás, 1943-tól a vagongyárban dolgozott, majd az öt hónapos pártiskola elvégzése után 1952-től a Szerszámgépgyár függetlenített párttitkára lett. Kádár hatalomra kerülése után elsőként jelentkezett a karhatalomba, aztán visszatért a Szerszámgépgyárba gyári pártbizottsági titkárnak (MNL GYMSMGYL Káderanyag mikrofilmen, 2. tekerés).

⁶ MNL GYMSMGYL XXXV. 402. 36. f. 1. f. cs. 1. ő. e. Az 1953. augusztus 28-i városi kibővített pártválasztmányi ülés jegyzőkönyve.

⁷ MNL GYMSMGYL XXXV. 402. 36. f. 1. f. cs. 2. ő. e. Győr városi pártbizottság végrehajtó bizottságának (vb) 1956. április 29-i ülése.

– és ebből fakadóan véleményük is – egyoldalú volt, névtelen feljelentéseikben Horváth Ede hibáit emelték ki, és mellőzték, vagy legalábbis nem a súlyuknak megfelelően kezelték az érényeit. Bejelentéseik tartalmát, azok valóságát ezért kellő kritikával kell kezelni. Ugyanakkor valós gondokra is rámutattak, tehát nem mehetünk el szó nélkül írásban megfogalmazott kritikáik mellett. A szervezők tudatában voltak annak a veszélynek, amit lépésükkel magukra vállaltak, ezért mindhárom alkalommal megpróbálták inkognitójukat megőrizni, ami azonban csak egy esetben sikerült. A másik két alkalommal fény derült a szervezők kilétére, akik ezért pártbüntetést, egyszer pedig börtönbüntetést is elszenvedtek. A harmadik esemény szervezője felderítetlen maradt, a rendőrség minden erőfeszítése ellenére ezt az ügyet ma is homály fedi.

Az akciók hátterében számos nemzetközi politikai, országos és helyi tényező állt. Az 1960-as évek első felében Magyarország külső és belső egyensúlyi helyzete megromlott, az erőszakos szövetkezetesítés, a gazdaság növekedési ütemének minden alapot nélkülöző gyorsítása, valamint a berlini és a kubai válság miatt megrúgó fegyverkezési kiadások miatt az ország évről évre többet költött, mint amennyi jövedelmet megtermelt. A nemzetközi fizetési mérleg tőkés relációban rendre hiánnyal zárt, sőt néhány évig deficitessé vált a költségvetés is. Újra emelkedni kezdett az ország konvertibilis adósságállománya.⁸ Ebben a helyzetben a Kádár-rendszer 1956 óta első ízben kényszerült arra, hogy nagy tömegek életszínvonalát csökkentő, elvonó intézkedéseket hozzon, és szigorítsa a normákat. A lakosságot leginkább sokkoló, a sertés-, a marhahús és a szilárd tüzelőanyagok árának 25–50%-os emelésére csak 1966 első felében került sor, de egyes termékek (sör, cigaretta), valamint szolgáltatások (bölcsődei és óvodai díjak, munkahelyi étkeztetés, munkásszállás) árának, díjtételének növelése már korábban megtörtént. Az agyondotált alapvető fogyasztási cikkek és szolgáltatások árának az emelése pedig évek óta napirenden volt,⁹ a párt vezető testületei számtalan variációban tárgyalták ezt a kérdést,¹⁰

⁸ A tőkés adósságállománynak nem a volumene, a kibocsátáshoz viszonyított aránya, hanem az összetétele jelentette a devizagazdálkodásban rejlő fő veszélyt. A nagy gazdasági világválság idején (1931-ben) az ország adósságállományának mindössze az ötöde volt rövid lejáratú, ezzel szemben 1964-ben a tőkés országok felé fennálló tartozás háromnegyede (76%-a) egy éven belül, több mint a fele 3 hónapon belül esedékes hitelekből állt (MNL OL XIX-A-16-f. A külföldi tartozások összetétele lejárát szerint, 1931, 1938, 1964).

⁹ Lásd például MNL OL XIX-A-16-f. Az Országos Tervhivatal Belkereskedelmi és Szövetkezeti Főosztály 1961. augusztus 30-i előterjesztése a lakosság húsellátásáról.

¹⁰ A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Politikai Bizottsága (PB) két ülésén is tárgyalta a lakossági fogyasztást visszafogó restriktív és az áremeléseket kompenzáló intézkedéseket. A több variációban előterjesztett javaslat mindegyike az egy keresőre jutó reálbér csökkenését jelentette volna (MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 349. ő. e. Az MSZMP PB 1964. november 3-i ülése, illetve MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 351. ő. e. A PB 1964. november 17-i ülése). A PB a párt politikai tőkét komoly mértékben erodáló és az MSZMP legitimitását is veszélyeztető intézkedési csomagról nem tudott dönteni, ezért ezt az MSZMP Központi Bizottságának (KB) 1964. decemberi plénuma elé terjesztette, ahol hosszas vita után a határozathozatalt elodázták (MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. 71–72. ő. e. Az MSZMP KB 1964. december 8–10-i ülése). A sertés-, marhahús, húskészítmények, tejtermékek, tüzelőanyagok árának, a városi közlekedési tarifáknak a 15–50%-os emeléséről, a progresszív nyugdíjjarulék bevezetéséről, illetve

amiről természetesen a közvélemény (rendszerint torz formában, kiszivárgott hírmorzsák alapján) értesült.¹¹

A Kínával, Albániával kirobbant viták, valamint Nyikita Szergejevics Hruscsovnak az SZKP Központi Bizottsága (KB) plénumán 1964 októberében történt megbuktatása nyomán Magyarországon is megnőtt a „szektás” és „dogmatikus”, valamint a „jobboldali” csoportok aktivitása, ami egyre gyakrabban nyílt „izgatásban” és röpcédulázásban mutatkozott meg. A belügyminiszter jelentése szerint a belső „ellenséges” csoportok abban reménykedtek, hogy Leonyid Iljics Brezsnyev és Alekszej Nyikolajevics Koszigin hatalomra jutása hazánkban is változást fog előidézni a politikai irányvonalban, ami nálunk is személyi változásokhoz fog vezetni.¹² A tanulmányban szereplő három győri akció kiváltó okai közül egy esetben bizonyíthatóan szerepet játszott a szovjet párt- és állami vezetésben 1964 őszén bekövetkezett személyi változás. A Politikai Bizottság (PB) 1964. november 14-i ülésén szabad kezet adott a belügyi hatóságoknak, hogy (többek között) Lovas József és társa győri lakosok ellen eljárást indítson „sokszorosítás útján elkövetett izgatás” büntetnének gyanúja miatt.¹³ Fél évvel később Benkei András belügyminiszter arról számolt be a Politikai Bizottság számára készített jelentésében, hogy az 1964 végén alkalmazott adminisztratív intézkedések hatására a szektás, baloldali erők tevékenysége visszaesett, majd 1965 tavaszán ismét megélenkült.¹⁴ A belügyminiszter arra is felhívta a politika irányítóinak a figyelmét, hogy „jobbról” és „balról” egyaránt szaporodnak a munkafegyelem elleni lázítások, egyesek röplapok, illetve személyes agitációk révén sztrájkra és szabotázsra szólítják fel a gyárak dolgozóit. A jelentés ezek között említi a jelen tanulmányban is szereplő Győri Járműipari Művek röpcédula akcióbizottságát, illetve a keresztény magyarok röpcéduláját, amely arra buzdította a munkavállalókat, hogy „Ne menjen le a nap a te károkozásod nélkül”.¹⁵

egyres jövedelemnövelő intézkedésekről végül 1965 végén döntöttek, amelyeket 1966-ban fokozatosan léptettek életbe. A politikai propaganda súlyos hibát követett el, amikor azt hangsúlyozta, hogy az áremeléseket egyes foglalkozási csoportok (pedagógusok, egészségügyben, kereskedelemben dolgozók, nehéz fizikai munkát végzők stb.) bérének, az alacsony nyugdíjaknak és a családi pótléknek az emelése teljes mértékben kompenzálja, vagyis az intézkedések forintkihatásai „összességében kiegyenlítik egymást” (*Népszabadság* 1965. december 19.). Az elvonásokat a jövedelemkiegészítések globálisan valóban kompenzálták, de míg a restriktív újszólván mindenkit érintett, a bérek, nyugdíjak és egyéb juttatások emelése csak a lakosság 30-40%-ának javított a helyzetén. A jövedelememelés mértékétől és a fogyasztás szerkezetétől függően egyes rétegek életszínvonala jelentős mértékben csökkent.

¹¹ Honvári 2006: 389–396.

¹² MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 350/1. ő. e. Dr. Korom Mihály MSZMP KB titkár 1964. november 14-i előterjesztése a PB számára egyes belső ellenséges csoportok tevékenységéről.

¹³ Lovas Józsefet a PB felhatalmazása alapján 1964. november végén tartóztatta le a rendőrség. Az esemény részleteit lásd később.

¹⁴ 1964 utolsó negyedében 112 főt, 1965 első négy hónapjában 148 főt vontak felelősségre (leginkább ittas állapotban elkövetett) „izgatás” miatt (Tabajdi 2013: 93).

¹⁵ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 368. ő. e. Benkei András belügyminiszter 1965. június 17-i jelentése a PB számára a belső ellenséges erők helyzetéről. A jelentés átdolgozott formában

Az itt harmadik helyen említett helyi tényezőknek legalább akkora – de talán még nagyobb – szerepe volt a dolgozói elégedetlenség fokozódásában, mint a fentebb említett országos és nemzetközi helyzetnek. Az 1960-as évek elején nagyfokú bizonytalanság uralkodott a Szerszámgépgyár és a Vagongyár jövőjét illetően. Egyik gyár sem rendelkezett stabil, kialakult gyártási profillal, magas műszaki paraméterű, a piacokon jól és gazdaságosan értékesíthető termékekkel, megbízható vevőkörrel. A két gyárat 1964. január 1-jével Wilhelm Pieck Járműipari Művek néven egyesítették, ami jelentős átszervezésekkel, személycserékkel járt. Új szervezeti felépítés alakult ki, több üzemet összevontak, egyeseket megszüntettek. Az átszervezés miatt nagy volt a fluktuáció, sokan önként mondtak fel és hagyták el a vállalatot, másokat elbocsátottak.¹⁶ Többen vitatták Horváth Ede elképzelésének realitását, aki a gyár jövőjét a hagyományos vasúti járművek gyártása helyett közúti jármű-főegységek termelésére kívánta alapozni. Az MSZMP KB 1964. decemberi ülésén úgy döntöttek, hogy a munkatermelékenység emelése érdekében szigorítják a normákat, és a Munka Törvénykönyvének módosításával lehetővé teszik a vállalatok számára a felesleges és hanyag dolgozók elbocsátását. A győri Vagongyárban az 1965 tavaszán – sok esetben mechanikusan – végrehajtott normarendezés miatt mintegy kétezer főnek, a foglalkoztatottak több mint 13%-ának csökkent a fizetése.¹⁷ Az elhamarkodottan végrehajtott túlzó normaszigorítás miatt – az ország néhány más nagyvállalatához hasonlóan – a győri Vagongyárban is spontán munkabeszüntetésekre került sor.

A GYÁRIGAZGATÓ

Horváth Ede egész életútja azt bizonyítja, hogy szívesen vállalkozott sok kockázattal járó, nehéz feladatokra, szerette a kihívásokat, és nem hátrált meg az olyan próbatételektől sem, amelyek elől mások valósággal menekültek. A szerszámgépgyári, majd később a vagongyári vezérigazgatói állás is számtalan személyes kockázatot rejtett magában, ennek ellenére kevés gondolkodás után belevágott mind a kettőbe.

Személyével kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy nem ő jelentkezett 1949 novemberében a sztahanovista mozgalomba – amely megalapozta országos hírnevét és ismertségét –,¹⁸ majd később az első számú vállalatvezetői funkciókra,

néhány hét múlva ismét a PB elé került (MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 370. ó. e. Benkei András belügyminiszter 1965. július 14-i jelentése a PB számára a belső ellenséges erők helyzetéről).

¹⁶ ÁBTL O-17636. A BM Győr-Sopron Megyei Rendőr-főkapitányságának III/III-2. Alosztálya. Jelentés, 1964. június 12.

¹⁷ MNL GYMSMGYL XXXV. 415. 1. f. 2. f. cs. 53. ó. e. A Győr-Sopron megyei pártbizottság végrehajtó bizottságának (vb) 1965. augusztus 30-i ülése.

¹⁸ Nyugodtan a Horváth Ede körül keringő számtalan legenda közé sorolhatjuk azt az állítást, miszerint az addig teljesen ismeretlen vagongyári esztergályost Apró Antal, az MDP PB tagja, a Szakszervezetek Országos Tanácsának (SZOT) főtitkára, illetve az MDP központi vezetőségi tag Gáspár Sándor szervezte volna be a sztahanovista mozgalomba, akik állítólag csak ezért

hanem nehéz helyzetekben *rátaláltak*. Olyan embernek könyvelték el, akihez akkor is lehet fordulni, amikor egy feladatot más már nem tud megoldani.¹⁹ Azzal természetesen ő is tisztában volt, hogy a Sztálin 70. születésnapján, 1949. december végén elért 4122%-os termelési eredménye csak mesterséges körülmények között születhetett meg.²⁰ Az alig 25 éves fiatalembernek minden bizonnyal az is imponált, hogy sztárolták, és rövid időre az érdeklődés közepontjába került. 1950. március 15-én (a sztahanovista élmunkás Muszka Imrével közösen) megosztott Kossuth-díjat kapott a gyorsvágás terén sztahanovista módszerekkel elért kiemelkedő eredményeiért.²¹ Gyorsan megszokta, hogy a pártrendezvények elnökségében foglal helyet, tisztségekkel, funkciókkal (megyei tanács tag, megyei pártbizottsági tag, országgyűlési képviselő, gazdasági vezető, az állampárt Központi Bizottságának póttagja, majd rendes tagja) halmozzák el. Sztahanovista társával, a Dolgozó Ifjúság Szövetsége (DISZ) KV tagjává megválasztott Kék Zoltánnal együtt felszólalhatott az MDP II. kongresszusán.²² A sztársággal együtt járó, a korban kiemelkedő jövedelem sem lehetett utolsó szempont. Horváth Ede sohasem tagadta, hogy szereti a pénzt, a jólétet.²³

Ennek ellenére nem toladott magas pozíciókba. Két alkalommal bízták meg gyárvezetői funkcióval, de egyik esetben sem ő volt az eredetileg kiszemelt vezető. A győri Vagon- és Gépgyár egyik részlegét 1951 júliusában Győri Szerzőgépgyár néven önállósították. A főleg katonai eszközök gyártására szakosított vállalat első igazgatójává a Romániából áttelepült Porubszki Jánost²⁴ nevezték ki, ő azonban nem tudott megbirkózni a termelés beindításának ezernyi gondjával, ezért néhány hónap után lemondott az igazgatói tisztségről, és visszament

érkeztek Győrbe. A legenda szerint ráadásul a 25 éves fiatalember a műszak végéig várakoztatta őket, majd írásban rögzített feltételhez (például hogy nem emelik a normáját) kötötte a sztahanovista mozgalomba való bekapcsolódását (Fábián é. n.: 55–57).

¹⁹ Interjú Romvári Ferencsel.

²⁰ MNL OL XIX-A-16-h. Országos Tervhivatal, Berei Andor iratai. 12. doboz. Berei Andor beszédei, cikkei, II. rész. 1950–1956. Lásd még: *Szabad Nép* 1949. december 25.

²¹ *Szabad Nép* 1950. március 15.

²² Az MDP II. kongresszusának jegyzőkönyve 1951: 178–180, 362–364.

²³ Horváth 1990: 65–66.

²⁴ Porubszki János (szül. 1913) vasesztergályos 1941-ben szökött át a II. bécsi döntéssel Magyarországhoz csatolt Észak-Erdélybe. Innen került Győrbe, ahol vasesztergályosként dolgozott a vagongyárban a háború végéig. 1945-ben belépett a Magyar Kommunista Pártba (MKP), egy tíz hónapos pártiskola elvégzése után rövid ideig Győr város MKP-titkára lett. Tapasztalatlansága miatt erről a funkciójáról lemondott, és visszament az előző munkahelyére, ahol 1946-tól különféle középvezetői tisztségeket töltött be, majd amikor 1951 nyarán önállósodott a Szerszámgépgyár, őt nevezték ki első igazgatójává. A kezdeti nehézségekkel nem boldogult, ezért újra visszament az akkor az anyaggyárból már szintén kivált Autógyárba. 1957-ben tagja lett a megyei pártbizottság végrehajtó bizottságának. Ebbéli funkciójában ő volt Horváth Ede legelősebb, időnként már a személyeskedés határát súroló kritikusa. 1960-ban a megyei Népi Ellenőrzési Bizottság elnöke lett, ahonnan azonban „vezetőképesség hiányában” kerkedvezménnyel nyugdíjazták (MNL GYMSMGYL Káderanyagok mikrofilmen, 1. tekercs).

a vagongyárba dolgozni.²⁵ Porubszkit 1951 őszén²⁶ Horváth Ede követte, akinek az irányítása mellett a hadiüzem termelése rövid időn belül konszolidálódott. Vezetése alatt a Szerszámgépgyár a város egyik legjobban szervezett üzemévé vált.²⁷

Nyugat-Dunántúl legnagyobb vasas üzemének, a győri Vagongyárnak az élén 1950-től Lakatos Albert állt,²⁸ ám munkájával a Győr-Sopron megyei pártvezetés egyre elégedetlenebb lett.²⁹ Leváltása, nyugdíjazása az 1960-as évek elejétől többször napirendre került. Lombos Ferenc, a megyei pártbizottság első titkára 1963. január 16-án Szurdi Istvánnak, az MSZMP KB Ipari Osztálya vezetőjének a Győrből elszármazott Gögitz Antalt, a Vasas Szakszervezet szervezési osztálya vezetőjét javasolta Lakatos utódjául.³⁰ A helyi pártvezetés tehát nem Horváth Edét tartotta alkalmasnak erre a fontos tisztségre. Gögitz Antal – aki előbb igent mondott a felkérésre – két héttel Lakatos nyugdíjba küldése után visszalépett a felkínált tisztségtől. Horváth Ede személye csak ekkor került előtérbe mint lehetséges jelölt. A helyi vezetés néhány hónapos hezitálás után Horváthot úgy javasolta a vagongyár vezérigazgatójának, hogy egyidejűleg megtartotta a Győri Szerszámgépgyár igazgatói tisztségét is.

Ezt a megoldást minden bizonnyal Horgos Gyula vetette fel a megyei első titkárnak, aki 1963. április 17-én kereste fel az akkor frissen kinevezett kohó- és gépipari minisztert abból a célból, hogy megoldást találjanak Lakatos Albert megüresedett helyének a betöltésére. Lombos kijelentette, hogy Győrött „bizonyos undor” tapasztalható Horváth Ede magatartásával szemben, mire a miniszter közölte a párttitkárral, ha Ede „ezzel az undorral” együtt is jó KB-póttagnak, akkor vajon miért ne lenne jó Győrött vezérigazgatónak? A vonakodó megyei első titkárt végül azzal győzte meg, hogy a Győri Szerszámgépgyár Horváth Ede irányítása alatt az ország legjobb szerszámgépgyárává fejlődött. Horgostól jött

²⁵ A hadiipart a világháborús veszélyre hivatkozva szavakban elsőrendű stratégiai ágazatnak nevezték, valójában azonban ez az ágazat is ugyanazokkal a gondokkal küszködött, mint a polgári termékekre szakosodott vállalatok (Okváth 1998: 218–219, 236–237, 243).

²⁶ Az 1951. november 18-án tartott városi pártértekezleten Horváth Ede már mint a Győri Szerszámgépgyár igazgatója vett részt (MNL GYMSMGYL XXXV. 402. 36. f. 1. f. cs. 1. ő. e. Az 1951. november 18-i városi pártértekezlet jegyzőkönyve).

²⁷ MNL GYMSMGYL XXXV. 402. 36. f. 1. f. cs. 1. ő. e. Az 1951. november 18-i városi pártértekezlet jegyzőkönyve.

²⁸ Lakatos Albertet 1948 őszén nevezték ki a vagongyár vezérigazgató-helyettesévé, majd amikor Pattantyús-Ábrahám Imre, az addigi vezérigazgató az ismétlődő politikai támadások miatt 1950-ben az egyetemi katedrát választotta, Lakatos foglalta el a helyét.

²⁹ Lakatos az új hatalom szemében – azon túl, hogy a Horthy-rendszerben munkásmozgalmi tevékenysége miatt kétszer is börtönbüntetésre ítélték – azzal szerzett érdemeket, hogy a II. világháború után a Jótétemeli Hivatal megbízottjaként a Szovjetunióknak reparáció fejében átadott félig kész Mátra Erőmű leszerelését irányította, és buzgó tevékenységét a jótétemeli ügyekben egyébként mindig elégedetlen orosz hatóságok is elismerték (MNL OL XIX-A-10. A Jótétemeli Hivatal 1946. május 13-i javaslata a miniszterelnöknek).

³⁰ MNL GYMSMGYL XXXV. 415. 1. f. 9. f. cs. Gögitz Antal 1937 és 1944 között a vagongyárban dolgozott mint autószerelő, majd különféle helyi, megyei és üzemi szakszervezeti tisztségeket töltött be. 1955-ben választották meg a Vasas Szakszervezet szervezési osztálya vezetőjének, ekkor családotul Budapestre költözött.

az a javaslat is, hogy Horváthot úgy nevezzék ki a Vagongyár élére, hogy egyúttal ő maradjon a Szerszámgépgyár igazgatója is. Mivel ekkor már hónapok óta keresték azt a személyt, akit a Vagongyár élére állíthatnának, és a döntés immár elodázhatatlanná vált, ezért Lombos elfogadta a kohó- és gépipari miniszter javaslatát. A miniszterrel folytatott konzultáció után nem kevés erőfeszítésébe telt, hogy a Győr-Sopron megyei pártvezetés tagjait meggyőzze a személyi javaslat helyességéről, főleg a kettős igazgatói poszt Horváth Edével történő betöltéséről. A Győr-Sopron Megyei Pártbizottság vb-jének 1963. április 19-i rendkívüli ülésén a megyei első titkár szinte dramatizálta a kialakult helyzetet. „A Vagongyár az ország legrosszabb vasas üzeimei közé tartozik – közölte a sokkoló hírt a vb tagjaival –, ahol hallatlan lemaradás van, ami jelenleg nem csökkenő tendenciát mutat, hanem növekvőt.” Bár jobb híján ekkor már maga javasolta a Szerszámgépgyár igazgatóját az egykori anyagyár vezérigazgatói tisztségére, Horváth Edével kapcsolatos fenntartásait most sem rejtette véka alá.³¹ „Horváth Ede, ha becsavarodik, gorombán bánik [az] emberekkel, emiatt lesznek olyan elvtársak, akik nem valami hallatlan lelkesedéssel veszik, hogy Horváth elvtárs kettős beosztásban fog dolgozni.”³²

A megyei pártbizottság vb-jének ezen az ülésén Horváth Ede személyét nagyon sokan bírálták, de végül szabad kezet adtak a kettős kinevezéséhez. Sőt, áldásukat adták a várható személycserékre is, csupán annyit kértek tőle, hogy a vezetők kapjanak némi türelmi időt. Aki ez után sem bizonyít, le lehet váltani. Horváth Ede szakmai alkalmasságát senki sem kérdőjelezte meg, és mivel jobb jelöltet nem találtak, a párttestület ellenszavazat nélkül fogadta el őt a vagongyár vezérigazgatójának.³³

ÚJ VEZÉR, ÚJ PROFIL

Horváth Ede nagyon nehéz helyzetben foglalta el a vezérigazgatói széket. Tervtől való lemaradás, gyenge minőségű, rendszeresen megreklamált gyártmányok, elmaradó műszaki fejlesztés és széthúzó, klikkekre bomló vállalati vezetés jellemezte ebben az időben a nagy gyár munkáját. 1962-ben a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) szakosodási egyezménye alapján megszüntették a gyár

³¹ A Lombos Ferenc és Horváth Ede közötti személyi ellentétek kissé csendesedtek az 1960-as évek elején, de továbbra is fennmaradtak. Lombos inkább Gögitz Antalt és nem Horváth Edét látta volna szívesen a vagongyár élén. A feszült viszonyt az is mutatja, hogy a megyei pártvezetés 1963-ban nem javasolta Horváth Edét országgyűlési képviselőnek. Neve csak a Politikai Bizottság nyomására került fel a jelölőlistára, ahonnan már ismét egyenes út vezetett a parlamentbe (MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 288. ő. e. A PB 1962. december 28-i ülése. Javaslat az 1963. február 24-én tartandó országgyűlési választások képviselőjelöltjeire).

³² MNL GYMSMGYL XXXV. 415. 1. f. 3. cs. 175. ő. e. A Győr-Sopron Megyei PB vb 1963. április 19-i rendkívüli ülése.

³³ MNL GYMSMGYL XXXV. 415. 1. f. 3. cs. 175. ő. e. A Győr-Sopron Megyei PB vb 1963. április 19-i rendkívüli ülése.

hagyományos termékei közül a tehervagonygyártást.³⁴ A vasúti személykocsik gyártása egy ideig még megmaradt, de ezek iránt a kereslet a vasút háborús kárainak pótlása után jelentősen csökkent. A vasúti vontatás dízelesítésére kidolgozott program keretében a gyárra testált termékek (hagyományos és átszerkesztett Jendrassik-rendszerű motorok, dízelmozdonyok, motorvonatok) gyártása pedig kudarcba fulladt.³⁵ Az új vezér meg volt arról győződve, hogy a radikális termék-szerkezet-váltás, vagyis a közúti közlekedési eszközök gyártására való átállás elkerülhetetlen. A vagonygyár menedzsmentjének óriási harcot kellett folytatnia a fő vetélytárrsal, a Csepel Autógyárral, hogy az elsősorban KGST-piacra szállítandó autóbuszokhoz szükséges nagy sorozatú közúti dízelmotorok gyártását a Vagonygyár kapja. Amikor ez a kérdés 1963-ban végül Győr javára dőlt el, számtalan konfliktust és összeütközést kellett felvállalni a gyártandó motor típusának a kiválasztása során. Erős ellenszélben kellett kiharcolni, hogy ne a kiforratlan konstrukciójú magyar és csehszlovák tervek és prototípusok, hanem nyugati licenc alapján gyártsák a nagy sorozatú közútijármű-motorokat.³⁶

Horváth Ede alaposan átszervezte a Vagonygyárat, erősen centralizálta az irányítást, főosztályokat vont össze és új főosztályokat szervezett. A motor-, mellő- és hátsóhid-gyártás már eleve zárt rendszerű termelés³⁷ keretében valósult meg. Megindult az addig műhelyrendszerű, lényegében egyedi gyártással előállított hagyományos termékek, a vasúti kocsik zárt rendszerű termelésre történő átállítása is. A kötött pályás, zárt rendszerű termeléssel együtt járó monotonitást sokan nem tudták megszokni, és inkább otthagyták a vagonygyárat.

Az átszervezések ettől kedve a gyár belső életének állandó kísérőjévé váltak. Az új vezérigazgató csarnokokat építtetett és bontatott szét, üzemszerveket, műhelyeket, nagy tömegben gépeket és munkaerőt telepített át egyik helyről a másikra. Már önmagában az is konfliktusokkal járt, hogy megváltozott az egyes szakmák, termelési egységek gyáron belüli hierarchiája. Sokaknak kellett szakmát, időnként munkahelyet váltani. A gyár jövőjét, fejlődési pályáját illetően nagy volt a bizonytalanság és sok volt a vita. Senki, felső vezető és beosztott sem tudhatta előre, hogy lesz-e elegendő megrendelés és versenyképesek lesznek-e az új gyártmányok. Horváth Ede néhány év alatt visszaszerezte az összes,

³⁴ Néhány év múlva – mivel Lengyelország nem vállalta a magyar igények teljes kielégítését – nagy költséggel újraindították a vasúti tartálykocsik gyártását.

³⁵ Magyarországon 1953-ban döntöttek egy új típusú dízelmotorcsalád kifejlesztéséről. A programot az akkori anyagi és szellemi erőforrásokhoz képest túlméretezték, mivel a négy különböző hengerűrtartalmú motorcsalád közel harmincféle típusváltozatát kellett volna egyidejűleg megtervezni, tesztelni, beszabályozni, gyártani és különböző gépekbe beépíteni. A fizetési mérleg tartós hiánya miatt a kiforratlan konstrukciójú motorokat szinte a tervezőasztalról vasúti járművekbe építették be, és alapos kipróbálás nélkül rögtön exportálták is (MNL OL XIX-A-16-f. 41. doboz. A kohó- és gépipari miniszter 1959. november 14-i jelentése a Minisztertanácsnak a dízelesítési program végrehajtásáról).

³⁶ Germuska–Honvári 2014: 63–74. A nyugati licenmotor vásárlására nézve lásd: Szakadát 1992a: 141–193.

³⁷ Zárt rendszerű termelésnél az adott technológiai folyamathoz szükséges gépeket egy üzemben csoportosítják.

a Vagongyárról az 1950-es évek elején a profiltisztítás jegyében leválasztott egységet, majd – főleg a hiányzó munkaerő pótlására – több mint egy tucat vidéki gyárat olvasztatott be az anyagárba. Az addig jórészt önálló üzemeknek a bekebelezésével megszüntette ezek korábbi viszonylagos függetlenségét, és számos önálló vezetői posztot számolt fel, ami szintén kiváltója és hosszú időn keresztül életetője lett a feszültségeknek.

A kormány Gazdasági Bizottsága 1964. január 1-jén Wilhelm Pieck Járműipari Művek néven összevonta a Győri Szerszámgépgyárat a Vagongyárral.³⁸ A két gyár egyesítése beleillett az iparigazgatóságok megszüntetésének és a közvetlen miniszterhelyettesi irányítás alá rendelt nagy gazdasági egységek létrehozásának a gyakorlatába.³⁹ Az anyagár műszaki vezetőit ekkor újabb kudarcok érték: az egyesített nagyvállalatban a második vonalbeli – egyébként sok vonatkozásban vonzó – vezetői állásuk is veszélybe került, mert az összevont gyárban több poszt megszűnt, illetve a tisztségek újraosztásánál Horváth Ede a szerszámgépgyári gárdát preferálta.

Vezérigazgatói regnálását Horváth azzal kezdte, hogy az átszervezések kapcsán feleslegessé váló improduktív létszámot termelőmunkára irányította át. Akik erre nem vállalkoztak, azoknak felmondott.⁴⁰ Nem riadt vissza attól sem, hogy szükség esetén embereket bocsásson el. Megtette ezt már korábban is, amikor a Hajtóműgyárnak a Szerszámgépgyárba való beolvasztása 270 ember elküldésével járt.⁴¹ 1964 első felében több mint félezer munkás, műszaki és egyéb alkalmazott került utcára.⁴² Több száz állandó kilépőt vont be, bűjtatott állásokat szüntetett meg, korlátozta a bel- és külföldi kiküldetéseket, megtiltotta a korábban szokásos névnapozást, ünneplést. Az egyik vezető irodájából

³⁸ A Magyar Vagon- és Gépgyár 1952-ben, a keletnémet kommunista vezető 77. születésnapja alkalmából vette fel a Wilhelm Pieck nevet. 1964. január 1-jével a Vagongyárba beolvadt az 1951-ben onnan kiváló, 1953-ig elsősorban hadiipari cikketek gyártó Győri Szerszámgépgyár. Az egyesített gyárírás neve ettől kezdve lett Wilhelm Pieck Járműipari Művek (MNL OL M-KS 288. f. 25/1963. cs. 50. ó. e. Dr. Horgos Gyula kohó- és gépipari miniszter előterjesztése a Gazdasági Bizottság részére a Wilhelm Pieck Vagon- és Gépgyár és a Győri Szerszámgépgyár egy gazdasági egységé történő összevonására, 1963. november 12.).

³⁹ A vállalati összevonások ebben a megyében is az országossal azonos időben, 1962 második felében kezdődtek, és 1963. január 1-jére lényegében befejeződtek. Egyetlen lényeges kivétellel a Vagongyár és a Szerszámgépgyár egyesítése volt, a két gyárat ugyanis 1964. január 1-jei hatállyal vonták össze egy egységé (MNL GYMSMGYL XXXV. 415. 1. f. 2. f. cs. 38. ó. e. A megyebizottság 1963. szeptember 20-i ülése). Az iparigazgatóságok megszüntetéséről és a nagyvállalati szervezet kialakításáról részletesen lásd: Voszka 1984.

⁴⁰ Így lett egyik pillanatról a másikra irodai dolgozókból, idegenvezetőkből, küldöncökből betanított munkás, hegesztő, marós és esztergályos, akik a néhány hónapos betanulási időszak alatt megkapták a régi fizetésüket, majd ezt követően őket is az új munkakörükben mért teljesítményük alapján honorálták (*Nők Lapja* 1964. március 14.).

⁴¹ A Hajtóműgyárat azért telepítették át a Szerszámgépgyár területére, hogy az így felszabaduló csarnokokban a Vagongyár dízel motorvonatokat gyártson (MNL GYMSMGYL XXXV. 415.1. f. 3. cs. 117. ó. e. A Győri Szerszámgépgyár Párt- és Vállalatvezetésének jelentése a Hajtóműgyárnak a Győri Szerszámgépgyárba való áttelepítéséről, 1960. december 6.).

⁴² MNL GYMSMGYL XXXV. 415. 1. f. 3. cs. 211. ó. e. A Wilhelm Pieck Járműipari Művek vezérigazgatójának tájékoztatója 560 ember elbocsátásával kapcsolatban, 1964. június 15.

egy komplett konyhát pakoltatott ki, mert az illető munkaidőben rendszeresen „főzőcskézett”.⁴³

Az érintettek érdekeit sokszor durván sértő intézkedéseket a korábbi vezérigazgatóra jellemző atyáskodó, paternalista vezetési stílussal nem lehetett volna végrehajtani. Akkori saját magára visszaemlékezve Horváth Ede azt írja, hogy szokatlanul kemény volt a beosztottaival. Nem folytatott órákon át meddő értekezleteket, nem *megbeszélte* a problémákat, hanem *utasított*, és aki az utasításait nem hajtotta végre, nem értett egyet az általa elgondolt vállalati stratégiával, a gyár hosszú távú termelési szerkezetének átalakításával, netán vitatta az erre vonatkozó elképzelései megalapozottságát, azt nem tűrte meg maga mellett. Vagy felmondott neki, vagy olyan helyzetet teremtett, hogy az illető maga vegye a kalapját.

Horváth Ede sok tekintetben karizmatikus vezető volt.⁴⁴ Volt elképzelése a vállalat jövőjére vonatkozóan, és másokat is meggyőzött víziója helyességéről. Megfogalmazta a kibontakozás rövid és hosszú távú céljait. A karizmáról szóló pszichológiai, szociológiai és politológiai irodalom azonban nagyon fontosnak tartja azokat a *sokrétű* motivációs eszközöket is, amelyeknek a segítségével az ilyen típusú vezető képes aktivizálni, maga mellé állítani munkatársait. Horváth Ede motivációs eszközrendszere ezzel szemben meglehetősen szegényes volt. Részben a kor színvonalát jóval meghaladó jutalmakkal, részben pedig szokatlan, az érintetteket bizonyos mértékig megalázó büntetési formákkal operált.⁴⁵

Bár ő maga sztahanovista és kommunista párttag volt, és bevásztották számos pártállami testületbe (megyei tanács, országgyűlés, Központi Bizottság), igazgatóként mégsem tartotta sokra a politikai-mozgalmi munkát.⁴⁶ Elődjétől eltérően soha sem engedte, hogy termelési ügyekben a gyári párt- és szakszervezeti bizottság diktáljon.⁴⁷ Akkoriban a pártirányítás a gazdaságban is állandóan emlegetett axiómának számított, ő viszont még a kényes személyi kérdésekbe (kinevezés, leváltás, kiténtetés, büntetés, átszervezés stb.) sem engedett beleszólást. A játékszabályokat formálisan ő is betartotta, *előzetesen* meghozott döntéseit a gyárban működő választott társadalmi szervezetekkel *utólag* közölte, amit azok

⁴³ Az érintett arra hivatkozott, hogy rutinja miatt néhány óra alatt el tudja végezni a napi munkáját (Horváth 1990: 27–28).

⁴⁴ A karizmatikus vezetésre nézve lásd: Bayer 1995; Dishmaier–Paschen 2011.

⁴⁵ Előfordult, hogy szappant és körömkefét küldött annak a beosztottjának, akinek fekete volt a körme alja. Egy rendezetlen frizurájú munkásnak pénzt adott fodrászra. Ha valakire valamilyen hiba miatt megharagudott, hazaküldte. Az illetőnek nem szűnt meg a munkaviszonya, a fizetését is rendben megkapta, de nem mehetett be addig a gyárba, amíg a vezér meg nem bocsátott neki, akkor hívatta.

⁴⁶ MNL GYMSMGYL XXXV. 415. 36. f. 1. f. cs. 9–10. ő. e.

⁴⁷ A vállalati szakszervezeti bizottság az egyik alkalommal, amikor a vezérigazgató bejelentette, hogy 4%-os béremelésre lesz lehetőség, arra kérte Horváth Edét, hogy csak 3%-os bérfeljesztést jelentsen be, és tegyenek úgy, mintha 1%-ot a szakszervezet „harcolt” volna ki a dolgozók részére. A javaslatot Horváth Ede a leghatározottabban elutasította (Interjú Finta Csabával).

szó nélkül tudomásul vettek. Sokszor figyelmen kívül hagyta ugyanakkor a helyi vagy országos párt- és állami direktívákat is.⁴⁸

Horváth Ede nem abban különbözött elődjétől, hogy állandó konfliktusai lettek volna a gyári párt- és szakszervezeti vezetéssel. Éppen ellenkezőleg, a hangos viták, időnként személyeskedésbe hajló veszekedések Lakatos idején jellemezték a gyár életét. A nézeteltérések ugyanakkor a Lakatos-érában – igaz, sokszor nem elvi vitákban, egymás meggyőzésében, hanem hangos veszekedésekben, nyilvános fórumokon előforduló kirohanásokban – végül mindig valamilyen kompromisszum révén oldódtak meg. Ebben az időben egyik fél sem érezte úgy, hogy teljes egészében megsemmisült, akaratának, elképzelésének egyetlen morzsája sem érvényesült, és a másik fél totális győzelmet aratott. Horváth Ede idejében azonban a párt- és szakszervezeti vezetőknek „nem illett” a vezér egyetlen döntését sem megkérdőjelezni.

Kinevezése után szinte azonnal nagyszabású „tisztogatásba” kezdett. Azokat a vezetőket küldte el (például Wachtler Andrást), vagy hozta olyan helyzetbe, hogy maguktól mondjanak fel (Szilágyi Ferenc, Rádli Béla), akikkel koncepcionális vitába keveredett a gyár távlati fejlesztésével kapcsolatban.⁴⁹ A megsértett, leváltott emberek közül a maradók (mint például Füst János) más beosztásba kerültek ugyan, de megtarthatták az addigi fizetésüket és egyéb juttatásaikat.⁵⁰ Ilyen körülmények között került sor azokra az alulról kezdeményezett akciókra Győrött, amelyeknek a résztvevői Horváth Ede leváltását, megbuktatását, de legálabbis megregulázását követelték.

⁴⁸ Az 1979. évi győri vagongyári létszámleépítés országos, sőt nemzetközi visszhangot váltott ki. Az akció megkezdése előtt a vezérigazgató párttitkára társaságában a helyi pártbizottságon bejelentette a tervezett elbocsátásokat. A városi-megyei pártvezetők a leghatározottabban elleneztek a lépést. A gyári párttitkár visszaemlékezése szerint akkor, amikor kijöttek a megyei pártszékházból, Horváth Ede azzal fordult oda hozzá, hogy „Bangha elvtárs, akkor ezt a lépést megbeszéljük”, majd a helyi vezetők ellenzése dacára néhány hónap alatt elbocsátott több mint 800 embert (Interjú Bangha Lászlóval).

⁴⁹ Wachtlert például felelősnek tartotta a termelési tervbeli lemaradásért. A neki felkínált alacsonyabb vezetői státust nem fogadta el, inkább felmondott, és a Ganz–MÁVAG-ba ment dolgozni. Győri lakását is felszámolta, és családostul a fővárosban telepedett le. Lakatos nyugdíjaztatása után átmenetileg Szilágyi Ferencet bízták meg a Vagongyár vezetésével, aki az új vezetői felállásban Horváth Ede helyettese lett. Az új vezérrel a vagongyártás tervezett leépítése miatt került szembe, emiatt 1964 őszén felmondott, és a helyi gépipari technikum igazgatójaként folytatta pályafutását. Rádli Béla gazdasági igazgató sem értett egyet Horváth Ede vezetési módszerével és a Vagongyár jövőjére vonatkozó elképzeléseivel, így 1965-ben ő is távozott.

⁵⁰ Interjú Füst János feleségével és fiával.

Levél Kádár Jánosnak és Fock Jenőnek – megrovás pártbüntetés Horváth Edének

Ismereteim szerint a Horváth Ede megrendszabályozására irányuló első akció Háhn Miksa 1960. június 30-i levelével kezdődött. A Szerszámgépgyár daraboló üzemének a vezetője Kucsera Mihály álnéven kilencoldalas gépelt feljegyzést küldött Fock Jenőnek, az MSZMP PB tagjának, a minisztertanács elnökhelyettesének, Győr-Sopron megye országgyűlési képviselőjének. Háhn gondoskodott arról, hogy személye ne maradjon teljesen titokban, ezért levelének a másolatát eljuttatta a Honvédelmi Minisztérium II. Csoportfőnökségén⁵¹ dolgozó kapcsolattartójának azzal a kéréssel, hogy ha meggyőződnek a benne foglaltak igazságáról, akkor küldjék azt el Kádár Jánosnak.⁵² A szolgálat közölte Háhnnal, hogy a levelet nem továbbítja az MSZMP KB első titkárának, de ő mint párttag „bejelentést eszközölhet felsőbb pártszervek felé”. Egyúttal figyelmeztették, hogy nem értenek egyet azzal, hogy hamis aláírással tesz panaszt a felső pártvezetésnél.⁵³

A levélben – amelynek megfogalmazásában minden bizonnyal részt vett dr. Móra Bertalan,⁵⁴ a Győri Szerszámgépgyár jogtanácsosa is – az egykori vagongyári sztahanovista esztergályos körül kibontakozó „politikai botránynak” a jeleire hívták fel az MSZMP első számú vezetőinek a figyelmét.⁵⁵ Mivel

⁵¹ A Győri Szerszámgépgyárat 1951-ben kifejezetten haditermelési céllal alapították. A 37 mm-es légvédelmi ágyúk kocsizó szerkezetét, valamint áramfejlesztő aggregátorokat gyártottak itt a hadsereg számára. Ezért építette ki a Honvédelmi Minisztérium a saját besúgóhálózatát a Magyar Néphadsereg Vezérkarának (MNVK) II. Csoportfőnöksége, a katonai hírszerzés keretében. Ennek volt a tagja Háhn Miksa, aki minden valószínűség szerint nem anyagi vagy egyéb előnyökért, hanem kommunista meggyőződésből jelentett a szolgálatnak. Annak sincs semmi jele, hogy bármilyen okból zsarolható lett volna Háhn. Egy 1972. évi belügyminisztériumi jelentés szerint a hálózati személyek 85%-a „hazafias alapon” működött együtt az elhárítással (Tabajdi 2013: 188).

⁵² MNL OL M-KS 932. f. 1965. 10. ő. e. Háhn Miksa 1960. június 28-i levele ismeretlen kapcsolattartójához.

⁵³ MNL OL M-KS 932. f. 1965. 10. ő. e. A HM II. Csoportfőnökség 1961. szeptember 22-i feljegyzése.

⁵⁴ Dr. Móra Bertalan a Horthy-érában szerzett jogtudományi doktorátust. A háború idején a viszcacsatolt Észak-Erdélyben a pénzügyigazgatóságon dolgozott. Az MDP Káderosztálya nem volt megalégedve dr. Móra Bertalan jogással, aki régi szakemberként nem bírta az új hatalom bizalmát. Ezért az MDP Győr megyebizottságától új javaslatot kért a pénzügyigazgatóság vezetőjére és helyettes vezetőjére. A megyebizottság Mórát azzal a megjegyzéssel javasolta a pénzügyigazgatóság helyettes vezetőjének, hogy erre a tisztségre „pillanatnyilag” alkalmasabb embert nem tudnak ajánlani (MNL GYMSMGYL XXXV. 402. 30. f. 2. f. cs. 18. ő. e. A Győr megyei pártbizottság 1948. december 5-i levele az MDP Káderosztálynak).

⁵⁵ Nem ez volt az első – és nem is az utolsó – bejelentés Horváth Ede magatartásával kapcsolatban. 1959-ben a KB Ipari Osztálya már folytatott egy vizsgálatot, amelyet azzal zártak le, hogy a Szerszámgépgyár igazgatóját szóban figyelmeztették emberi magatartásbeli hibáira (MNL OL M-KS 932. f. 1965. 10. ő. e. Az MSZMP KB 1960. december 21-i levele Bittmann Ernőhöz, a Győr városi pártbizottság első titkárához). A Kohó- és Gépipari Minisztérium Erőáramú Iparigazgatósága 1960. június 27-től augusztus 26-ig a helyszínen revizori vizsgálatot folytatott, és egy sor szabálytalanságra derített fényt. Feltételezhető, hogy a hibák egy részére a vállalati jogász hívta fel a revizorok figyelmét. Az elkövetett szabálytalanságok miatt Horváth Edét miniszteri

tanulmányom az 1964. évi akciókra koncentrálni, erre az ügyre csak a bejelentés néhány állítása erejéig térek ki. Azokra, amelyek ugyanazokat a negatív vonásokat emelték ki Horváth Ede emberi magatartásával és vezetői módszereivel kapcsolatban, mint az 1964-es bírálók.

Az 1960-as levélíró elismerte, hogy annak idején jó választásnak bizonyult Horváth Ede kiemelése, mert „fáradtságot nem ismerő munkával s mindenekelőtt tehetséggel és rátermettséggel” modern gyárat épített az elhanyagolt egykori MÁVAG-telepen. „Szóval mintaszerű munkásigazgató volt 1953–54-ig, amikor kezdte elfelejteni, hogy mi volt, hogy honnan jött és kezdett megváltozni.” A változást Háhn annak tulajdonította, hogy a munkásosztálytól távol álló „értelmiségi urak, talpnyalók és osztályidegen gondolkodású egyének” férközték a közelébe, akiknek a „hízelgése, körmönfont taktikája megtalálta az utat a hiúsághoz”. A feljegyzés szerint Horváth „észre sem vette, hogy hogyan hálózta be” és vették rá a „munkástömegek” szerepének a lebecsülésére, nevelték ki benne „a kegyetlen gögöt, az ellentmondást, kritikát nem tűrő diktátort és kiskirályt, akitől félt és fél mindenki a megyében”, de még a minisztériumban is. A személyes tehetségének köszönhető sikerek és gazdasági eredmények, valamint a közelébe férközött „kétes elemek”, továbbá „született nagyravágyása és hiúsága” egyre jobban megszedítették. Mint írja, 1955-től új Horváth Edét ismertek meg a beosztottai, „a személyi kultuszt elváró, a kollektív pártvezetést semmibe vevő diktátort, aki a régi gyárosokhoz hasonló durva hangon kezdett beszélni volt munkatársaival”.

Egyre gyakrabban fordult elő, hogy ha valaki valamilyen hibára vagy az igazgató negatív tulajdonságaira hívta fel a felsőbb szervek figyelmét, akkor annak „megfeneklett a sorsa” a gyárban. Van akit „kinyír”, mások meg elkeseredésükben maguk mennek el, mert az idegeik felmondják a szolgálatot. Az igazgató általános emberi gyengéje, súlyos hibája a levélíró szerint az, hogy utólag áll bosszút azokon, akik bármilyen kérdésben ellent mernek neki mondani. Engedi, hogy a munkásokkal ordítozzanak, és emberi mivoltukban, önérzetükben gyakran megsértse őket.

Azt mindenki, maga a bejelentő is elismerte, hogy Horváth Ede „nem csak ezelőtt, hanem ma is elsősorban a munkának él, hajszolja magát is reggeltől estig a termelésért, nem iszik, szép erkölcsű családos életet él”, sőt szándékosan nem is akar ő politikai hibát elkövetni, úgy gondolja, hogy jó úton jár. A „harcos kommunistáktól” való elfordulása az őt behálózó „fasiszta, ellenforradalmár klikk” műve, akik őt „hiúságán és becsúgyán keresztül” nyerték meg maguknak.

Horváth Ede a bejelentés szerint korlátlan hatalmát részben úgy biztosítja, hogy a vezető posztokra kommunisták helyett volt „ellenforradalmárokat”, munkástanácsi tagokat, kulákokat, csendőröket állít, akik „kritika és ész nélkül végrehajtják parancsait, még ha az káros, munkásellenes, vagy pártellenes is”. Őket

megrovásban részesítették, és megvonták évi prémiumának a 30%-át (MNL OL M-KS 932. f. 1965. 10. ó. e. A Központi Ellenőrző Bizottság [KEB] jelentése a Politikai Bizottságnak Horváth Ede munkája során és magatartásában elkövetett hibáiról, 1961. november 7.).

ugyanis a múltjuk miatt kézben tudja tartani, így ők nem is merik kritizálni, hanem minden utasítását ellentmondás nélkül végrehajtják, még ha azok rombolóak is.⁵⁶ A kommunistákat pedig megosztja, egyeseket magas bérekkel, besorolásokkal, prémiumokkal megnyer, a „legharcosabbakat”, a meg nem alkuvókat, a „szilárdakat” pedig különböző ürügyekkel elüldözi a gyárból. A bejelentést – miszerint a gyárat az igaz kommunistáktól átvették a pártonkívüliek, illetve hogy Horváth Ede a kommunista vezetők egy részét pénzzel korrumpálja – azzal igazolta a levélíró, hogy csatolt egy listát, amely szerint az igazgatót és a párttitkárt is beleértve a 34 osztályvezető, gyáregységvezető közül 1960 nyarán csak hét volt párttag. Név szerint felsorolta a vállalat igazgatóján kívüli szakmai vezetőit, párttagságukat, havi fizetésüket és az 1960 tavaszán nekik juttatott prémium összegét. A táblázat megjegyzés rovatába pedig feltüntette azokat a tényeket, amelyek az adott személy „ellenforradalmi” és „reakciós” mivoltát voltak hivatva bizonyítani – munkástanácsi tag, elnök stb. A levélíró szerint a helyi pártvezetők jól ismerik a gyárban kialakult áldatlan helyzetet, de semmit sem mernek vagy tudnak tenni, mert őket és a gyárral közvetlen kapcsolatban álló szakszervezeti és minisztériumi vezetőket Horváth Ede korrumpálja.⁵⁷

Háhn és dr. Móra elolvastatták Belovitz Ferencsel⁵⁸ a pártközpont felé elküldött bejelentésüket, amelynek tartalmával eleinte a megyei pártbizottság korábban függetlenített munkatársa egyet is értett. Később azonban Belovitz megjegyezte, mert attól tartott, hogy Háhnék fellépésének a módja pártbüntetést vonhat maga után, ezért a történeteket közölte Horváth Edével és Lombos Ferenc megyei első titkárral. Belovitz – akinek korábban már súlyos konfliktusai adódtak a párttal – igyekezett menteni magát. Azon túl, hogy ő árulta el Horváth Edének és Lombos Ferencnek a „frakciózók” személyét, részletesen beszámolt az igazgató ellen tervezett „összeesküvésről” is.⁵⁹

Miután a levélírók személyére fény derült, Bittmann Ernő, Győr város párttitkára a Lombossal történt egyeztetést követően pártfegyelmi vizsgálatot indított Háhn Miksa és társai ellen „frakciózás”, vezető pártszervek névtelen

⁵⁶ Itt a „kulákszármaszűrés” Máté László termelési osztályvezetőt, a volksbundista és/vagy kulácsaládból származó Würczinger Ernő termelési osztályvezető-helyettest, a csendőrcsaládból származó Döbörhegyi Ernő főkönyvelőt, a „tudatos fasisztát”, Romvári Ferenc főtechnológust, volt munkástanácsi elnököt, Czöndör Jánost és másokat hoz fel elrettentő példaként.

⁵⁷ MNL OL M-KS 932. f. 1965. 10. ó. e. Kucsera Mihály (Háhn Miksa) levele Kádár Jánoshoz és Fock Jenőhöz, dátum nélkül.

⁵⁸ Belovitz Ferenc 1942–1947 között a Vagonygyárban dolgozott, majd a megyei pártbizottság függetlenített munkatársa lett. 1950-tól 1954-ig hivatásos katonatisztként szolgált a hadseregben, majd visszatért a megyei pártbizottságra, ahol az adminisztratív osztályt vezette, később a megyebizottság titkárává választották. 1959-ben leváltották a megyei másodtitkári tisztségéből, ekkor került rövid időre a Győri Szerszámgépgyárba. Innen a Lajtahansági Állami Gazdaság rendszetéhez került vezetőnek. Állandó italozása és ittas állapotban elkövetett botrányai miatt előbb szigorú megrovás, végül figyelmeztetéssel pártbüntetést kapott, majd 1961 decemberében kizárták a pártból (MNL GYMSMGYL Káderanyagok mikrofilmen, 2. tekercs).

⁵⁹ MNL OL M-KS 932. f. 1965. 10. ó. e. Feljegyzés a Győr városi pártbizottság fegyelmi bizottságának vizsgálatáról, dátum nélkül.

levelekkel történő „zaklatása”, a hivatali út megkerülése és egyes, a jelentésben szereplő személyek rágalalmazása miatt. Arról ugyanakkor Bittmann mélyen hallgatott, hogy a bejelentők által feltárt korrupciós ügyben személyesen is érintett.⁶⁰ A városi pártbizottság 1961. január 16-án Háhn Miksát és dr. Móra Bertalant szigorú megrovás, Belovitz Ferencet dorgálás pártbüntetésben részesítette. Mivel Háhnék fellebbezését a megyei pártbizottság elutasította, a fegyelmi ügyekben legfelsőbb MSZMP fórumhoz, a Központi Ellenőrzési Bizottsághoz (KEB) fordultak. A pártfegyelmi határozat felülvizsgálata során a KEB megállapította, hogy a jelentésben szereplő tények túlnyomó többsége valós. Horváth Ede szabálytalanul használta fel az igazgatói alapot, és lényegesen túllépte a reprezentációs keretet. A Szerszámgépgyár 1958–59-ben hazai licenc alapján csónakmotorokat gyártott. A kohó- és gépipari miniszter szigorú tilalma ellenére Horváth Ede 25-30 csónakmotort adott párt- és állami funkcionáriusoknak „próbahasználatra”. A „próbahasználat” csak ürügy volt a csónakmotorok ingyenes juttatására. Így kapott motort Bittmann Ernő, a győri városi pártbizottság első titkára, Csányi Dezső, a városi pártbizottság titkára, Bódi Gyula, a Kohó- és Gépipari Minisztérium iparigazgatója és Török István, a Vasas Szakszervezet volt főtitkára. Ugyanezt az ingyenes juttatást élvezte Molnár László, a megyei Revíziós Bizottság elnöke, Lakatos Albert, a győri Vagonygyár vezérigazgatója és mások, de például adtak csónakmotort üdülőknek és vízi sportszakosztályoknak is. 1960 nyarán a minisztériumi vizsgálat feltárta a csónakmotorokkal kapcsolatos szabálytalanságokat, és kötelezte a gyárat, hogy a „próbahasználaton” lévő csónakmotorokat vonja vissza, aminek egyesek eleget tettek, mások azonban nem. A visszaadott, egyenként 5900 Ft-ba kerülő csónakmotorokat a gyár leértékelte, így a korábbi használók a Bizományi Vállalaton keresztül töredék áron megvásárolhatták, vagyis azok immár legálisan a magántulajdonukba kerültek. Az is kiderült, hogy 1960-ban Bittmann Ernő városi első titkár, K. Papp István megyei titkár és Döbörhegyi Ernő szerszámgépgyári főkönyvelő részére a gyár tévéantennát és feszültség szabályozót gyártott és szerelt fel a lakásukon. A mintegy 3000 Ft értékű antennákért és feszültség szabályozókért Bittmann 722 Ft-ot, K. Papp 400 Ft-ot fizetett, Döbörhegyi pedig ingyen kapta a három csatorna vételére alkalmas antennát.

A KEB súlyos hibának tartotta, hogy Horváth Ede – pénzhiányra hivatkozva – 1961 tavaszán megvonta ifj. Móra Bertalan II. éves villamosmérnök-hallgató ösztöndíját, aki a Győri Szerszámgépgyár társadalmi ösztöndíjasa volt, és a Budapesti Műszaki Egyetemen tanult. Az igazgató elismerte, hogy nem a pénzhiány, hanem a II. éves hallgató apjával kirobbant konfliktusa miatt – tehát kicsinyes bosszúból – szüntette meg az ösztöndíj folyósítását arra való hivatkozással, hogy pártfegyelmi alatt álló apa gyereke ne kapjon vállalati támogatást.

⁶⁰ Háhn Miksa levelét Fock Jenő Bittmann Ernőnek küldte meg, aki – anélkül hogy az abban szereplő tényeket a fegyelmi vizsgálatot lefolytató bizottsággal közölte volna – az ő személyes érintettségét is tartalmazó dokumentumot bezárta a páncélszekrényébe.

A KEB Háhn Miksa és dr. Móra Bertalan fegyelmi büntetését megrovásra⁶¹ mérsékelte, és ugyanebben a pártbüntetésben részesítette Bitmann Ernőt is.⁶² Horváth Edét, aki KB-póttagként magasabb párttestület hatáskörébe tartozott, a Politikai Bizottság javaslata alapján a KB 1962. február 9-i ülése szintén megrovás pártbüntetésben részesítette.⁶³ Az állampárt szervezeti szabályzata szerinti második legenyhébb büntetési fokozatot azzal indokolták, hogy „Horváth elvtárs [...] kiváló szakember” és „vezetése alatt a gyár sokat fejlődött”. Magatartásán viszont javítania kellene, mert „emberi hibái miatt” már többször figyelmeztették.⁶⁴ A legfontosabb enyhítő körülmény az volt, hogy Horváth Edének sem a csónakmotorok próbahasználatra való kihelyezéséből, sem a reprezentációs keret szabálytalan túllépéséből egyéni haszna nem származott.⁶⁵ A pártállam abban az esetben nézte el a kisebb-nagyobb szabálytalanságokat, ha azt az elkövető a szervezet vélt vagy valós érdekében tette, és a kezéhez semmilyen korrupciós pénz nem tapadt. A KEB Horváth Edének és a másik két érintettnek ezt a pártfegyelmi büntetését 1965-ben törölte.

PÁRTVEZETŐK „ZAKLATÁSA” ÉS „IZGATÁS” – JÁTÉK GUMINYOMDÁVAL

Az akciók

1964. szeptember elején a Győri Wilhelm Pieck Járműipari Művek dolgozóiból⁶⁶ alakult akcióbizottság névtelen levelet küldött Nagy Gyulának, a Győr-Sopron Megyei pártbizottság ipari ügyekkel foglalkozó titkáranak, amelyben arra kérték

⁶¹ Az MSZMP szervezeti szabályzata alapján a dorgálás után adható második pártbüntetési fokozat a megrovás, amit a szigorú megrovás, majd a szigorú megrovás végső figyelmeztetéssel, végül a pártból való kizárás követett.

⁶² MNL OL M-KS 932. f. 1965. 10. ő. e. A KEB 1961. szeptember 7-i javaslata.

⁶³ MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. 45. ő. e.

⁶⁴ MNL OL M-KS 932. f. 1965. 10. ő. e. A KEB 1961. december 6-i jelentése a Politikai Bizottság részére Horváth Ede elvtárs, a KB póttagja, a Győri Szerszámgépgyár igazgatójának munkája során és magatartásában elkövetett hibáiról.

⁶⁵ Ez az eset tehát semmiben sem hasonlított a KB-ban nem sokkal korábban tárgyalt Török-ügyhöz. Török István – aki KB-tag, Győr megyei országgyűlési képviselő és Vasas Szakszervezet főtitkára volt – korrupciós pénzből és a szakszervezet építési részlegének a kivitelezésében összkomfortos nyaralót építtetett magának. Ilyen esetben a vezetőt semmi sem menthette meg a bukástól, Törököt letöltendő börtönbüntetésre ítélte a bíróság, és megfosztották minden tisztességétől. A Török-ügyre nézve lásd: Tischler 2003.

⁶⁶ Mágis sem derült ki, hogy magányos személy vagy egy csoport akciójáról volt-e szó. A levelet minden bizonnyal ugyanaz a kéz írta, és ha a szervezkedésben esetleg többen is részt vettek, ezek száma nem haladhatta meg a néhány főt. A levelekben olyan konkrét vállalati belső információk olvashatók, amelyek azt valószínűsítik, hogy az értelmi szerző nem kétkézi, fizikai dolgozó, hanem minimum középszintű vezető lehetett. Az akciók „zaklató” leveleit lásd: ÁBTL O-12649.

volt munkatársukat,⁶⁷ hogy segítse a Horváth Edének a Vagongyár éléről történő eltávolítására indított mozgalmukat. Kijelentették, hogy a gyárban pattanásig feszült a légkör, de a dolgozóknak nem a rendszerrel, hanem egyetlen személlyel van bajuk, aki „azt hiszi, hogy hitbizománya [...] és 16 000 alattvalója van”. A vezérigazgató – a levél állítása szerint – csalhatatlannak tartja magát, akinek a szava „törvény”, személye „szent és sérthetetlen”, és ha valaki nem azt teszi, amit ő elgondolt, akkor azt kirúgja, leváltja, fizetését leszállítja, megbünteti. A pártnak és a szakszervezetnek semmilyen tekintélye nincs a gyárban, a vezérigazgató a gyakori személyi és szervezeti döntéseknél nem kéri ki a véleményüket, zömükben pártonkívüli, sőt politikailag kétes, egyes esetekben egyenesen börtönviselt vezetőkkel veszi magát körül. Totális egyszemélyi vezetést honosított meg a gyárban, az igazgatók, főosztályvezetők, üzemvezetők feje fölött átnyúlva saját maga dönt és intézkedik minden kérdésben.

A legsúlyosabb vád szerint Horváth Ede a beosztottaival szemben sokszor elfogadhatatlan stílust enged meg magának, alpári módon beszél velük.

„A munkást, műszakit semmibe veszi. A legegységesebb megbecsülés, tisztelet embertársai iránt hiányzik belőle. Az állandó hülyezés, kirúgom, megbüntettem légkör a vezetők idegrendszerét felőrli, idegesek és ők [ezt] továbbadják a fizikaiak felé.”⁶⁸

Az akcióbizottság ezért elhatározta, hogy „a népvagyon elherdálóját, a személyi kultusz megtestesítőjét, a pökhendit, a megbíráhatatlant” eltávolítja, addig, amíg nem késő. Felszólították Nagy Gyulát, hogy ő is „tegyen meg mindent Horváth Ede eltávolítására”. A levélíró azzal nehezítette meg a rendőrség dolgát és őrizte meg sikeresen inkognitóját, hogy kézírását eltorzította, és a levelet nehezen azonosítható szögletes betűkkel írta. Hasonló levelet küldtek a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság elnökének is.

A megyei párttitkár az ötoldalas irományt azonnal beszolgáltatta a Győr-Sopron Megyei Rendőr-főkapitányságnak, s ezzel a belső „ellenséget” felderítő és elhárító III/III-as gépezet szokatlan aktivitással beindult. A megyei rendőr-főkapitányság III-as osztályának vezetője, Dejczó Károly⁶⁹ alezredes ebből és más információkból arra következtetett, hogy Győrött „van, vagy keletkezőben van egy illegális csoport”, amelynek a kezdeményezői, illetve tagjai feltehetően olyan

⁶⁷ Történetünk főszereplői – Horváth Ede, Lombos Ferenc, Gögitz Antal, Nagy Gyula, Dávid István, Török István és mások – az 1920-as évek első felében születtek, és hosszabb-rövidebb ideig a győri Vagongyárban dolgoztak. Innen emelték ki őket és lettek függetlenített párt- és szakszervezeti funkcionáriusok, vállalati vezetők.

⁶⁸ ÁBTL O-12649. Az akcióbizottság 1964. szeptemberi levele Nagy Gyulának, az MSZMP Győr-Sopron megyei bizottsága ipari titkárának.

⁶⁹ Dejczó Károly (szül. 1926) eredeti foglalkozását tekintve mozdonyfűtő volt, 1949. március 19-én került a BM állományába. 1956-ban Békéscsabán a Belügyminisztérium Békés megyei főosztályának helyettes vezetője volt, innen helyezték Győrbe a megyei rendőr-főkapitányság III-as osztályának az élére, egyúttal a megyei rendőrfőkapitány helyettese lett (MNL GYMSMGYL Káderanyagok mikrofilmen, 1. tekercs).

személyek, akik az 1956-os felkelés leverését követő konszolidáció idején vagy azt követően „nem jutottak olyan politikai, illetve gazdasági funkcióba, amely az ő megítélésük szerint képzettségüknek megfelel”. De azt sem tartotta teljesen kizártnak, hogy a rendszerellenes „izgatást” részben olyan „jobboldali, reakciós elemek” követték el, akik tevékenységükkel zavart akarnak kelteni.⁷⁰

A széles körű nyomozás közel egy évig tartott, mivel a helyi és országos vezetők névtelen levelekkel történő „zaklatása” tovább folytatódott. 1964. október közepén a korábbihoz hasonlóan torzított írással készült levelet kapott Lombos Ferenc, a Győr-Sopron megyei pártbizottság első titkára és Wachtler András, akit Horváth Ede az elsők között rúgott ki a gyárból.⁷¹ Az akciósok 1964. december elején a Vagongyár mintegy két tucat középvezetőjét a termelés csendes szabotálására szólították fel, illetve céljukról és tevékenységükről tájékoztatták az MSZMP KB Ipari Osztályának a vezetőjét és a központi pártlapot, a *Népszabadságot* is. A leveleket „H. E. Eltávolításáért Küzdő Akcióbizottság”-ként vagy „Wilhelm Pieck Művek Akcióbizottsága”-ként, esetleg egyszerűen csak „Akcióbizottság”-ként szignózták. Előfordult az is, hogy a levélen sem dátum, sem aláírás nem szerepelt.

Lombostól mint a megye politikai vezetőjétől „utoljára” kérték, teljesítse a vagongyári munkások és mérnökök „azon egységes kérését, hogy a közutálatnak örvendő Vezérigazgatóját váltsák le”. Lényegében megfenyegették a megyei első titkárt, amikor azt írták, hogy „a 24. órában” még „visszaszerezheti a régi elvtársai, barátai bizalmát”, azokat, akik „mindig harcoltak és harcolni fognak az erőszak, a megfélemlítés, a szabad véleménynyilvánítás, [...] az emberi méltóság elnyomóival [szemben]. Most Önön a sor közénk áll-e vagy támogat egy veszített ügyet. Ma még jókor van, de holnap...?”⁷²

Wachtler Andrást az akcióbizottság ügyében két fővárosi III/III-as nyomozó kereste fel 1964. október 20-án, az új budapesti munkahelyén. Wachtler egyike volt a sérelmet szenvedett vagongyári vezetőknek, akinek – a nyomozók feltételezése szerint – érdekében állhatott az őt ért méltánytalanság miatt ily módon visszavágni. Wachtler a beszélgetés során részletesen kifejtette, hogy miért hagyta ott a győri Vagongyárat. Kijelentette, hogy „komoly vitái voltak *Horváth Ede* vezérigazgatóval, egy sor gyártási előiránnyal szemben, továbbá egyéb perspektivikus szervezési elképzelésekkel kapcsolatban”. Elmondta, hogy nem akart semmiféle „góc” vagy valamiféle „ellenállási mozgalom” részesévé válni, ennek még a látszatát is el akarta kerülni, ezért igyekezett mindenféle kapcsolatot megszakítani a Vagongyárral. A nyár folyamán fel is költözött Budapestre, és bízik abban, hogy az idő múlásával lassan majd elfelejti a gyárban elszenvedett sérelmeit.

⁷⁰ ÁBTL O-12649. A BM Győr-Sopron megyei Rendőr-főkapitányság III. osztályának 1964. szeptember 23-i jelentése.

⁷¹ A Wachtlernek írt néhány soros levél az új munkakörének elfoglalása alkalmából kifejezett jókívánság volt.

⁷² ÁBTL O-12649. Az akcióbizottság torzított kézírással írt levele Lombos Ferenc megyei első titkárnak, dátum nélkül.

Az akcióbizottságról csak annyit tudott mondani, hogy október közepén kapott egy névtelen levelet, amelynek nem tulajdonított különösebb jelentőséget, és azt azonnal megmutatta a Ganz–MÁVAG igazgatójának és több munkatársának, majd a levelet – amit „gyerekes hülyeségnek” tartott –, összetépte és bedobta a papírkosárba. A rendőrök kérésére felsorolta azokat a vagongyári vezetőket, akik Horváth Ede kinevezése után hátrányos helyzetbe kerültek, de azt határozottan cáfolta, hogy ezek a személyek bármiféle „bizottságot” szerveztek volna.⁷³

A megyei és országos pártvezetőknek írt leveleknek ugyanakkor semmiféle foganatja nem lett, a tettesek kiderítésére irányuló nyomozás ellenben egyre intenzívebbé vált. A szervezők 1964. december 6-án – mivel úgy gondolták, hogy Horváth Edét csak akkor lehet a gyár éléről elmozdítani, ha a Vagongyár lemarad tervének teljesítésével – következő lépésként 23 közvetlen termelésirányítót (gyáregységvezetőt, osztály- és üzemvezetőt, művezetőt) a termelés csendes szabotálására szólítottak fel. A „Kedves munkatársam, Barátom, Elvtársam!” megszólítású, AKCIÓBIZOTTSÁG! aláírású gépelt levelet a címzettek egy része meg sem kapta, mert a rendőrség utasította a postát a „gyanús” levelek beszolgáltatására.⁷⁴ A termelés szabotálására felszólító levelet elküldték a *Népszabadság* szerkesztőségének és Molnár Lászlónak, az MSZMP KB Ipari Osztálya vezetőjének is. Az ellenállás fő okát az akciósok abban látták, hogy „egy hatalomtól megszédült és a munkásosztálytól, a volt elvtársaitól nagyon messze elkerülő vezető, az egyesített gyárak Vezérgazgatójának személye nem kell a dolgozóknak”. Mégpedig azért nem kell, mert ismerik „műszaki és politikai képzettségének hiányosságait”, ismerik mint embert „az összes rossz tulajdonságaival” együtt, és látják a „kapkodó vezetését, a népgazdaságnak okozott károkat, a pazarlást, építkezéseit”, üzemrészek ki- és beköltöztetéseit. Mindenki a saját bőrén tapasztalja „a műszaki analfabetizmusát, de ugyanakkor a legkisebb beosztottjának a munkakörébe is intézkedik és beleszól”. Képességeinek a „fogyatékoságait” egyéni vezetési módszereivel kívánja „mindenkire ráerőszakolni [...] és] „jaj annak, aki más véleményen van”. Ahhoz, hogy az egyesített gyárban helyreálljon a normális élet, és az emberek ismét higgyenek a pártnak és a szocializmusnak, a szervezők szerint mindenkinek addig kell betartania az akcióbizottság tízparancsolatát, „míg e gyűlölt önkényúr el nem tűnik a történelem szemétdombján”. Ezt követően aztán ismét lehet, sőt kell is teljes odaadással és lelkesedéssel dolgozni.

A munka úgynevezett „tízparancsolata” humoros formában („A munkahely nem kocsma, hogy egész nap ott tartózkodj, nem Isten háza, hogy vasárnap is oda menj. Aki nem dolgozik, az nem hibázhat” stb.) régóta ismert volt a magyar munkahelyeken, amin unalmas óráikban sokan elszórakoztak. A forma a mostani esetben is ugyanez volt, de a tartalom sokkal komolyabb lett.

⁷³ ÁBTL O-12649. BM III/III-4/b. alosztály. Csikós Sándor r. alezredes alosztályvezető 1964. október 21-i jelentése.

⁷⁴ A leveleket egyforma kék borítékban, géppel címezve, 60 filléres bélyeggel bérmentesítve adták postára.

„Munkaterületén csak annyit és azt végezze el, ami a munkaköri kötelessége, de ezt lelkesedés, ambíció nélkül. Munkájában lélek ne legyen. Ne követeljen, ne erőszakoskodjon a kooperáló vállalatokkal, a szállítási határidők és a munka elvállalása érdekében. Gondolkozzon, hogy munkaterületén hogy lehet minél több gyártási, termelési akadályt objektív okokra rákenni, ezt papíron is fedezni (saját érdekében).”

A megyei rendőr-főkapitányság belső elhárítással foglalkozó III-as osztálya – a BM III-as főcsoportfőnökséggel szorosan együttműködve – hatalmas energiákat mozgatót meg annak érdekében, hogy a csoport tevékenységét felgöngyöltse és tagjait leleplezze. A gyanú a Horváth Ede által leváltott, illetve a gyárból eltávolított vagy a vezérigazgatóval kirobbant konfliktus miatt önként felmondott munkatársakra terelődött.

Írásszakértővel ellenőriztették a sértettnek vélt személyek kéz- és gépirását, valamint a Győrött és környékén vállalatoknál, intézményeknél, magánszemélyeknél fellelhető mintegy 1000 írógépet, hogy kiderítsék, hol és melyiken írták a szabotázsra felszólító leveleket. Akire a gyanú árnyéka vetődött, attól konspiratív módon igyekeztek hosszabb folyóírást beszerezni. A Vagongyári Pártbizottság kérésére a személyzeti osztály 1964. október 8-án több vezetőtől kézzel írt önéletrajzot kért. Az érintettek egy része ezen felháborodott, mert ebből arra következtek, hogy az akció szervezésével gyanúsítják őket.⁷⁵ Írásszakértői ellenőrzés céljából egyeseknél kikérték a középiskolai dolgozataikat.⁷⁶ Több gyanúsított személyt ügynökökkel figyeltek meg, telefonjaikat lehallgatták, leveleiket felbontották és elolvasták. A megfigyeltek közé tartozott többek között Rádli Béla, a Vagongyár gazdasági igazgatója, aki nyíltan szemben állt a vezérigazgatóval, bírálta koncepcióját, és megvalósíthatatlannak nevezte a tervezett közútimotor-gyártást. „Horváthországot”, „Horváth-bánságot” emlegetett és kijelentette, hogy előbb kap valaki beutazási engedélyt Nyugat-Németországba, mint a győri Vagongyárba.⁷⁷

Két vagongyári dolgozónál titkos munkahelyi kutatást tartottak. A rendőrségi akció azonban minden erőfeszítés ellenére eredménytelen maradt, a tettest (vagy tetteseket) nem találták meg, ezért 1966. január végén az „Akciósook” fedőnevű rendkívüli események dossziéját lezárták. A nyomozás befejezését azzal indokolták, hogy a felderítő munka folytatásával tovább éleznék, illetve ébren tartanák „a dolgozók körében ma is észlelhető vezérigazgató ellenes tevékenységet”. A tettes vagy tettesek személyét azóta is homály fedi.

⁷⁵ ÁBTTL O-12649. BM Győr-Sopron megyei Rendőr-főkapitányság III/III-2. Alosztálya. 1965. április 23-i jelentés.

⁷⁶ ÁBTTL O-12649. BM Győr-Sopron megyei Rendőr-főkapitányság III/III-2. Alosztálya. Intézkedési terv, Győr, 1964. október 29.

⁷⁷ ÁBTTL O-12649. Győr-Sopron megyei Rendőr-főkapitányság III/III-1. Alosztály. 1965. október 5-i kivonat Bakonyi fedőnevű ügynök jelentéséből.

A „sokszorosítás útján” elkövetett „izgatás”

A városi-megyei pártvezetők aggodalmát, de még inkább a dühét tovább növelte az a tény, hogy az akciósook tevékenységével párhuzamosan még egy – igaz, az előbbinél kisebb hatású – szervezkedés folyt Horváth Ede ellen, amely szintén a vezérigazgató leváltását célozta.⁷⁸ A két akció szinergikus hatása minden bizonnyal erősítette egymást, ami a rendőrséget még intenzívebb nyomozásra készítette. Az sem zárható ki, hogy az akciósooknak tulajdonított rendszerellenes „izgatás” egy részét (például a vagongyári WC falára írt feliratokat) nem ők, hanem ez a másik, kéttagú társaság követte el. Abban viszont majdnem biztosak lehetünk, hogy a két megmozdulás más-más személyekhez kötődött.⁷⁹

A Belügyminisztérium állambiztonsági szerve 1964. október 26-án rendelt el Győrött nyomozást ismeretlen személy ellen „izgatás” alapos gyanúja miatt. Az akkori Btk. 127. §-a szerint izgatást követ el az, aki a magyar nemzet, a Magyar Népköztársaság államrendje, nemzetközi kapcsolata, vagy valamely nép, nemzetiség, felekezet, faj, továbbá szocialista meggyőződése miatt egyes személyek vagy csoportok ellen „gyűlölet keltésére alkalmas cselekményt követ el”. Ráadásul ez esetben a „bűncselekmény” minősített esete forgott fenn, hiszen az „izgatást” „sokszorosítás” útján követték el, amit a törvény 2 évtől 8 évig terjedő szabadságvesztés kiszabásával büntetett. A két tettes – akiknek a személyét a nagyszabású nyomozás gyorsan kiderítette – a „sokszorosítást” egy játék guminyomdával követte el. A gyerekek számára készített guminyomdával egy fél írólapra egyetlen mondatot („Éljen a Kommunista Párt!”) nyomtattak, és ezt néhány tucat helyi vezetőnek, volt karhatalmistának feladó nélkül elküldték.

A rendőrség az „izgatásról” azoknak a személyeknek a bejelentése alapján szerzett tudomást, akik a nekik postán küldött röplapokat azonnal beszolgáltatták a rendőrségnek vagy pártszervezetüknek. A megyei III/III-as osztály egy hónap alatt kiderítette, hogy az egyik tettes Lovas József, vagongyári munkavédelmi felelős, akit 1964. november végén előzetes letartóztatásba helyeztek,

⁷⁸ A Belügyminisztérium az 1960-as évek közepén több jelentésben is tárgyalta a szovjet vezetésben bekövetkezett személyi változások, illetve a szovjet–kínai, szovjet–albán kapcsolatokban mutatkozó feszültségek következményeit, amelyek értékelésük szerint Magyarországon is fel erősítették a szektás-dogmatikus és jobboldali revizionisták tevékenységét. A BM jelentéseiben mind a két győri akcióra felhívta a Politikai Bizottság tagjainak a figyelmét, amely a röpcédulázás ügyében megadta az engedélyt rendőrségi és pártvizsgálat megindítására. A Lovas–Béres-féle röpcédula-akcióra nézve lásd: MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 350/1. ő. e. Előterjesztés a PB számára egyes belső ellenséges csoportok tevékenységéről, 1964. november 14. A Győri Járműipari Művek röpcédula akcióbiztonságával kapcsolatban pedig lásd: MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 368. ő. e. A Belügyminisztérium jelentése a PB számára a belső ellenséges erők helyzetéről. Lásd még Tabajdi 2013: 84.

⁷⁹ Ennek a legfőbb bizonyítéka az, hogy az akciósook utolsó fellépésére akkor került sor, amikor a másik akció a rendőrség már felgöngyölítette, tagjait kihallgatta, az egyik szereplőt előzetes letartóztatásba helyezte, a „bűnjeleket” megtalálta. Az akciósook levelei és röpcédulája alapos vagongyári ismeretekről tanúskodnak, sokoldalú, hosszú írások, ellenben a Lovas-féle röpcédula egyetlen sorra korlátozódott.

majd az időközben ugyancsak felderített társával, Béres Istvánnal⁸⁰ együtt bíróság elé állítottak és „izgatás” miatt elítéltek. Mivel az akcióbizottság Lovasék „izgatásával” párhuzamosan tevékenykedett, ezért a nyomozók feltételezték, hogy Lovasnak és Béresnek köze lehet ez előbbihez is.⁸¹ A kihallgatás során azonban mind a ketten tagadták, hogy az akciósok tevékenységében részt vettek volna.⁸² Lovas után Béres Istvánt is faggatták a nyomozók a Horváth Ede megbuktatására készülő csoport létéről, tagjairól és tevékenységéről, a Lombos Ferencnek, Nagy Gyulának, Wachtler Andrásnak írt levelekről, de Béres sem mondott (vagy nem akart mondani) erről semmit a nyomozóknak.⁸³

Lovas és Béres 1956–57-ben karhatalmista volt, majd alapító tagjai lettek az 1957 márciusában szervezett Munkásőrségnek. Elégedetlenek voltak a vagongyári pártérettel, Horváth Ede vezérigazgatói kinevezésével és működésével, mert mind a ketten alacsonyabb beosztásba kerültek a két gyár (Szerszámgyépgyár és Vagongyár) összevonását követő szervezeti és személyi változások során. Helyzetük kedvezőtlen irányú megváltozását Horváth Edének tulajdonították, és úgy vélték, hogy őket mint a kommunizmusért nagy áldozatot hozó párttagokat méltánytalan sérelem érte. Az 1956-os forradalom leverésében és az azt követő rendcsinálásban játszott karhatalmista szerepük alapján, valamint az ezért kapott „Munkás-paraszt hatalomért érdemrend” birtokában nem leváltásra, hanem magasabb pozícióra és elismerésre számítottak.⁸⁴

⁸⁰ Béres Istvánt a BM 1964. december 17-én szabadlábban hagyása mellett terheltek nyilvánította, és ellene is megkezdte a nyomozást izgatás miatt (ÁBTL V-152430. Belügyminisztérium III/1. Osztály E Alosztály összefoglaló jelentése Lovas József és társa ügyében, 1965. január 6.).

⁸¹ Nyilván az érdekelte a nyomozókat, hogy Lovasék akciója és az akcióbizottság között van-e átfedés, esetleg ugyanazokról a személyekről van-e szó (ÁBTL V-152430. 1964. december 10-i kihallgatás jegyzőkönyve).

⁸² ÁBTL V-152430.1964. december 14-i kihallgatás jegyzőkönyve.

⁸³ ÁBTL V-152430. Béres István kihallgatási jegyzőkönyve, 1964. december 17.

⁸⁴ Lovas József 1947-ben lett a kommunista párt tagja, miután hazatért a szovjet hadifogságból. 1950-ben alapszervi, majd gyári csúcsbizottsági titkár, később az MDP megyebizottság függetlenített politikai munkatársa lett. Rövid földműves-szövetkezeti ügyvezetőség után a Vagongyár fényező üzemének a művezetőjévé, később főművezetőjévé léptették elő. 1956. november 5-én a megyei karhatalom egyik alapítója, 1957. március 15-étől rövid ideig a Győr-Sopron megyei munkásőrség első parancsnoka, néhány évig a Magyar Honvédelmi Szövetség (MHSZ) megyei elnöke volt, majd visszament a Vagongyárba festőüzemi vezetőnek. Később behívták, katonai szolgálata alatt megbetegedett, betegsége idején átszervezés következtében a munkahelye megszűnt, őt pedig más munkahelyre osztották be, de régi fizetését továbbra is megkapta. Ennek ellenére az áthelyezést sérelmesnek tartotta. Béres István életútja is hasonlóan alakult. Nyolcéves korában (1934-ben) elveszítette édesanyját, ezért testvéreivel hosszú ideig menhelyen nevelkedett. 1951-ben meghalt az édesapja. Őt testvére közül három tbc-ben halt meg. Az 1950-es években hivatásos katonaként szolgált, majd 1956-ban ő is egyike volt a győri karhatalmat megalapító 14 személynek. A közgazdasági és az építőipari technikum elvégzése után a Győri Szerszámgyépgyárban dolgozott mint építési ellenőr. Ebből a munkaköréből minden indoklás nélkül váltották le, és munkavédelmi, később rendészeti előadói állást kapott (ÁBTL V-152430. A Győri Járásbíróság 1965. február 23-i első fokú ítélete Lovas József és Béres István „sokszorosítás útján elkövetett” bűnjegyében).

A kihallgatásuk során elmondták, hogy szerintük a kommunistákra csak addig volt szükség, amíg az 1956-os események után helyreállították a rendet, megszervezték a tsz-eket és stabilizálták a gazdaságot. Úgy látták, hogy kommunisták helyett olyan pártonkívülieket neveznek ki, akik nem mernek bírálni és az „asztalra ütni”, hogy így a vezetőknek „könnyebb legyen irányítani, vezetni”.⁸⁵

Gyakori találkozóiokon felvetődött, hogy ezeket a problémákat valahogyan a vezető pártszervek tudomására kellene hozni. Előbb azt tervezték, hogy az MSZMP KB-nak írnak levelet, amelyben feltárják a helyben tapasztalt hibákat. Ezt az ötletet azonban hamar elvetették, mert sejtették, hogy a KB a panasz kivizsgálását a helyi pártszervekre bízza, amiből nekik személy szerint mindenféle kellemetlenségük származna. 1964 nyarán⁸⁶ ezért úgy határoztak, hogy „Éljen a Kommunista Párt!” szövegű röpcédulákat küldenek elvbarátaiknak, főleg a volt karhatalmistáknak, illetve helyi pártvezetőknek. Így akarták a címzettek figyelmét felhívni az általuk észlelt hiányosságokra. Attól azonban tartottak, hogy kézírásukat felismerik, ezért úgy döntöttek, hogy a szöveget játék guminyomdával nyomtatják a levelekre, így kerülve el a várható megtorlást.

Béres István Budapesten megvásárolta a játék nyomdát, majd Hruscsov 1964. októberi leváltása után akcióba léptek. Abban reménykedtek, hogy Brezsnyev és Koszigin hatalomra kerülése Magyarországon is változásokat idéz elő a politikában, és megáll az MSZMP politikájának felfogásuk szerinti további jobbratolódása. Ekkor Lovas lakásán a játék guminyomdával elkészítették az egyetlen mondatból álló röpcédulát, mintegy 40 db borítékot kézzel megcímezték, a leveleket megfelezték, és a város különböző pontjain postaládákba dobálták. A gyanút magukról úgy próbálták meg elterelni, hogy Béres István címére is küldtek egy levelet.⁸⁷ A küldemények egy részét ebben az esetben is már a postán lefoglalta a BM, így azok el sem jutottak a címzetthez.

Lovas József és Béres István „bűnügyében” a győri járásbíróóság 1965. február 23-án nyilvános tárgyaláson hozta meg elsőfokú ítéletét. A két vádlott a cselekedetet beismerte, de tagadta, hogy ezzel bűncselekményt követtek volna el. Azt állították, hogy az „Éljen a Kommunista Párt!” szöveg nem alkalmas az MSZMP elleni gyűlöletkeltésre, továbbá a leveleket kizárólag kommunistáknak, mégpedig jórészt vezető pozícióban lévő kommunistáknak küldték. Abban bíztak, hogy a röpcédulák a kommunista vezetőket felrázzák, akik az általuk észlelt hibákat „meg fogják szüntetni”. Cselekedetükkel tehát tulajdonképpen a párt ügyét szolgálták. Az MSZMP politikájával általában egyetértettek, de a vagongyári vezetős-

⁸⁵ ÁBTL V-152430. Béres István 1964. december 17-i kihallgatás jegyzőkönyve.

⁸⁶ Lovas 1964. július 26-án mentették fel a két gyár 1964. január 1-jei összevonását követő átszervezések miatt megszünt üzemvezetői beosztásából, és ekkor bízták meg a Jármű gyáregység területén munkavédelmi előadói teendők ellátásával (ÁBTL V-152430. A WPJM személyzeti és oktatási főosztályvezetőjének, Erdei Ferencnek 1964. december 3-ai levele a BM Győr-Sopron megyei Rendőr-főkapitányságnak).

⁸⁷ ÁBTL V-152430. A győri járásbíróóság B. 129/1965. G. számú elsőfokú ítélete Lovas József I. rendű és Béres István II. rendű vádlott ügyében. Ugyanakkor a leveleket kézzel címezték meg, nem gondolva arra, hogy ez is elég lehet a kézírás felismeréséhez.

ben olyan hibákat észleltek, amelyek a párt politikájával összeegyeztethetetlenek, és ezekre a hibákra szeretnék volna a párt vezetőinek a figyelmét felhívni.

Azt a bíróság maga is elismerte, hogy a röpcédula szövege a vádlottak „céljától és a konkrét körülményektől” függetlenül nem alkalmas az „izgatás” büntetésének a megvalósítására. Azonban ha tényleg a pártot akarták volna éltetni, akkor az MSZMP-t kellett volna dicsőíteni. Ha a vádlottak célja valóban csak arra irányult volna, hogy a munkahelyükön észlelt, illetve sérelmezett egyes hiányosságok megszűnjenek, akkor a bíróság megítélése szerint az *országos pártvezetőségnek* kellett volna írniuk, és nekik feltárni a hiányosságokat. Ez az indoklás világosan példázza, hogy a kommunista hatalom, ha érdeke úgy kívánta, bármilyen magatartást képes volt büntetni. Mint korábban már láttuk, Háhnékat hasonló cselekmény elkövetéséért azért bírálták és büntették meg, mert *megkerülték* a „szolgálati” utat, és a helyi pártszervek helyett közvetlenül a legfelsőbb pártvezetőkhez fordultak.

A bíróság megítélése szerint Lovas és Béres cselekményét a személyükön esett „sérelem motiválta”. Lovas a saját leváltását úgy értelmezte, hogy ennek oka a párt politikájában bekövetkezett jobbratolódás. Az elszenvedett egyéni sérelmet „a kommunisták elleni tevékenységnek” fogta fel. A bíróság szerint a vádlottak megnyilvánulása „balos”, amely „feltétlen gyűlöletkeltésre alkalmas”. A bíróság tehát megállapította a vádlottak bűnösségét az izgatás elkövetésében. Enyhítő körülményként vette ugyanakkor figyelembe a vádlottak büntetlen előéletét, családi állapotát és az 1956 utáni tevékenységüket, amikor „az ellenforradalom utáni konszolidáció megteremtésében mindketten komoly munkát végeztek”. A vádlottak tevékenységét „a meggondolatlanság”, cselekményük súlyának hibás értékelése hatotta át, és maguk sem számoltak azzal, hogy a röplapokkal „a Párt politikájában milyen káros hatást idézhetnek elő”. A bíróság első fokon „sokszorosítás útján elkövetett izgatás büntette” miatt Lovas József elsőrendű vádlottat nyolc-, Béres István másodrendű vádlottat hathavi börtönre ítélte. A „bűnösökkel” fizettette meg a bíróság a felmerült 385 Ft-os írásszakértői díjat is.⁸⁸

Az ítélet ellen mind a ketten fellebbeztek, de 1965. április 28-án, másodfokon a Győr megyei bíróság a vádlottak és védőik fellebbezését elutasította, így az ítélet jogerőssé vált.⁸⁹ Lovas büntetésébe betudták az előzetesben töltött időt. Jó magaviseletük miatt harmadolással előbb szabadultak.⁹⁰ Kiszabadulásuk után „ellenséges magatartásuk miatt” mindkettejüket kizárták az MSZMP-ből.

* * *

⁸⁸ ÁBTB V-152430. A győri járásbíróság B. 129/1965. G. számú első fokú ítélete Lovas József I. rendű és Béres István II. rendű vádlott ügyében.

⁸⁹ ÁBTB V-152430. Belügyminisztérium III/1. Osztály E Alosztály összefoglaló jelentése Lovas József és társa ügyében, 1965. január 6.

⁹⁰ ÁTB V-152430. BM Győr-Sopron megyei Rendőr-főkapitányság III/III-2. Alosztálya. Jelentés, 1965. július 28.

A Győr-Sopron megyei Rendőr-főkapitányság 1965 nyarán készítette el a Wilhelm Pieck Járműipari Műveknél történt rendkívüli eseményekről szóló összefoglaló jelentését.⁹¹ Ekkorra a Lombos Ferenc megyei első titkár és Horváth Ede vezérigazgató közötti, személyes elemekkel teletűzdelt konfliktus már teljes mértékben eszkalálódott.⁹² Lombosnak kapóra jött ez a rendőrségi vizsgálat, amely ugyan elítélte a „pártellenes”, „anarchista” és „szektás” csoportok túlzó balos megnyilvánulásait, de egyúttal egy sor kompromittáló tény is feltárt Horváth Ede vezetési stílusával és emberi magatartásával kapcsolatban. Ezek a hibák a rendőrség szerint „kétségkívül motiválóan hatottak a pártellenes anarchista elemekre és az úgynevezett »akcióbizottságra«, aknamunkájuk végrehajtásában. Ugyanis a vezetés, de különösképpen Horváth Ede vezérigazgató elvtárs helytelen vezetési módszere és több intézkedése széleskörű elégedetlenséget idézett elő.” A jelentés a következő hibákat sorolja fel:

1. „Horváth Ede elvtárs sok esetben durván, az emberi méltóságot sértő hangnemben beszél az emberekkel”.

2. Vezetése alatt „indokolatlanul sok, elismert, köztiszteletben álló szakember és kommunista hagyta el a gyárat” vagy került alacsonyabb beosztásba.

3. Horváth Ede „nem bízik a vezetőkben”, ezért mindent maga tart a kezében, maga intéz. Beosztottai „nem rendelkeznek [a] munkájukhoz szükséges önállósággal”, ami sérti önérzetüket, egyeseket pedig passzivitásra készítet, csak azt teszik, „amire utasítást kapnak”.

4. „A párttagság, különösen az idősebb kommunisták elégedetlenek káderpolitikája miatt, ugyanis sok, korábban politikailag kompromittált személyt nevez ki, indokolatlanul vezető beosztásba. E hibák folytán Horváth Ede elvtárs népszerűtlenné vált úgy a párttagság, mint a pártonkívüliek körében.”

5. A vagongyári párttagság korábban nem tapasztalt mértékben passzív, közömbös, ami az „ellenséges” események kivizsgálása során abban nyilvánult meg, hogy csak a kártevésre, a termelés szabotálására irányuló felhívást ítélték el egyöntetűen, a többi kérdésben megoszlott a véleményük. Többen aránytalanul és méltánytalanul tartották Lovas József és Béres István börtönbüntetését, szerintük elég lett volna a pártfegyelmi eljárás ellenük.⁹³

A helyi kommunista vezetés immoralitását mutatja, hogy míg a fenti szakmai és emberi hibákat megfogalmazókat megbüntették, börtönbe zárták, elbocsátották a munkahelyükről, megvonták a jutalmukat, csökkentették a fizetésüket, néhány hónappal később ugyanezeket a vádakot – lényegében szó szerint – a Lombos–Horváth közötti konfliktusban igazolt tényekként táltatták, és egy koncepció jellegű eljárásban Horváth Ede megbuktatására akarták felhasználni. Lombos Ferenc és Horváth Ede ügye szokatlan módon a Politikai

⁹¹ ÁTBL V-152430. BM Győr-Sopron megyei Rendőr-főkapitányság III/III-2. Alosztálya. Jelentés, 1965. július 28.

⁹² Tischler 2005. Lásd még: Szakadát 1992b: 224–257.

⁹³ ÁTBL V-152430. BM Győr-Sopron megyei Rendőr-főkapitányság III/III-2. Alosztálya. Jelentés, 1965. július 28.

Bizottság elé került.⁹⁴ Bár Lombos és Horváth is szigorú megrovás pártfegyelmi büntetést kapott,⁹⁵ végső soron a konfliktusból a Vagongyár vezérigazgatója került ki győztesen. Ez azonban már egy másik történet.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

O-12649 Akciólok fedőnevű dosszié, 1964–1965.

V-152430 Lovas József és társa vizsgálati dosszié, 1964–1965.

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára (MNL GYMSMGYL)

XXXV. Az MSZMP Archívumában kezelt iratok

402. MDP Győr városi bizottság végrehajtó bizottságának jegyzőkönyvei, 1948–1956.

402. MDP Győr városi pártválasztmányi ülés, 1948–1956.

402. MDP Győr-Sopron megyei PB vb ülés, 1948–1956.

402. MDP Győr városi vb, 1948–1956.

415. MSZMP Győr-Sopron megyei bizottsága, 1956–1965.

415. MSZMP Győr városi vb ülés, 1960–1965.

415. MSZMP Győr-Sopron megyei bizottsága Káderanyag mikrofilmen, 1979.

415. MSZMP Megyei PB titkári iratok. Első titkári hatáskörbe tartozó káderügyek, 1960–1970.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 288-4 Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága, 1964.

M-KS 288-5 Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága, 1962–1965.

M-KS 288-25 Magyar Szocialista Munkáspárt Ipari és Közlekedési Osztály, 1963.

M-KS 932 Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Ellenőrző Bizottsága, 1965.

XIX-A-16-h Országos Tervhivatal, Berei Andor elnök iratai, 12. doboz. Berei Andor beszédei, cikkei II. rész, 1950–1956.

XIX-A-16-f Országos Tervhivatal, elnöki iktatott iratok, 45. doboz, 1961.

XIX-A-10 Gazdasági Főtanács, XXI/1-a-XXI/1-b 81. doboz, 1946–1948.

⁹⁴ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 373. ő. e. Az MSZMP PB 1965. augusztus 31-i ülése.

⁹⁵ MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. 76-77. ő. e. Az MSZMP KB 1965. november 18–20-i (kibővített) ülése.

A sztahanovista mozgalom az egész szocializmust építő dolgozó nép mozgalma. Beszéd a sztahanovisták első országos tanácskozásán, 1950. február 17-én. In: Rákosi Mátyás: *A békéért és a szocializmus építéséért*. Szikra, Budapest, 1951, 121–130.
Az MDP II. kongresszusának jegyzőkönyve. 1951. február 24.–március 2. Budapest, Szikra.

Szabad Nép, 1949–1950.

Nők Lapja, 1964.

Népszabadság, 1965.

Interjú Bangha Lászlóval, 2014, készítette Honvári János. (A szerző tulajdonában.)

Interjú Finta Csabával, 2014, készítette Honvári János. (A szerző tulajdonában.)

Interjú Fürst János feleségével is fiával, 2015, készítette Honvári János. (A szerző tulajdonában.)

Interjú Romvári Ferencsel, 2014–15, készítette Honvári János. (A szerző tulajdonában.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bayer József 1995: *Vezetési modellek – vezetési stílusok*. Vinton Kft., Budapest.

Dihmsmaier, Erich – Paschen, Michael 2011: *Psychologie der Menschenführung*. Springer-Verlag, Berlin–Heidelberg.

Fábián György é. n.: *Medvelepke. Kis történetek egy nagy emberről*. Kisremény Kiadó, Győr.

Germuska Pál – Honvári János 2014: A közúti járműgyártás története Győrött 1945-től 1990-ig. In: Honvári János (szerk.): *Győr fejlődésének mozgatórugói*. (A győri járműipari körzet, mint a térségi fejlesztés új iránya és eszköze c. kutatás monográfiái 1.) Universitas–Győr Nonprofit Kft., Győr, 21–111.

Honvári János 2006: *XX. századi magyar gazdaságtörténet*. Aula Kiadó, Budapest.

Horváth Ede 1990: *Én lennék a vörös báró?* Idegenforgalmi Propaganda és Kiadó Vállalat, Budapest.

Okvách Imre 1998: *Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956*. Aquila könyvek, Budapest.

Szabó Csaba 2008: Lopással vádolták a megyei párttitkár feleségét. *Múlt-Kor* http://mult-kor.hu/20081122_lopassal_vadoltak_a megyei_parttitkar_feleseget – utolsó letöltés: 2015. június 11.

Szakadát István 1992a: Harcok és herce-hurcák. Esettanulmány egy licencvásárlásról. In: Tamás Pál (szerk.): *Modernizációs szigetek*. MTA Politikai Tudományok Intézete – MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Intézete, Budapest, 141–193.

Szakadát István 1992b: Vörös bárók. In: Tamás Pál (szerk.): *Modernizációs szigetek*. MTA Politikai Tudományok Intézete – MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Intézete, Budapest, 224–257.

Tabajdi Gábor 2013: *A III/III krónikája*. Jaffa Kiadó, Budapest.

- Tischler János 2003: A Török-per. *Beszélő* (8.) 5. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-torok-per> – utolsó letöltés: 2015. június 1.
- Tischler János 2005: A „győri csata” – 1965. *Beszélő* (10.) 5. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-%E2%80%9Egyori-csata%E2%80%9D-%E2%80%93-1965> – utolsó letöltés: 2015. május 3.
- Voszka Éva 1984: *Érdek és kölcsönös függőség. Átszervezési tapasztalatok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Pap Milán

A vállalat dolgozója – a társadalom vállalata

Vállalati dolgozó és vállalati közösség a hetvenes évek tudományos ideológiájában

A HETVENES ÉVEK TUDOMÁNYOS IDEOLÓGIÁJA ÉS A SZOCIALISTA VÁLLALAT

A hetvenes évek brezsnyevi ideológiája sajátos helyet foglal el az államszocialista rendszerek történetében. A „fejlett szocializmus” hetvenes évek elején elfogadott társadalom- és gazdaságszervező elve egyrészt a nagyszabású hruscsovi reformtervektől¹ és a valamivel kevésbé ambiciózus Koszigin-reformtól való visszalépést szolgálta,² másrészt a gazdaság irányításában el kívánt mozdulni a komplex technológiai és szervezési rendszerek felé.³ A kelet-európai államszocialista rezsimek most is kénytelenek voltak igazodni a szovjet irányhoz, miután a Szovjetunió Kommunista Pártjának felső vezetésében döntés született a KGST-gazdaságok szorosabb integrációjáról.⁴ Magyarországon, az új gazdaságirányítási mechanizmus bevezetése után ez a fejlemény egy megoldásra váró dilemmát jelentett, továbbra is napirenden tartva a központi tertvutasítás versus vállalati önállóság kérdését. Ráadásul a legmagasabb termelési és technológiai színvona-

¹ A hruscsovi reform keletkezéséről és utóéletéről: Titov 2009.

² Az új főtítká, Leonyid Brezsnyev vezette garnitúra a hatvanas évek közepétől a Koszigin-reform néven ismertté vált programmal próbálkozott, amely követőkre talált Csehszlovákiában, illetve az új gazdasági mechanizmus révén Magyarországon is. A reformfolyamat, ahogy a magyar mechanizmusreform is, a gazdaság decentralizációját és legfontosabb szereplői, a nagy iparvállalatok önállóságának növelését célozta. A Koszigin-reform tehát maga is a hruscsovi ambíciók – például a kommunizmus anyagi alapjainak lefektetése 1980-ra – visszafogását szolgálta a gazdasági és társadalmi rendszer optimalizálása nevében, megbékítve a hruscsovi változtatások gyorsaságával elégedetlenkedő pártapparátus nagy részét (Hanson 2003: 101–108; Kähönen 2014).

³ Gooding 2002: 174–187; Sandle 2002. A „fejlett szocializmus” ideáját és programját a hatvanas évek során dolgozták ki a hruscsovi reformelképzelésekkel szemben, majd az SZKP XXIV. kongresszusától (1971) vált az államszocialista ideológia alapjává. Olyannyira, hogy az 1977-es szovjet alkotmányban is megemlítik (Sandle 2002: 166–167).

⁴ A szovjet közigazdászok már 1969-től megkezdték a gazdasági integrációra irányuló tervek kidolgozását. A keleti blokk integrációjának és koordinációjának fejlesztéséről szóló program a KGST 1971. júliusi bukaresti ülése után vált hivatalossá (Ouimet 2003: 77–78). A szocialista internacionalizmus jegyében a kelet-európai országok politikai és gazdasági mozgásterének korlátozása mellett a szovjetek az ideológiai munka összehangolását is elvárták a szatellit államok kommunista vezetésétől. A csehszlovákiai bevonulást követő évben az 1969-es moszkvai tanácskozás és zárónyilatkozata jelölte ki a közös ideológia alapvető irányát, amit az először 1971-ben megtartott, majd évente megismétlődő krími találkozókon erősítettek meg a Szovjetunió vezette blokk államainak vezetői. Az ideológiai integrációról és a vele kapcsolatos magyar taktikáról: Kalmár 2014: 370–390.

lon álló hazai vállalatok ebben az évtizedben fejlődésük új szakaszához érkeztek, a korábbi évtizedek munkaerő-bevonásán alapuló extenzív iparosítási politikáját egy szelektív-intenzív szakasz váltotta fel.⁵ Az ideológiai és technológiai változások megkövetelték egy, a korábbi időszaknál hatásosabb és szabályozottabb tudományos háttér kialakítását. A hetvenes évek során így a hatalom a reáltudományok fejlesztése mellett a gazdaságot támogató társadalomtudományok intézményrendszerét, szerveződését, finanszírozását és ideológiai beágyazottságát is igyekezett a szocialista rendszer fejlesztési normáihoz igazítani.⁶

A szocialista vállalat elméletével és az üzemi demokráciával kapcsolatos korabeli kutatások igyekeztek hozzárendelni a vállalati önállóság és gazdaságosság szempontjait az osztálytársadalmi érdekhez, amelynek kifejezője a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) politikája volt. Ebből a kísérletből adódott a társadalmi és gazdasági funkciók kényszerítő kettőssége, s ez alkotta a keretét a szocialista vállalatról szóló ideológiai és tudományos diskurzusoknak az 1970-es évektől. Ezek a diskurzusok tudományos-empirikus alapon álltak, ugyanakkor elfogadták a párt kongresszusain és hivatalos dokumentumaiban megfogalmazott ideológiai célokat. A társadalomtudományi kutatásokat tehát a társadalmi érdek mércéjével mérhetőnek tartották, ezért a hetvenes évek elejétől már alapvető szempontként jelent meg a kutatások társadalmi hasznosításának követelménye. A társadalomtudományoknak követniük kellett a párt által meghatározott ideológiát, tudományos eredményeik ennek megerősítését szolgálták.⁷ A szocialista vállalatról és az üzemi demokráciáról szóló diskurzusok a társadalomtudományi kutatás és a párt által hirdetett ideológia metszéspontján helyezkedtek el. Az üzemi demokrácia fogalma egyrészt magában foglalt egy modern, technicista vezetés- és irányításelméletet, amely a korszak tudományos-technológiai forradalmában kínált alternatívát a kapitalizmus taylorista üzemszervezésével, illetve a nyugaton ekkor már alapvető megközelítésként ismert *human relations* és *scientific management* elméletével szemben. Másrészt kapcsolódott a létező szocializmus még a hetvenes években is aktív kommunista utópiájához,⁸ a kommunista öngazgatás koncepciójához, amelynek eljövételét a hatalom az egyre távolibb, de

⁵ Kondor 2013: 12.

⁶ Kalmár 2014: 290–314.

⁷ Az elv érvényesítéséről a létező szocializmus kontextusában az MSZMP KB 1969-es tudománypolitikai irányelveiből lehet idézni: „Politikai-ideológiai életünk és a marxista-leninista társadalomtudományok fejlődése érdekében kiemelkedő jelentőségű a politika és tudomány kölcsönös kapcsolatának helyes értelmezése, a marxizmus-leninizmus egységének és tisztaságának védelme. [...] A társadalomtudomány művelőinek nagy szerepe van az antimarxista nézetek és az imperialista fellazítási törekvések elleni ideológiai harcban, a marxista társadalomtudományok eredményeinek propagálásában. A párt vezető szerveinek e kérdésekben kialakított álláspontját a társadalomtudományi intézmények és az e területen dolgozó kommunisták munkájuk során jutassák érvényre, s az szolgáljon tevékenységük vezérfonalául” (Vass [szerk.] 1974a: 365).

⁸ Zygmunt Bauman egyik korai elemzésében a szocializmust a domináns liberális burzsoá kultúrával szemben kialakult ellenkultúrának tekinti, amely elfogadja a domináns kultúra olyan eszmei alapjait, mint a társadalmi igazságosság és szabadság elve, ugyanakkor kritikai eszközeivel rámutat ezen elvek beteljesíthetlenségére az adott kultúrában. Ezért egy alternatív utópiát

még belátható jövőbe helyezte. Az államszocialista rendszer bukása felől szemlélve mindkét törekvés kudarcra volt ítélve. A nyolcvanas évek közepétől egyre több cikk, előadás, sőt kötet szólt a szocialista vállalatok funkcióinak túlburjánzásáról és a gazdaságossági elv előtérbe állításának szükségességéről. Ezek rámutattak a szocialista vállalat ideájáról szóló tételek és az üzemi demokrácia mint üzem- és vállalatszervezési elv tarthatatlanságára. Az üzemi demokráciáról és a szocialista vállalatról szóló irodalom történeti forrásanyagként ugyanakkor feltétlenül érdekes, hiszen rávilágít a szocialista vállalat, illetve a szocialista munka normatív szubjektumainak – tehát a munkásnak, az aktívának, a vezetésnek, a társadalmi szervezeteknek és egyáltalán a vállalatnak mint a munka világán is túlmutató közösségnek – az ideológiai felfogására és a hatalomnak a szocialista vállalattal és szereplőivel szemben támasztott elvárásaira.

A tudományterületek hatvanas-hetvenes évekbeli differenciálódásával mind a szocialista vállalat, mind az üzemi demokrácia különböző diszciplínák kutatási tárgyává vált. A hetvenes évek elejétől, a társadalomtudományi kutatóintézetek és hálózatok újrendezése után, ez az érdeklődés rendszerezett, hivatalos formát öltött: közgazdászok, szociológusok, statisztikusok, szociálpszichológusok többéves, széles kutatói gárdát megmozgató kutatásokat folytattak a témában. A hatalom részéről a szocialista vállalat alapjairól, funkciójáról, rendszeréről és a népgazdasági rendszerben elfoglalt helyéről szóló tudományos diskurzus megindítása egy átfogó gazdaságfejlesztési és tudománypolitikai stratégia része volt. Az 1972-ben minisztertanácsi határozattal elfogadott Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv (OTTKT) is erről árulkodik. Az OTTKT két, kormány szinten kiemelt kutatási iránya közül az egyik a szocialista vállalat vizsgálatát tűzte ki célul, ennek első elnöke Szabó Kálmán, a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) tagja, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem (MKKE) rektora volt. Az előzetes tájékoztatók szerint az 1972-től 1985-ig tartó, számos intézményt bevonó kutatási főiránynak be kellett számolnia a vállalatok tényleges működéséről, belső életükről, a vezetés céljairól és indítékairól, a vállalati dolgozók kapcsolatairól. Mindezek mellett figyelmet kellett fordítania arra is, hogy a gazdaságirányítási rendszer fejlesztése hogyan hat a vállalati gazdálkodásra, a vállalatok hogyan szolgálják a gazdaság egészének hatékonyságát és fejlődését, és a vállalatok mint munkahelyek mit nyújtanak, illetve mit képesek nyújtani dolgozóiknak. Végül a kutatásoknak ki kellett terjedniük az eredményesebb működési rendre tett javaslatokra és a vállalattal kapcsolatos elméleti kérdések tisztázására is.⁹ Az MTA felügyelete alatt, az MKKE koordinálásával meginduló makroszintű kutatások¹⁰ érintették emellett az üzemi demokrácia témáját

mutat fel, amely ugyanúgy, mint a liberális burzsoá kultúra, a valóság elemeiből táplálkozik (Bauman 1976: 47).

⁹ MNL OL M-KS-288. f. 41. cs. 151. ő. e. Tájékoztató jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottság részére a társadalomtudományi kutatási feladatokról, 1971. január 19., 26.

¹⁰ Szabó K. 1974a.

is.¹¹ Ezzel párhuzamosan pedig kiterjedt szociológiai vizsgálatokat, szociológiai felméréseket végeztek az MTA-n is, Mód Aladárné vezetésével. A Szociológiai Intézet részéről Héthy Lajos Makó Csabával végzett kutatásokat, és az üzemi demokrácia témáját több felmérés célozta az MSZMP Központi Bizottsága (KB) Társadalomtudományi Intézete és Közgazdasági Munkaközössége, a Politikai Főiskola Szociológia Tanszéke, valamint a Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézete részéről is.¹² A kutatások egyaránt érvényesítették a tudományos szakma (közgazdaságtan, szociológia, vezetéselmélet, vállalat-gazdaságtan, szociálpszichológia) és az ideológia szempontjait. Ezek a vizsgálódások szinte átláthatatlan mennyiségű szöveget termeltek ki a hetvenes évtized végére. Az üzemi demokrácia működését számos aspektusában érintették, így többek között kitértek a munkások szociális rétegződésére és bérezési viszonyaira, művelődési lehetőségeire és politikai elköteleződésére, vizsgálták a párt és a társadalmi mozgalmak helyét a vállalat életében, az alsóbb szintű és a felső vezetés tulajdonságait, a gazdaságossági tényezőket és a hatékony vállalatirányítást. A következőkben a vállalati dolgozó normatív szerepeit mutatjuk be a tudományos ideológia szövegei (párthatározatok, tanulmányok, kutatási beszámolók és monográfiák) alapján. A vállalati dolgozó fogalmának sokrétű determinációja abból fakadt, hogy egyszerre határozták meg gazdasági és társadalmi-politikai szereplőként. A vállalat pedig – mivel a rendszer ideológiai alapját a munkásosztály vezető szerepe jelentette – igyekezett egyensúlyozni e szerepek között.

A SZOCIALISTA VÁLLALAT SZOCIALISTA DOLGOZÓJA

Az új gazdasági mechanizmus bevezetése után a Kádár-rendszer ideológusai és a szocialista közgazdászok számára egyaránt kérdésként vetődött fel, hogy végül is miben különbözik a kapitalista és a szocialista vállalat. A korábbi években a válasz kézenfekvőnek tetszett az ideológia nézőpontjából: a II. világháború utáni társadalmi kisajátítással megszűnt a vállalatok tőkés funkciója, tehát a társadalmi hasznosság és nem a profitnövelés vált a céljukká. A hetvenes évek elején, a hidegháborús blokkok gazdasági versenyében azonban ez már nem tűnt elegendőnek. Ekkoriban mind a nyugati, mind a szocialista országokban fokozott érdeklődés fordult a vállalatok működése és fejlődése felé. A szocialista vállalat kutatói a nyugati országok közgazdászainak a vállalati működésre irányuló intenzív érdeklődését a monopolkapitalizmus és a tőkevállalatok nemzetközi szinten megmutatkozó erősödésének, a technológiai fejlődésnek és a vállalati struktúrák szintjén jelentkező változásoknak tudták be. Szabó Kálmán irányadó tanulmánya szerint a kapitalista vállalatok a tőkefelhalmozással, a nyereségráta növekedésének lehetőségével, valamint a tőkeallokáció és tőkeszerkezet változásaival képesek azt a hajtóerőt

¹¹ Szabó K. 1974b.

¹² Buza 1977a: 5–6.

produkálni, amely a tőkésvállalat fejlődését eredményezi. Ezzel szemben – mint írja – a szocialista vállalatok a gazdaságirányítás reformjával, illetve a vállalati gazdálkodás és irányítás ehhez igazodó új formáival kívánnak lendületet nyerni: „A népgazdaság hatékonyabb fejlődésének – bátran állíthatjuk – legnagyobb, még fel nem szabadított emberi és *anyag*i tartalékai a fennálló vállalati struktúrában rejlenek.”¹³ Míg tehát a tőkésvállalat esetében a tőke, addig a szocialista vállalat esetében a társadalmi forma számít a vállalati fejlődésben.

A munkásosztály (mint a szocialista rendszer vezető ereje) szempontjából kiindulva a különbségek a munkás tulajdonosi és nem bérmunkás voltából fakadnak, Szabó egy későbbi összefoglaló tanulmánya szerint. A tőkésvállalatokban a tőketulajdonosi érdek az értéktöbbletráta növelése felé tereli a vállalat fejlődését, a szocialista vállalat célja ezzel szemben a dolgozók személyi jövedelmének növekedése. Ez a dolgozót egyfajta „szocialista nyereségrészesedésben” teszi érdekeltté. A tőkésvállalatok rászorulnak a gazdasági takarékosagra, ami makroszinten a nyugati társadalmak munkanélküliségi problémájának kiindulópontja. A szocialista közgazdász a nyugati vállalatok gazdasági takarékoságában és a nyomában kialakuló munkanélküliségben az „össztársadalmi” potenciális munkaerővel való pazarló bánásmódot látott. Ezzel szemben a szocialista vállalatok a teljes foglalkoztatással „össztársadalmi” szinten kizárják az előbb említett pazarló tendenciákat, megteremtve a lehetőségét a munkaidő fokozatos csökkenésének. Sőt, a kéznél lévő munkaerőben rejlik a szocialista vállalat lehetősége a gyors korszerűsítésekre és a szakértelem hatékony és irányított felhasználására. A tőkésvállalat elosztási alapját a munkaerőáru értéktörvénye és értéktöbblettörvénye szerinti kalkuláció jelenti. A szocialista vállalatelméletben ez a vállalatoknál a humanizált munka formájában jelenik meg: „képességek szerint végzett egyéni és kollektív teljesítmény” alapján. Utóbbi jelenti a szocialista gazdaság ösztönzési rendszerének korszerűsítéséhez szükséges, dolgozói kreativitásból táplálkozó forrást.¹⁴

A szocialista vállalatelmélet szerzői, így az eddig idézett Szabó Kálmán is, a nyugati vállalatok működésének ellentmondásait és konfliktusosságát állították szembe a szocialista vállalat szervezett és a dolgozói, illetve „népgazdasági” szükségleteket kielégítő modelljével. Az okfejtés szerint a két modell különbsége az érdekek eredendően eltérő kezeléséből fakad. Míg a tőkésvállalatok esetében a tőketulajdonos vagy a tőkefunkciót gyakorló vállalatvezetés és a dolgozó érdeke szemben áll egymással és az osztályharc korszerű formáit mutatja, addig a magántulajdont nagyrészt felszámoló szocialista társadalomban a rendszer fejlődése a társadalmi érdekharmónia felé mutat. Zelkó Lajos, az MKKE docense, vállalatelmélettel foglalkozó professzora szerint ennek az az alapja, hogy a vállalat, a vállalatvezetés és a dolgozó érdeke a szocialista gazdaságban fedik egymást, kiegyensúlyozottságukat a népgazdasági-társadalmi érdek érvényesítése, tehát a gazdaságirányítás rendszere és a politikai akarat is lehetővé teszi. Utóbbi nem-

¹³ Szabó K. 1973: 1153 (kiemelés az eredetiben); lásd még: Kahulits 1978/79: 391–392.

¹⁴ Szabó K. 1977: 24–27.

csak a vállalati és egyéni érdeket helyezi egyensúlyba, de képes az egyes vállalatok közötti érdekütközések koordinációjára is: „A vállalati érdek, amely a dolgozók érdekeiből a közös érdekeket tartalmazza, tulajdonosi, vállalkozói és fogyasztói érdekek egységeként jelentkezik.”¹⁵ A vállalat egyrészről az érdekek összeegyeztetésének terepe, az egymással szembenálló érdekek különbségének feloldódása. Másrészről ugyanakkor a vállalat a népgazdasági-társadalmi érdekekhez illeszkedő gazdasági egység is.

A szocialista vállalat elméletén belül az érdekegyeztetés viszonyait meghatározó mechanizmusokat a demokrácia politikából eredő fogalmával írták le. Az „üzemi demokrácia” terminus és elterjedése azonban további magyarázatot igényel, mivel jelentését a Kádár-korszakban más, alternatív megnevezésekkel szemben igyekeztek rögzíteni. Így az üzemi demokrácia olyan jelentésre tett szert, amely egyaránt különbözik a sztálini időket megjelenítő bürokratizált és erőszak szervezeti eszközökkel is ellenőrzött termeléstől és munkásléttől, illetve a munkástanács és munkásdemokrácia eszméit felmutató, politikai célokkal is rendelkező dolgozói szerveződéseitől.

MUNKÁSRÉSZVÉTEL ÉS ÜZEMI DEMOKRÁCIA

Az üzemi demokrácia fogalma, amelynek elméleti alapjai a 19. századi utópista szocializmus szerzőihez (Charles Fourier, Robert Owen, Pierre-Joseph Proudhon), illetve a századvégi szociáldemokrácia, valamint a 20. század eleji szindikalizmus teoretikusaihoz köthetők, a Kádár-rendszer ideológiájában sajátos szemantikai pozíciót foglalt el. Az üzemi demokrácia fogalmának használata a hatvanas évek közepétől a kádári ideológia egyik kifinomult fogalmi innovációjának¹⁶ számított, az „üzemi” jelző használata ugyanis túlmutatott a munkások képviseleti helyének pusztá megjelölésén. A fogalom a politikai és a gazdaság-szervezési diskurzusok határterületén jelent meg, egyaránt használták a rendszer legitimációs fogalmaként, valamint a szocialista vállalatszervezés elemeként, vállalaton belüli intézmények és eljárások összefoglaló terminusaként.

Az üzemi demokrácia első magyarországi kísérletét a kádárista történelem-szemlélet 1944-ig vezette vissza, amikor a szovjet katonai front nyugatra tolódásával először jönnek létre üzemi bizottságok az Alföld nagyobb városaiban és üzeimben. Az üzemi bizottságok így – szólt a későbbi apologetikus beszámoló – tevékenyen járultak hozzá a népi demokrácia kialakulásához, az államosítás folyamatához és a tervutasításos gazdasági rendszer kiépítéséhez. A történeti beszámoló szerint az üzemi bizottságok ígéretes indulása azonban félrecsúszott a személyi kultusz éveiben. Az üzemi bizottságok történetével foglalkozó Kádár-kori irodalom ennek okát a gazdaságirányítás túlzott bürokratizálódásában vélte felfedezni,

¹⁵ Zekó 1976: 1390.

¹⁶ A jelzős szerkezet innovatív diszkurzív eljárásairól a demokrácia fogalma kapcsán: Collier–Levitsky 1997.

így az üzemi bizottságok nem válhattak az ország vállalatait lefedő „demokratikus” rendszer részévé. Az üzemi demokrácia korai formáinak torzulásáért a Kádár-korszakban határozottan Rákosiék elhibázott politikáját tették felelőssé.¹⁷

A sztálinista vezetés valójában az államosításokkal már 1948-tól fokozatosan megszüntetette az üzemi bizottságokat, a dolgozói jogok gyakorlását pedig a kibontakozó Rákosi-rendszerben az állami vezetéstől teljes mértékben függő szakszervezetek vették át. Az üzemek, gyárak élére munkásvezetőket, munkásigazgatókat állítottak, akiknek reprezentatív funkciójukon kívül pusztán a terv betartatása volt a feladatuk. A centralizált rendszert pedig a kollektív szerződésekben és az 1951-es munkatörvénykönyvben rögzítette a rákosista pártvezetés. A bürokratizált rendszerben az ideológia szintjén egyetlen formáját tartották fenn a munkások személyes érdekérvényesítésének: a munkaversenyt. A nagyfokú kizsákmányolással, improduktív munkaversenyekkel és a hagyományos közösségi kötődéseket szétszakító proletarizálás programjával ugyanakkor a rendszer, más társadalmi rétegek mellett, a munkások életét is megkeserítette.¹⁸ A Rákosi-korszak munkaversenyeit reprezentációs-nevelő céllal indították útnak, felmutatva az új, szocialista társadalomban a jó és rossz, az értékes és értéktelen, a társadalmilag hasznos és haszontalan viselkedési formák közötti különbséget.¹⁹ Emellett pedig a legkevesebb beleszólást engedélyezték egyrészt a tervgazdaság helyi szintű vezetésébe, másrészt a munkaversenyek céljainak és részleteinek kialakításába.

A Sztálin halálát követő Nagy Imre-kormány intézkedéseket foganatosított a reprezentációs célzatú munkaversenyek visszafogására, a gazdasági centralizáció lazítására, de a termelés „demokratizálása” felé nem történt jelentősebb előrelépés. 1953-ban, majd 1956-ban is határozatokban rögzítették a munkásrészvétel egyetlen formáját, amely a munkaversenyben való részvételre korlátozódott.²⁰

Az ötvenhatos felkelés nagyszámú munkás résztvevőjének szembefordulása a kommunista karhatalommal, majd a szovjet intervenció katonai túlerejével, részben a munkahelyi kizsákmányolás és igazságtalanság felett érzett elégedetlenségből táplálkozott. A szembefordulás azonban nemcsak a fegyveres harcokban nyilvánult meg, hanem magával hozta a demokratikus munkásszerveződés eszméjét is, amely a forradalom első napjaiban az egyre szaporodó munkástanácsok megalakulásában öltött testet. A munkástanácsok a november 4-i szovjet bevonulás után az új Kádár-kormány egyetlen ellenzéki központjaként – ez volt a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács – folytatták alkudozásait az új hatalommal. Országos szervezetszerű munkásképviseleti szervvé mégsem válhattak, mivel a kádári hatalmi központ megerősödése után adminisztratív eszközökkel, vidéken sortűzekkel oszlatott fel minden független munkásszerveződést.²¹ 1956 novemberét követően a munkástanács fogalma is eltűnt a kádárizmus szó-

¹⁷ Rác 1971.

¹⁸ Belényi 2009: 137–243.

¹⁹ Szabó M. 2007: 158–164.

²⁰ Buza 1969: 45.

²¹ Pittaway 2007: 58–71.

tárából, a történeti munkákban pedig csak idézőjelben jelenhetett meg, éppúgy, mint a forradalmi bizottságok, forradalmi tanácsok kifejezés.

Ezzel együtt a munkástanácsok szerveződése a forradalom legkényelmetlenebb momentumaként íródott be a Kádár-rendszer történetébe. Szükségessé vált a történet párthű átértelmezése, amely a munkástanácsokat alapvetően kommunista szellemiségű önszerveződésnek mutatta be. Érdeemes ebből a szempontból követni egy a hetvenes években megjelent, majd több kiadást megért, többszerzős történettudományi munka érvelését. A szöveg szerint október 24-én a párt döntött a kommunisták felfegyverzéséről, ez azonban ellenforradalmi árulás miatt nem érthette el célját. Így nem jutottak fegyverhez vagy nem tudtak ellenállni azok a munkásőrségek, amelyek a kommunista hatalmat védték az üzemekben. A fegyverrel rendelkező felkelők viszont sikeresen kiszorították őket, átvették feladataikat, így kerültek az üzemek a felkelők kezébe. Ugyanez a folyamat zajlott le a munkástanácsokban is:

„E szervek megalakítását október 25–26-án a kommunisták kezdeményezték: október 28-a után ezeket a munkástanácsokat az ellenforradalmárok feloszlatták vagy újból és újból átalakították. Az ellenforradalmárok vezetése alá került »munkástanácsok« – saját fegyveres őrségeikre támaszkodva – a budapesti üzemekben és a vidéki üzemek egy részében magukhoz ragadták a vezetést, és egyelőre megakadályozták a munka megindítását.”²²

A Kádár-korszak történelemszemlélete szerint tehát 1956-ban a munkásdemokrácia második önszerveződő kísérlete is kudarcba fulladt, ezúttal az ellenforradalmi szervezkedés és árulás miatt. 1956–1957 fordulóján a munka felvételét a Kádár-kormány adminisztratív és bérpolitikai eszközök bevetésével érte el. 1957 novemberében a Minisztertanács és a Szakszervezetek Országos Tanácsa (SZOT) közös határozata alapján megalakultak az első üzemi tanácsok az állami vállalatoknál.²³ Az MSZMP KB 1958-as munkáshatározatában pedig felvetődött a munkásokkal való párbeszéd szempontja, igényeik felmérésére, illetve a párt irányvonalának érvényesítésére az üzemekben. A pártvezetés tervei szerint felelevenítették volna a nyilvános pártnapokat, ahol a bel- és külpolitikai ügyek, ideológiai nézetek kerülhettek napirendre, a munkások pedig választ és felvilágosítást kaphattak az égető politikai kérdésekre. A határozat előírta a dolgozók mindennapi gondjaira való „odafigyelést” nyilvános tanácskozások, taggyűlések formájában.²⁴

A hatvanas évek elejére országszerte kialakultak az üzemi tanácsok, amelyekben a dolgozók képviseleti részvételét próbálták ösztönözni, olyan közvetítő szervek által, mint az üzemi párt-, gazdasági és szakszervezetek. Az üzemi tanácsok mellett másik fontos intézményként a termelési tanácskozások gyakorlatát igyekeztek bevezetni, amelyeken a dolgozók közvetlen részvétele érvényesült, és ahol

²² Balogh S. et al. 1978: 281–282.

²³ Pittaway 2012: 230–257.

²⁴ Vass–Ságvári (szerk.) 1964.

felszólalhattak, javaslatokat tehetek a termelés javítására, bírálhatták a szerintük káros gyakorlatokat. Termelési tanácskozásokat általában évente egy-két, jobb esetben három-négy alkalommal tartottak, a tanácskozás pedig kis munkaegységekben, esetleg üzemrészekben folyt.

Az üzemi demokrácia kezdetleges formáit már a hatvanas évek elejétől kritika érte, a tanácskozások pusztán formalitása miatt, amelyet egyaránt okozott a dolgozók érdektelensége, a vezetés elzárkózása a dolgozókkal való együttműködéstől, az anyagi feltételek hiánya, illetve a félelem attól, hogy a dolgozói bírálat „később visszaüt” a bírálóra.²⁵ Az üzemi demokrácia fejlesztése tehát a közvetett képviselői úton vagy kis közösségekben, munkarészlegekben indult el. A rendszer ideológiájának megalkotói számára azonban az üzemi demokrácia intézményeinek és működésének fejlesztése mellett annak „össztársadalmi” hasznossága is fontossá vált. 1965-ben jelent meg a *Magyar Szocialista Munkáspárt néhány időszervi ideológiai feladata* címmel a párt Központi Bizottsága által elfogadott, az új gazdasági mechanizmus ideológiai megalapozását nyújtó dokumentum. Számos társadalmi és gazdasági kérdés mellett a párt vezetése az üzemi demokrácia rendszerszintű fejlesztésének szükségességére is kitért ebben. Már nemcsak azt írták elő, hogy a párt és az állam a tömegek érdekeinek megfelelően határozza meg a politikát, de azt is, hogy a dolgozók ellenőrizhessék az előírt célok megvalósulását. Az üzemi demokrácia meglévő szervezeti formáit a dokumentum megfelelőnek találta, működésük formalizmusát viszont elítélte. A párt vezetősége szerint a munkásokat nevelni kell, hogy meg tudjanak felelni az üzemi demokrácia feladatainak, a vezetőktől pedig elvárható, hogy komolyan vegyék annak működését, sőt időről időre indítványozzák fejlesztését. A KB azzal kalkulált, hogy az új gazdasági mechanizmusban a vállalatok saját hatásköreinek bővítésével a szervezeti és anyagi források könnyebben mozgósíthatóvá válnak az üzemi demokrácia fórumainak létrehozására.²⁶ Az új ideológiai irányvonalnak megfelelően az MSZMP Politikai Bizottsága 1966-ban határozatban rögzítette a szakszervezetek hatásköreit és feladatait az üzemi demokrácia területén.²⁷

A hatvanas évek végére a kádári ideológia egyik alaptételét jelentette, hogy a rendszer demokratizmusa, a szocialista demokrácia nemcsak a politikai intézményekben (Országgyűlés, tanácsrendszer, MSZMP, Hazafias Népfront, szakszervezetek, KISZ stb.) megnyilvánuló „demokratikus mechanizmusokat” jelenti, hanem egy, a politikai-gazdasági-társadalmi rendszer egészére kiterjedő demokratikus működést. *Az üzemi demokrácia néhány elvi kérdése* című 1969-es pártdokumentum utóbbit nemcsak deklarálta, hanem a szocializmus fejlesztésének soron következő feladatákként írta le:

„A szocialista demokrácia érvényesülése, hatóköre nem szűkül le az állami hatalmi-igazgatási intézmények, szervezetek működésére. A szocialista hatalom egy saját

²⁵ Burán 1960; Jandek 1964.

²⁶ Vass (szerk.) 1968a: 137–138.

²⁷ Vass (szerk.) 1968b.

tos politikai rendszert épít ki, mely biztosítani tudja egyrészt az összehangolt, tudatos, tervszerű cselekvést, másrészt átfogja, mozgósítja az egész társadalmat a kitűzött célok végrehajtása érdekében.”²⁸

Az idézett, irányadó szöveg az üzemi demokráciát a szocialista demokrácián belül, a gazdasági demokrácia részeként írta le. A gazdasági demokrácia a dolgozók mindennapi tevékenységével összefüggő ügyek, problémák rendezése kell hogy legyen, ám ez korántsem elég. A „gazdasági demokrácia” ugyanis az a fórum, ahol a dolgozók tájékozódhatnak az általános politikai és társadalmi kérdésekről:

„Az együttélés normáiban kifejezésre jut és egyre inkább természetes emberi tulajdonsággá válik, hogy az ember nemcsak termelő tevékenység végrehajtója, hanem ezen túl is joga, kötelessége képességeit a közösség érdekében kifejteni.”²⁹

A szocialista demokrácia szervezeti formáit tekintve az üzemi demokrácia az „állami demokrácia” körébe sorolható. Szemben a „pártdemokrácia”, „szakszervezeti demokrácia” vagy „szövetkezeti demokrácia” működésével, az üzemi demokrácia az állami tulajdonban lévő vállalatok által teremtett és biztosított fórumokon jöhet létre. A dolgozók mint tulajdonosok joggyakorlása így az államnak nem a politikai, de a termelő részlegeiben válik lehetségessé. Ebben a joggyakorlásban, illetve az érdekek közvetítésében részt vesznek a párt szervezetei, a szakszervezetek vagy a kommunista ifjúsági szervezet is, ám mindvégig üzemen belüli fórum marad.³⁰

Az üzemi demokrácia más megközelítésben a „munkahelyi demokrácia” részét képezi a szocialista demokrácián belül. A „munkahelyi demokrácia” egy átfogó fogalom mindazon demokratizmusok működésére, amelyek nem politikai közegekben, hanem az ipari, a mezőgazdasági, a hivatali, az oktatási, a szolgáltatási, a tudományos vagy éppen a kulturális munka területén fejtik ki hatásukat. A munkahelyi demokrácián belül az üzemi demokrácia az ipari munkásság munkahelyi demokráciáját jelöli, s mint ilyen a szocialista állam vezető osztályának, a proletariátusnak a demokráciája. Így az üzemi demokrácia az osztálytársadalmi viszonyok terén a legfontosabb formáját ölti a munkahelyi demokráciának. Kiss Artúr a szocialista demokráciáról írott ismeretterjesztő kötetében a munkahelyi demokrácia „egyik fő megnyilvánulásának” nevezte az üzemi demokráciát, sőt az üzemi demokrácia fejlődésének „sorsdöntő” voltát emelte ki a társadalmi fejlődésre nézve:

„Az üzemi demokrácia a munkát végző emberek számára a legfontosabb a gazdasági szférában lehetséges demokratikus vívmányok, eljárások, intézmények között. Az üzemi demokrácia túlnyomórészt a munkásosztálynak juttat az eddigieknél

²⁸ Vass (szerk.) 1974b: 383.

²⁹ Vass (szerk.) 1974b: 384.

³⁰ Vass (szerk.) 1974b: 384–386.

nagyobb szerepet. Ezért *az üzemi demokrácia fejlesztése a munkásosztály vezető szerepének növelése szempontjából sorsdöntő.*³¹

Az üzemi demokrácia fejlesztésének az egész társadalom demokratizálására való hatása állt az ideológiai, propaganda- és tudományos munka várakozásainak középpontjában. Az elképzelés szerint az üzemi demokrácia eredményei a munkahelyi demokrácia más területein, így a hivatali munka és a „nem termelő tevékenységet” végző munka területén is a munkavégzés, irányítás, ellenőrzés demokratizálódásának mintájául szolgálhat. Eröss László 1977-es kötetében a hivatali munka demokratizálásának nehézségeiről szólva ezt írta:

„Úgy tűnik azonban, az üzemi demokrácia fejlődése gyorsíthatja a demokratizmus nem üzemi formáinak fejlődését is, egyrészt társadalmi méretekben, a demokratizmus átlagszintjének érzékelhető növekedésével, másrészt közvetlenül, a nem termelő vállalatok, intézmények alkalmazottjai részére is ad valami pótolhatatlanul értékeset a munkáshatalom demokratikusabbá válásának izgalmas munkahelyi folyamata.”³²

A hivatalos ideológiában tehát az üzemi demokrácia a szocialista demokrácia, azon belül pedig a gazdasági és munkahelyi demokrácia rendszerének része. Az üzemi demokrácia egy kiemelt terepe a korszak demokratizálási törekvésének, amely demokratizálás a diktatórikus korlátok megléte miatt mindig csak részleges maradhatott: nem jelenthetett a pártvezetés irányvonalától eltérő politikát, és nem nyilváníthatta magát függetlennek a vállalati pártszervektől. A politikai szerveződés útjától elzárt üzemi demokrácia fejlődését a rendszer fenntartói ezért más irányban képzelték el.

A „fejlett szocializmus” modernizációs ideológiájában elképzelhetetlen volt az üzemi demokrácia fejlesztése a részeinek, az üzemi demokrácia résztvevőinek és intézményeinek fejlődése nélkül. Utóbbi a jogok és köteleességek meghatározását, korszerűsítését, szélesítését jelentette, ami új pozíciók és mechanizmusok létrejöttét is eredményezte; döntő fontosságúnak azonban a tudati változásokat tartották, mind a munkások, mind a különböző szintű vezetők körében.

ÖNKÉNTESÉG, ÖNIGAZGATÁS, ÖNTUDAT

Kádár János 1977 áprilisában, a szocialista brigádok éppen esedékes országos találkozásán mondott beszédében a munkásosztály erényeit és a párthoz, a szocialista hatalomhoz való hűségét méltatta. A dicséreték között fontos helyen szerepelt a munkásosztály önszerveződése is: „A szocialista brigádmozgalmat nem pártunk, államunk vezető testületei kezdeményezték, hanem maguk a dolgozó

³¹ Kiss 1975: 137.

³² Eröss 1977: 40.

tömegek.” Az első titkár szerint a brigádmozgalom – amely élvezte az állami szervek és társadalmi intézmények támogatását is – „tömegmozgalommá, sőt népmozgalommá vált” az 1956 óta eltelt időszak alatt.³³ Ugyanebben a beszédében az 1957-ben létrehozott munkásőrség kapcsán is az önkéntesség elemét emelte ki Kádár. A kormány toborzó felhívására ugyanis annak idején „jóval többen jelentkeztek, mint amennyit a munkásőrség meghatározott kerete be tudott volna fogadni”.³⁴ A kádári ideológia és propaganda ideális dolgozóját az önkéntes részvétel, a hatalom politikai kereteihez való igazodás, valamint a szocializmus építése „objektív valóságának és szükségyszerűségének” felismerése jellemezte. A bolsevik típusú párt a munkásosztály politikájának megvalósítója, érdekeinek harcosa, a hatalom pedig a proletárdiktatúra által véglegesen a munkásosztályra szállt Magyarországon – hangzott el számtalanszor az ideológiai tétel.

A Kádár-korszak során a politika egyre több és újabb kihívással volt kénytelen szembenézni. A béremelések önmagukban sem egyszerű kivitelezése mellett a munkásosztályhoz kötődő feladatok adódtak az infrastruktúra, a lakáspolitikai, a nő- és ifjúsági politika, valamint a kulturális politika terén is. A hatvanas-hetvenes években, amíg a rendszer teljesíteni tudta ígéretét, a munkásosztály életszínvonalának folyamatos emelését, valóban egy „jóléti diktatúra” működését figyelhetjük meg.³⁵ Csakhogy a gazdaságosság és a jóléti intézkedések nem haladtak párhuzamosan: a fejlesztések, a modernizálás és a termelési racionalizáció már a kezdetektől alacsony határfokon működött. Ezen a hatvanas évek gazdaságirányítási reformja még tudott segíteni. A munkások számára azonban a reform – ahogy Bartha Eszter megjegyzi – több munkát és alacsony fizetésemelést jelentett, ráadásul szembesülhettek más rétegek, főként a szövetkezeti parasztság felemelkedésével.³⁶ Ezt a vezetést a hetvenes évek elejétől intenzív munkásjóléti intézkedésekkel igyekezett ellensúlyozni. Az új, a hetvenes évek második felében bekövetkező válságot pedig azzal kívánta túlélni, hogy növelte a magángazdaság és a piac lehetőségeit, ahol a munkások szert tehetek az életszínvonal fenntartásához szükséges mellékjövedelemre.³⁷ Ez ugyanakkor egyre jobban elvonta a munkást a közösségi élettől – nemcsak a politikai részvételtől, hanem az üzemi élettől is. Az üzemi demokráciával kapcsolatban sem megkerülhető az a konklúzió, amelyet Bartha Eszter von le könyve végén: „Azt mondhatjuk, hogy a létező szocializmus rákényszerült arra, hogy az »ellenség fegyvereivel« harcoljon a kapitalizmus ellen, és mindeközben lemondott arról, hogy kiharcolja a közösség-alapú antikapitalizmusban rejlő rendszerkritikai potenciált.”³⁸

³³ Kádár 1978: 514.

³⁴ Kádár 1978: 514.

³⁵ A „jóléti diktatúra” fogalma a Német Demokratikus Köztársaság munkáspolitikájának jellemzésére használt terminus a német kutatásokban. Bartha Eszter néhány megkötéssel a Kádár-korszak munkáspolitikájára is adaptálhatóan és adaptálandónak véli a megjelölést (Bartha 2009).

³⁶ Bartha 2009: 348.

³⁷ Bartha 2009: 352. Hasonló politikatörténeti narratívát vázol fel: Földes 1993.

³⁸ Bartha 2009: 362.

A Kádár-rendszer a gazdaság irányításában kapitalista elemek adaptálására kényszerült, ugyanakkor hosszabb távú terveiben egy a kapitalizmussal ellentétes ideológia, a munkásosztály öngazgatásának ideája mozgatta. Ahogy a fenti Kádár-idézetek is mutatják, ez akár jelenthette a munkásosztály fegyveres önszerveződését saját állama megvédésének érdekében, de leginkább a munkára és a munkahelyi öngazgatás kívánalmára vonatkozott. A szocialista társadalom állampolgára gazdasági meghatározottságai nyomán nyerte el társadalmi szerepét; amennyiben a dolgozó politikai cselekvő akart lenni, a munkahely jelentette számára a politika terepét.³⁹ A munkás ugyanakkor számos szerepben jelenik meg az üzemi demokráciáról szóló diskurzusokban, ami rámutat a kádári szocializmus munkásideáljának összetett konstrukciójára. A dolgozó egyaránt tulajdonos, részvételi jogok birtokosa, a hatalom gyakorlója, gazdaságirányítási tényező és a közérdek kifejezője. A „munkás-öngazgatás” ideológiai kerete így többszörösen terhelte tette a korabeli dolgozó normatív körülírását az ideológiai és az ideológiai alapokat elfogadó tudományos írásokban.

A „munkás-öngazgatás” irányított formája iránti ideológiai elköteleződés a Szovjetunió vezette kelet-európai blokk országait különböző mértékben ugyan, de egyaránt jellemezte. Lengyelországban például végig érvényben maradt a munkástanácsi forma, míg Magyarországon – az intézmény „ellenforradalmi” emlékezete miatt – az üzemi demokrácia más fórumokon várt megvalósításra. Példaként ott állt a Szovjetunió, ahol a hetvenes évek közepén az üzemi demokrácia mechanizmusainak köszönhetően a soron következő öt éves tervvel kapcsolatban mintegy ötvenmillió munkásvéleményt mértek fel és összesítettek.⁴⁰ Ezzel szemben a jugoszláv modell eltérést jelentett a többi szocialista ország „munkás-öngazgatási” rendszerétől: itt a párt- és társadalmi szervezetek közvetítése nélkül, közvetlen döntési rendszerben szervezték a vállalat irányítását, a szakszervezet háttérbe szorításával, illetve más érdekképviseleti szervek részvétele nélkül. A szovjet modellben – ahogy Magyarországon is – a közvetett és közvetlen formák egyaránt a rendszer részét képezték, a szakszervezetek pedig egyre erősödő szerepet játszottak az üzemen belüli érdekképviseletben.⁴¹ Az említett modellben a munkáshatalom, a munkásosztály vezető szerepe és a globális versenyhelyzet tudatosítása alapozza meg az üzemi demokrácia elméleteit. A témában megjelent első magyar nyelvű kötet a következő megállapítással kezdődött:

³⁹ Szabó M. 2007: 152.

⁴⁰ Eröss 1977: 52–57.

⁴¹ Az üzemi demokráciáról szóló pártdokumentum a jugoszláv modell visszásságai közé sorolja a vállalatok társadalmi beágyazódásának hiányát, a vállalati gazdaságosság mint egyedüli termelési érdek érvényesülését. Ironikus módon a jugoszláviai sztrájkokat említi mint a rendszer fenntarthatatlanságának és abszurdításának bizonyítékát. Hiszen ha a gyár a munkásoké, akkor „mit akarnak a munkások sztrájkokkal önmaguktól kikényszeríteni”? További diszfunkcióra hívja fel a figyelmet a Jugoszláviában a hatvanas évek végén jelen lévő munkanélküliség (Vass [szerk.] 1974b: 399).

„Korunkban, amikor harc folyik a két rendszer között, és e harcban bizonyítani kell a szocialista rendszer magasabbrendűségét, nem szorítkozhatunk – mint ahogyan azt nagyon sokan teszik – csak a gazdasági versenyre. Azt is bizonyítani kell, hogy melyik társadalmi rendszer tud nagyobb szabadságot nyújtani az emberek számára, mennyiben válhatnak a dolgozó tömegek saját sorsuk irányítóivá az élet minden területén.”⁴²

A saját sorsát irányító dolgozó kinevelése alapvető ideológiai célja volt az üzemi demokrácia ideájának. A *Társadalmi Szemle* 1977. őszi cikksorozat-índító írása⁴³ leszögezte: az üzemi demokrácia fogalma számos meghatározást nyert a megelőző években. A meghatározások közös halmazát a „dolgozók tényleges, érdemi részvétele” jelentette az üzem életében, a termelés területén. A dolgozói részvétel a vezetésben, ahogy a *Társadalmi Szemle* vitájának több írása is felvette, a szocialista állam jellegéből ered. Korábban is utaltunk már arra az ideológiai tételre, amely szerint a szocialista vállalat számára a dolgozó nem pusztán munkavállaló, hanem a vállalat eszközeinek, termelésének, gazdálkodásának kollektív tulajdonosa is.⁴⁴ Ez elsőként a szocialista állam deklaratív megállapításából fakad, miszerint a hatalom a dolgozó népé, amelyet a munkásosztály pártján keresztül gyakorol. Miután a kommunista párt kiterjedt kollektivizálási politikát, az elvont javakból pedig nagyméretű tökefelhalmozást és iparosítást hajtott végre, a kollektív tulajdon fő csoportját a termelési üzemek és vállalatok jelentették. A tulajdonosi jog effektív gyakorlása azokban az üzemekben illette meg a dolgozókat, ahol ténylegesen munkaviszonyban álltak. A szocialista államrend ideológiája szerint minden dolgozó tulajdonos minden termelési egységben, tulajdonosi jogát azonban munkavállalással tudja gyakorolni – a munkanélküliség ebben a relációban azt jelentette, hogy a dolgozó el van zárva tulajdonosi jogainak gyakorlásától. Az utóbbiból eredő elméleti problémákat foglalkoztatáspolitikai (vállalaton, kapun belüli munkanélküliség) és adminisztratív eszközök (közveszélyes munkakerülőnek nyilvánítás) alkalmazásával kívánták áthidalni.

A dolgozók tulajdonosi státuszából fakadtak a vállalaton belüli jogaik, amelyek szélesítése az üzemi demokrácia fejlesztésének egyik kiemelt területét jelentette. Először is a dolgozó rendelkezett az üzemen belüli folyamatok és körülmények alakulásáról való tájékozódás jogával. Időről időre felmerült azonban, hogy a dolgozó milyen mértékben és mélységig kell hogy tájékozott legyen a termelési folyamatokról. Az elméleti közmegegyezés az volt, hogy a dolgozónak nem szükséges olyan mértékben tájékozottnak lennie, mint egy mérnöknek vagy vállalatvezetőnek. Mivel azonban a termelés nem pusztán vállalatvezetési, tehát gazdasági kérdés, a saját életkörülményeit és a termelés társadalmi hatását érintő problémákban a dolgozónak joga van a részletek ismeretére. A tájékozódás így a termelés politikai-társadalmi vetületére terjedt ki, és csak áttételesen foglalta tehát magába a szervezés és irányítás kérdéskörét.

⁴² Buza 1969: 10.

⁴³ Szerk. [Benke Valéria et al.] 1977.

⁴⁴ Buza 1977b; Akszentievics 1977; Balogh J. 1977; Egerszegi 1977; Poros 1977.

Másodszor az üzemi étellel kapcsolatos ismereteken és tájékozottságon alapulhatott a dolgozók véleményezési és döntési joga a vállalati tervekkel és adott üzemszervek működésével kapcsolatban. A döntés jogát a dolgozók közvetett és közvetlen formában érvényesíthették. Így míg a termelési tanácskozások során közvetlen formában hallathatták hangjukat, a bérpolitika vagy a munkakörülmények javítása területén megbízottaik, vagyis a szakszervezet járt el. A hetvenes évek közepéig a szakszervezet útján biztosított közvetett képviselést műhelyi és üzemi szinten a szakszervezeti bizalmiak látták el, míg a vállalati szintű érdekképviselő feladata a bizalmiaktól függetlenül választott Vállalati Szakszervezeti Tanács, illetve annak végrehajtó testülete, a Vállalati Szakszervezeti Bizottság hatáskörébe tartozott. 1976-tól a bizalmi testületek vették át a Vállalati Szakszervezeti Tanács szerepét, ők választották a Vállalati Szakszervezeti Bizottság tagjait, és egyetértésük nélkül a vállalat vezetése nem dönthetett a dolgozók anyagi ösztönzését, illetve munkakörülményeit érintő ügyekben. A szakszervezeti bizalmiak jogkörének bővülését az üzemi demokrácia szakirodalmában pozitív lépésnek tartották, mert a bizalmi közvetlen kapcsolatot igyekezett fenntartani a dolgozókkal, ügyeket pedig a vállalatvezetés legfelsőbb szintjein képviselhetette. A vállalati tervezés szakmai előképzettséget igénylő ügyeiben azonban éppen úgy problémát jelentett a bizalmiak tájékozottságának hiánya, mint a képviselt dolgozók esetében.⁴⁵

A dolgozók mindezek mellett rendelkeztek a társadalmi ellenőrzés jogával is, amely a vállalati tervek végrehajtásának társadalmi kontrollját volt hivatott ellátni. A társadalmi kontroll mint ellenőrzési jog fontosságát a szocialista ideológiában azzal indokolták, hogy a termelékenység és hatékonyság növelése mellett a szocializmus vezető osztályának jóléti szempontjai is érvényesüljenek. Akadt olyan vélemény, amely szerint a dolgozók vezetésben való részvételének nem a vállalatvezetésbe vagy ügyintézésbe való beavatkozásukat kell jelentenie, hanem pusztán a társadalmi kontroll szerepének fenntartását a termelés és a vállalatvezetés felett.⁴⁶

A tulajdonosi jogokból fakadó jogosultságok⁴⁷ (és azok bővítése, finomítása) a rendszer ideológiájában objektív követelményként fogalmazódott meg,⁴⁸ hasonlóképpen az intézményi és személyi háttér biztosításához, az üzemi demokrácia fórumainak időzítéséhez, az informálódás eszközeinek (üzemi újság, faliújság, rádió stb.) és az ellenőrzés lehetőségeinek (beszámoló, tájékoztató) hozzáférhetővé tételéhez. Míg a hatvanas években ezen a téren (is) jelentős elmaradás volt tapasztalható, a hetvenes évek végére kiépültek a szükséges intézmények és mechanizmusok.

Az évtized végére sem oldódott meg azonban a szubjektív tényezők, a szereplők érdekelismerésének és társadalmi tudatának kérdése. A probléma egyaránt érintette a munkások, illetve a vezetők érdekeinek társadalmi tudatosulását, valamint ezek egyeztetését. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének vezetője a *Társadalmi Szemle* vitájában a tulajdonosi tudat kialakulását döntő

⁴⁵ Héthy 1980.

⁴⁶ Ferenczi 1977.

⁴⁷ Az üzemi demokrácia rendszerében kifejeződő dolgozói jogok összefüggéséről: Garancsy 1975.

⁴⁸ A hivatalos ideológiai megfogalmazás: Vass (szerk.) 1974b: 387–389; 423–428.

fontosságú tényezőnek nevezte az üzemi demokrácia fejlődésében. Hiszen vezető és dolgozó viszonyát a munkás továbbra is a munkáltató és munkavállaló viszonylatában közelíti meg – szölt az érvelés –, ami a szocializmus előtti rendszer kapitalista beidegződéseiből fakad, és ami a szocializmusban magától nem, csak az üzemi demokrácia mechanizmusainak fejlesztésével oldható fel. Akszentievics György szerint az érdekellentétek feloldását a munkások részéről még mindig hátráltatja az üzem életével kapcsolatos informálódás lehetőségének lebecsülése, a vállalati képviselési rendszer iránti bizalomhiány, az elvégzett munka utáni bérezés és jutalmazás igazságos fejlesztésének akadózása, és a mindezek nyomában eluralkodó munkahelyi közömbösség. Az is nyilvánvaló a szerző számára, hogy a dolgozók az általuk diszfunkcionálisnak tekintett üzemi demokrácia fórumain való részvételre fordított időn és energián igyekeznek spórolni.⁴⁹ A Budapesti Vegyi Művekben folytatott kutatásról beszámoló szociológus maga is beismerte, hogy a szubjektív feltételek megváltoztatása a legnehezebb feladat: ez még akkor sem sikerül mindig, ha a vezetői szándék is támogatja. Itt sem tudott azonban más megoldást javasolni a kutató, mint az üzemi demokrácia önmagával való erősítését, a tudat megváltoztatását a gyakorlat útján:

„A vállalati életben való részvétel, a problémák megoldásához való hozzájárulás tehát *feszültségekkel, terhekkel* jár. Az emberek aggályait, fenntartásait – olykor úgy is fogalmazhatnánk: közönyösségét – kell leküzdeni az előrelépés érdekében, s ehhez a legkézenfekvőbb útnak *a szemlélet, a tudat formálása* látszik. A tudatformálásnak viszont magának is a *legjobb módja* – mint erre az igazgató rámutatott – *a gyakorlat, az emberek bevonása a döntésekbe*, mégpedig olyan feltételek mellett, amelyek segítenek az aggályok, fenntartások legyőzésében.”⁵⁰

A dolgozók részvétele a vállalat irányításában társadalmi célokat is szolgált. A vállalat ugyanis (gazdasági szervezet lévén) gyakran a társadalmat felölelő népgazdasági céloktól eltérő érdeket jelenített meg. A gazdaságos működés, a termelékenység fokozása, az elosztás racionalizálása esetenként összeütközésbe kerülhetett a szocialista társadalom jólétének és fejlődésének elvével. Ez még a szocialista termelés viszonyai között is törvényszerű volt, ám a diskurzusban részt vevők a vállalati rendszer mechanizmusában és a munkások „demokratizálódásában” találtak megoldást a vállalati célok, illetve a társadalom céljainak közelítésére.⁵¹ Ezt a bizakodó nézetet osztotta Kóhalmi Ferenc, a *Társadalmi Szemle* rovatvezetője is, aki szerint a munkásrészvétel az üzemi demokrácia fórumain a társadalmi fejlődés kifejezője lehet, ehhez azonban szükség van a munkástudat társadalmi dimenziójának fejlődésére, arra, hogy a munkások tovább lássanak a „munkapadnál”, érzékeljék

⁴⁹ Akszentievics 1977.

⁵⁰ Simonyi 1976: 64. Kiemelés az eredetiben.

⁵¹ A hetvenes évek második felének üzemi demokráciával foglalkozó irodalma főként a dolgozó, a vállalatvezetés és a vállalat érdekeinek összeegyeztethetőségére koncentrált: Andics–Rozgonyi 1977; Héthy–Makó 1978; Héthy 1983.

a társadalomban betöltött szerepüket, és a szocialista közösség fejlődését szolgálják. Az üzemi demokrácia fórumain való részvétellel a munkás nemcsak saját tulajdonosi tudatra tehet szert, hanem részese lehet a szocialista államban működő általános demokratizmusnak is. Az üzemi demokrácia így egy művelődési folyamat és a munkásosztály politikai képzésének része.⁵²

A FELELŐS VEZETŐ

Az egyszemélyi felelős vezető (mint a vállalat irányítója) a dolgozó mellett az üzemi demokrácia működésének másik lényeges szereplőjét jelentette. A hatvanas évek új gazdasági mechanizmusának decentralizációs folyamatai után a vállalatvezető egyre nagyobb jelentőségre tett szert. Ismert a csoport egyes tagjainak felemelkedése a reform bevezetése után, és már-már a felső politikai vezetéshez hasonló fontosságuk a hetvenes és nyolcvanas évek folyamán. Az üzemi demokrácia eszméje komoly elvárások elé állította a vállalatvezetőket, a dolgozók vezetésbe való bevonása, a közvetítő szervezetekkel való folyamatos konzultáció vagy a dolgozói követelések komolyan vétele terén. A vezetők felelőssége volt először is az üzemi demokrácia működési feltételeinek biztosítása; az ezzel a kérdéssel foglalkozó szerzők azonban nemcsak az anyagi feltételekre gondoltak, hanem a vezetés különböző szintjeinek demokratizálására, a szubszidiaritás elvének érvényesítésére is. A már többször idézett Buza Márton egyenesen csak egy ilyen elvek alapján fennálló rendszert tekintett üzemi demokráciának. Definíciója szerint az „üzemi demokrácia nem egyszerűen a beosztott dolgozók demokráciája, hanem a különböző szintű vezetők demokráciája”.⁵³ Utóbbi szerinte illeszkedik a modern vállalatvezetés korabeli követelményeihez, ugyanis az egyre nagyobb méreteket öltő és egyre komplexebb struktúrával bíró vállalatokban az irányítási lánc meghosszabbodásával eltűnik az egyszemélyi felelősség, az alsóbb szinten megoldandó problémákról való döntéseket a vezetőséghez utalják, nehezkesebbé téve a vállalati struktúra működését. Az alapszintű problémákat csak középszinten tudják megoldani. A szerző további okfejtése szerint a fejlett vállalat-szervezés ezért idővel túllép az egyszemélyi vezetés lehetőségein, a rendszer csak a demokratizálási folyamatok nyomán válik irányíthatóvá és elszámoltathatóvá. Ezt egyébként a szocialista társadalmi viszonyok, és annak kifejezőjeként a szocialista demokrácia fejlődése is „szükségszerűvé és elkerülhetetlenné” teszi.⁵⁴

Más megközelítések abban látták a problémát, hogy az egyszemélyi felelős vezető szerepét és az üzemi demokrácia működését sem a jogszabályokban, sem a gyakorlati működésben nem tisztázták a hatvanas évek óta. Herédi István, az MKKE docense több kutatás eredményét foglalta össze, amikor kifejtette, hogy a leginkább elterjedt modellben az alapszintű döntések terén – például a munka-

⁵² Kóhalmi 1978.

⁵³ Buza 1977b: 69.

⁵⁴ Buza 1977b: 71.

kollektívák vagy szocialista brigádok szervezeteiben – működik az üzemi demokrácia, a felső vezetés ugyanakkor már az egyszemélyi vezetőre hárul.⁵⁵ A rendszer indulását követő két évtizedben diagnózisa szerint nem jött még létre a két pólus kölcsönhatása. Főként az elosztás kérdései hárulnak a vezetőre, és sok esetben a vezetés nem veszi figyelembe az üzemi demokrácia működését, berögzült szokás szerint negligálja a munkások többségi akaratát. A vezetőnek és az üzemi demokrácia fórumain kifejezett érdekeknek azonban találkozniuk kell egymással. Poros Tamás, a Budapesti Vegyiművek igazgatója szerint ez középtávú tervezéssel, illetve a vezetői hatáskör további decentralizálásával valósítható meg leginkább. A szerző szerint mindez nem jelenti a felelősség áthárítását a kollektívára, ugyanakkor a vezetői felelősségvállalás nem válhat az önkényes vezetés igazolásává, viszont a vezetőnek az üzemi demokrácia működtetésével kapcsolatban is felelősséget kell vállalnia: „egyéni felelősséggel kell vezetni, de egyedül vezetni felelőtlenység”.⁵⁶ Az üzemi demokrácia így a vezetők számára is egy tanulási folyamatként jelenik meg, ahol le kell építeni a régi beidegződéseket, és ki kell alakítani egy a kor szocialista vállalatvezetésének megfelelő demokratikus és szakszerű működést.

Az üzemi demokrácia ideális résztvevőiként felvázolt tudatos munkás és felelős vezető képe tükrözi az ideális vállalatról vallott Kádár-korszakbeli elképzeléseket. A vállalat eszerint egyrészt az érdekek összeegyeztetésének terepe, az egymással szembenálló érdekek különbségének feloldódása, s egyben a népgazdasági-társadalmi érdekekhez illeszkedő gazdasági egység. A *Társadalmi Szemle* vitájában részt vevő cikkíró, Györgyfalvy Miklós, a Ceglédi Állami Tangazdaság irodavezetője ezt a következőképpen fejezte ki:

„Az üzemi közösség egyes részei, csoportjai eltérő – egyes esetekben ellentétes – magatartást tanúsítanak vélt vagy valódi érdekeik következtében. A vállalat tevékenysége megköveteli, hogy a csoportérdekek fokozatosan összhangba kerüljenek. Lemorzsolódnak a vállalati, népgazdasági érdektől jelentősen eltérőek, és hatványozódnak az abba beleilleszkedők.”⁵⁷

* * *

Az államszocialista rendszerek bukása felől szemlélve a hetvenes évek, ellentétben a következő évtized politikai turbulenciájával, valóban a brezsnyevi szürkesség és mozdulatlanság évtizedének tűnhetnek. A hetvenes évtized azonban történeti szempontból azért lehet érdekes számunkra, mert ez a rendszerszintű ideologizálás utolsó dinamikus szakasza a szocialista államokban. A rendszer válságának elkerülhetősége tudatában ebben az évtizedben még lehetőség nyílt a politikusok, propagandisták és társadalomtervező tudósok számára távlatokban gondolkodni és hosszú távú stratégiákat építeni. A hetvenes évek elejétől a hosszú távú gazdasági

⁵⁵ Herédi 1977.

⁵⁶ Poros 1977: 93.

⁵⁷ Györgyfalvy 1978: 93.

és társadalmi stratégiák egyaránt jelentkeztek a szocialista blokk integrációjában és az egyes szocialista társadalmakon belüli integrációban. A „fejlett szocializmus” hivatalos ideológiája a kommunista fejlődésnek azt a korszakát kívánta kifejezni, amely az integrációs programok mellé a technológiai fejlesztés és fejlődés eszközeit állítja. A technológia ugyanakkor a fejlődésben ekkor már előrébb járó nyugatról jöhetett csak, ezért a brezsnyevi vezetés tudatosan épített a nyugati tudományos és technológiai transzferek jótékony hatására. Ebben az értelemben a nyugati nyitás és enyhülés, amely elsősorban a kelet-európai államokon keresztül történt, a hetvenes évek végéig velejárója volt a fejlett szocializmus víziójának.⁵⁸

A „fejlett szocializmus” ideológiája szerint a nyugattal szembeni versenyelőny éppen a nyugati technológiai transzferek jobb felhasználásából, a tervezés eszméjéből eredhetett. A gazdasági és társadalmi tervezés differenciált eszközeinek kiépítésébe a hatalom bevonta a gazdaságtant és a társadalomtudományt. A szocialista gazdaság motorjának tekintett állami nagyvállalatok vizsgálata, illetve a szocialista vállalat modelljének megteremtése jelezte az irányokat, amelyeket a hatalom jelölt ki az említett tudományágak számára. A szocialista vállalatot a hazai vállalatelmélettel foglalkozó tudósok a kapitalista vállalatokkal szemben határozták meg, a dolgozó helyzetét központi kérdésként kezelve. A szocialista vállalat elméletében a dolgozó olyan jogokkal és érdekérvényesítő képességekkel rendelkezett, amelyekhez hasonlóak a nyugati vállalatok munkásai számára nem léteztek. A dolgozói érdekek érvényesülését pedig a megelőző oldalakon említett szerzők (politikusok, közgazdászok, szociológusok, szakszervezeti vezetők stb.) az üzemi demokrácia működésében és intézményeiben látták megvalósulni. Az üzemi demokrácia ideológiája egyrészt a sztálini bürokratikus termelésirányítással a munkások érdekeinek, szükségleteinek kifejezését helyezte szembe, ami egyúttal az öntudatosuló munkásság tudati fejlődését segíthette elő. Másrészt az üzemi demokrácia az ötvenhatos munkástanácsai forma ellentétét is jelentette, mivel a munkástanácsokra a Kádár-korszakban a munkásképviselet káros politikai önállósodási kísérleteként tekintettek. Ide tartozik továbbá, hogy a jugoszláv mintájú munkás-önigazgatási rendszerrel is szemben állt az üzemi demokrácia modellje, amennyiben a termelőegységek teljes önállóságával szemben a politikai irányítás, a párt mint az objektív társadalmi igazság letéteményese szerepét hangsúlyozta.

A szocialista vállalat és az üzemi demokrácia rendszerében a dolgozó számos szerepben jelent meg: ő volt a társadalmi tulajdon közvetlen (munkája révén pedig közvetett) tulajdonosa, a termelés meghatározó tényezője és befolyásolója, a tervezéshez és az üzemvezetéshez hozzájáruló személy, és egyben politikai tudattal rendelkező, a munka közösségét és kultúráját építő állampolgár. A vállalatnak a gazdaságossági szempontok érvényesítése mellett arra is törekednie kellett, hogy a munkások érdekképviseleti intézményeinek működését, szociális biztonságérzetét és művelődési lehetőségeit biztosítsa. A nagyvállalatnak így nemcsak uszodát, óvodát, könyvtárat vagy egyéb szociális és kulturális ellátásokat

⁵⁸ Suri 2006: 133–143.

kellett biztosítania, hanem támogatnia kellett az önszerveződést, a politikai nevelést és a társadalmi tudat fejlődését is.

A rendszerváltásra az említett vállalaton belüli intézményeknek már csak a nyoma maradt. A nyolcvanas években ugyanis több tényező az üzemi demokrácia modelljének leépítéséhez vezetett. A szocialista vállalat funkcióinak és gazdaságossági tényezőinek újragondolása már a nyolcvanas évtized közepétől jelentkezett: a kritika a modell fenntarthatóságára irányult, és a gazdaságtalan termelékenység mellett az érdekképviselési intézményekre, jóléti és kulturális jutásokra való ráfordítások lehetséges csökkentésére hívta fel a figyelmet.⁵⁹

A nyolcvanas évek elején, válaszul a hazai szocialista gazdaság további válságjelenségeire, a társadalmi béke megőrzése érdekében a hatalom törvényesítette a „második gazdaságot”. Ez az állami nagyvállalatokban a vállalaton belüli munkaközösségek (vgmk) számának megszorodását jelentette, ezenkívül számos munkás vállalt második műszakot gazdasági munkaközösségekben (gmk) vagy kisiparosként. A „második munkahely” és az önkiszákmányolás lehetősége a személyes bevételek növekedésével kecsgettette a vállalatok dolgozóit, ugyanakkor a rekapitalizálódás e korai formája a szocialista vállalat közösséglvű ideológiájával ellentétes értékeknek adott teret a magángyarapodás előtérbe állításával.

A nyolcvanas évek közepén végül az állami vállalatoknál kötelezően létrehozták a vállalati tanácsokat, amelyek a kezdeti elképzelés szerint az öngazgatás valódi formáját teremtették volna meg a „vállalatvezetés demokratizálásával” a szocialista gazdasági szerkezetben.⁶⁰ A vállalati tanácsokban a vállalatvezetés és a munkavállalók képviseltették volna magukat. Ez a modell azonban nem tudta megfelelően kialakítani saját érdekképviselési eljárásait,⁶¹ a nyolcvanas évek végére pedig nem tudott megfelelni a gyors piaci liberalizálás követelményeinek sem. Ahogy Szamuely László és László Csaba írja: „A vállalati tanácsok megalakulásával a káderhatáskör és a tulajdonosi jogok gyakorlása kikerült az ágazati tárcák kezéből, és így a pártirányítás is rászorult a – helyi – konszenzusépítésre.”⁶² Az 1985-től kezdődő folyamat tehát a hatalom által meghatározott ideológiai irányítás és társadalomtervezés eszközt kivette a pártközpont kezéből.

⁵⁹ A probléma megközelítéséhez: Práger 1981, 1986; Kozma 1982; Bauer 1982; Csillag 1983; Kozma 1984.

⁶⁰ Szamuely László és Csaba László szerint a vállalati tanácsok létrejöttében az öngazgatási iskola képviselői – elsősorban Csillag Istvánt említik a szerzők – saját elméleti feltevéseiket látták megvalósulni. A vállalati tanács az iskola elképzelése szerint a hivatali visszaélésektől óvta volna meg a vállalat vezetését. A nyolcvanas évtized végére azonban a vállalati tanácsok működése Szamuely és Csaba szerint már diszfunkcionálissá vált a piaci liberalizálás következtében (Szamuely–Csaba 1998: 50).

⁶¹ A tanulmányban már többször idézett Héthy Lajos, az üzemi demokrácia egyik legismertebb magyarországi kutatója 1987-es cikkében a vállalati tanácsok érdekképviselési szervként való működésének korlátairól írt: a vállalati eszközök hiánya az érdekegyeztető intézmények működésében, a vállalaton belüli eredményes munkában való érdekeltség hiánya, a munkások jelentős részénél a másodlagos jövedelemszerzésre való orientáltság, végül pedig az informális alku-dozások rendszere (Héthy 1987: 62).

⁶² Szamuely–Csaba 1998: 53.

A nyolcvanas évek második felében eltűnt az üzemi demokrácia fogalma a hazai értelmiségi okfejtések szótárából. Ez a kádári ideológia végső összeomlásának időszaka, amelyet a kommunista politikai centrum szétzilálódása követett.

FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
M-KS-288. f. 41. cs. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának iratai, 1971. (http://www.archivportal.arcanum.hu/mszmp/a130523.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=APB_1971&pg=28&l=eng – utolsó letöltés: 2015. május 2.)
- Akszentievics György 1977: Ki hogyan érdekelt az üzemi demokrácia gyakorlásában? *Társadalmi Szemle* (32.) 10. 94–99.
- Balogh József 1977: A vállalat gazdasági és politikai funkcióinak kapcsolata. *Társadalmi Szemle* (32.) 12. 67–70.
- Burán Károly 1960: Az üzemi demokrácia érvényesítésének néhány kérdése. *Pártélet* (5.) 2. 60–64.
- Buza Márton 1969: *Az üzemi demokrácia*. Kossuth, Budapest.
- Buza Márton 1977a: *Az üzemi demokrácia fejlesztésének kérdései*. Kossuth, Budapest.
- Buza Márton 1977b: Az üzemi demokrácia érvényesítése: a gazdasági vezetők kötelessége. *Társadalmi Szemle* (32.) 9. 67–71.
- Egerszegi Csaba 1977: Termelési tanácskozás és üzemi demokrácia. Beszélgetés a Magnezitipari Művek igazgatójával. *Társadalmi Szemle* (32.) 9. 81–85.
- Eröss László 1977: *Az üzemi demokrácia és az emberi kapcsolatok. Fejezetek a társadalom-lélektan köréből*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Ferenczi István 1977: Az üzemi demokrácia: fokozott társadalmi ellenőrzés. *Társadalmi Szemle* (32.) 12. 72–74.
- Garancsy Gabriella 1975: A vállalati demokrácia egyes munkajogi kérdései. Egy vizsgálat tapasztalatai. *Állam- és Jogtudomány* (18.) 1. 27–57.
- Györgyfalvy Miklós 1978: Az üzemi demokrácia mint rendszer. *Társadalmi Szemle* (33.) 4. 93–95.
- Herédi István 1977: Az üzemi demokrácia és az egyszemélyi vezetés. *Társadalmi Szemle* (32.) 9. 78–81.
- Héthy Lajos 1980: A szakszervezeti bizalmi testületek és az üzemi demokrácia. *Társadalmi Szemle* (35.) 6. 14–26.
- Héthy Lajos 1987: Gazdasági demokrácia és érdekegyeztetés. *Társadalmi Szemle* (42.) 6. 56–71.
- Jandek Géza 1964: Az üzemi demokrácia alapvető fóruma. *Pártélet* (9.) 3. 14–20.
- Kádár János 1978: Felszólalás a szocialista brigádok V. országos tanácskozásán. In: uó: *A szocializmusért – a békéért. Beszéddek és cikkek 1972–1978*. Kossuth, Budapest, 514–528.

- Kahulits László 1978/79: A szocialista vállalat néhány elvi kérdése. In: Bartalos János – Vilmos József (összeáll.): *Olvasókönyv a kapitalizmus és a szocializmus politikai gazdaságtanának tanulmányozásához*. Kossuth, Budapest, 391–413.
- Kiss Artúr 1975: *Hogyan fejlődik a szocialista demokrácia? Politikatudományi vázlatok*. Kossuth, Budapest.
- Kőhalmi Ferenc 1978: Az üzemi demokrácia és a tanulás. Beszélgetés a Pamutfonóipari Vállalat Lőrinci Gyárában. *Társadalmi Szemle* (32.) 2. 73–77.
- Poros Tamás 1977: A vezetési rendszer fejlesztése és az üzemi demokrácia. *Társadalmi Szemle* (32.) 10. 89–94.
- Simonyi Ágnes 1976: Az üzemi demokrácia a munkások oldaláról nézve. Egy kezdeményezés és tapasztalatai a Budapesti Vegyi Művekben. *Társadalmi Szemle* (31.) 7. 56–65.
- Szabó Kálmán 1973: Gondolatok az egységes marxista vállalatelmélet kifejlesztéséről. *Közgazdasági Szemle* (20.) 10. 1152–1168.
- Szabó Kálmán 1974a: A szocialista vállalat. A távlati tudományos kutatási terv országos szintű feladatai. *Magyar Tudomány* (81.) 1–8.
- Szabó Kálmán 1974b: Az üzemi demokrácia és a politikai gazdaságtan. *Közgazdasági Szemle* (21.) 7–8. 769–783.
- Szabó Kálmán 1977: A szocialista vállalat alapfunkciói – politikai gazdaságtani megközelítésből. In: uő (szerk.): *Vállalati funkciók, vállalati struktúra. Válogatás „A szocialista vállalat” Országos Távlati Tudományos Kutatási Főirány keretében elkészült tanulmányokból*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 9–37.
- Szerk. [Benke Valéria et al.] 1977: Hogyan látjuk ma az üzemi demokráciát? *Társadalmi Szemle* (32.) 9. 64–66.
- Vass Henrik (szerk.) 1968a: A Magyar Szocialista Munkáspárt néhány időszerű ideológiai feladata. A Központi Bizottság irányelvei (1965. március 11–13.). In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966*. Kossuth, Budapest, 125–163.
- Vass Henrik (szerk.) 1968b: Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a szakszervezetek gyakorlati tevékenységéről és pártirányításuk továbbfejlesztéséről (1966. május 10.). In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966*. Kossuth, Budapest, 286–291.
- Vass Henrik (szerk.) 1974a: Az MSZMP Központi Bizottságának tudománypolitikai irányelvei (1969. június 27.). In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970*. Kossuth, Budapest, 335–367.
- Vass Henrik (szerk.) 1974b: Az üzemi demokrácia néhány elvi kérdése (MSZMP KB pártépítési munkaközössége) (1969. szeptember). In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970*. Kossuth, Budapest, 380–427.
- Vass Henrik – Ságvári Ágnes (szerk.) 1964: Az MSZMP Központi Bizottságának határozata a munkásosztállyal kapcsolatos egyes feladatokról (1958. október 16.). In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Kossuth, Budapest, 261–266.
- Zelkó Lajos 1976: Szocialista vállalatelmélet, politikai gazdaságtan és gazdaságirányítás. *Közgazdasági Szemle* (23.) 12. 1389–1402.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andics Jenő – Rozgonyi Tamás 1977: *Konfliktus és harmónia. A gazdasági szervezetek szociológiájának alapkérdései*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Balogh Sándor et al. 1978: *A magyar népi demokrácia története 1944–1962*. Kossuth, Budapest.
- Bartha Eszter 2009: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989*. L'Harmattan–ELTE BTK KETT, Budapest.
- Bauer Tamás 1982: A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok. *Mozgó Világ* (8.) 1. 17–42.
- Bauman, Zygmunt 1976: *Socialism. The Active Utopia*. George Allen and Unwin, London.
- Belényi Gyula 2009: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon 1945–1965*. Belvedere, Szeged.
- Collier, David – Levitsky, Steven 1997: Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research. *World Politics* (49.) 3. 430–451.
- Csillag István 1983: Az új „vállalati” szervezet alapvonásai. *Valóság* (26.) 7. 45–59.
- Földes György 1993: A Kádár-rendszer és a munkásság. *Eszmélet* (5.) 18–19. 57–73.
- Gooding, John 2002: *Socialism in Russia. Lenin and His Legacy, 1890–1991*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Hanson, Philip 2003: *The Rise and Fall of the Soviet Economy. An Economic History of the USSR from 1945*. Routledge, London–New York.
- Héthy Lajos 1983: *Vállalatirányítás és demokrácia. Az üzemi demokrácia szociológiai koncepciója és fejlesztésének lehetőségei szervezeti-társadalmi viszonyokban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Héthy Lajos – Makó Csaba 1978: *Munkások, érdekek, érdekegyeztetés*. Gondolat, Budapest.
- Kähönen, Aappo 2014: Optimal Planning, Optimal Economy, Optimal Life? The Kosygin Reforms, 1965–1972. In: Miklóssy, Katalin – Ilic, Melanie (eds.): *Competition in Socialist Society*. Routledge, Oxford–New York, 23–41.
- Kalmár Melinda 2014: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990*. Osiris, Budapest.
- Kondor Attila Csaba 2013: *Iparpolitika és Budapest a Kádár-korszakban: „A mechanizmus fojtogat bennünket”*. Napvilág, Budapest.
- Kozma Ferenc 1982: A gazdaságpolitika vállalatszempléletteről. *Társadalmi Szemle* (37.) 12. 25–39.
- Kozma Ferenc 1984: *Egyén, vállalat, állam. Adalékok a szocializmus gazdasági viszonyainak elméletéhez és a gazdaságirányítás modelljéhez*. Kossuth, Budapest.
- Ouimet, Matthew J. 2003: *The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill–London.
- Pittaway, Mark 2007: A magyar forradalom új megközelítésben: az ipari munkásság, a szocializmus széthullása és rekonstrukciója, 1953–1958. (Fordította: Baráth Katalin.) In: Gyáni Gábor – Rainer M. János (szerk.): *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történelmi irodalomban. Tanulmányok*. 1956-os Intézet, Budapest, 49–71.

- Pittaway, Mark 2012: *The Workers' State: Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh.
- Práger László 1981: Munkahely vagy vállalat? *Valóság* (24.) 5. 82–92.
- Práger László 1986: *Gazdaságon innen és túl. A szocialista vállalat parttalan funkciói*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rácz János 1971: *Az üzemi bizottságok a magyar népi átalakulásban 1944–1948*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sandle, Mark 2002: Brezhnev and Developed Socialism: The Ideology of Zastoi? In: Bacon, Edwin – Sandle, Marc (eds.): *Brezhnev Reconsidered*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 165–188.
- Suri, Jeremi 2006: The Promise and Failure of 'Developed Socialism'. The Soviet 'Thaw' and the Crucible of the Prague Spring. *Contemporary European History* (15.) 2. 133–158.
- Szabó Márton 2007: A dolgozó mint állampolgár. Fogalomtörténeti tanulmány a magyar szocializmus három korszakáról. *Korall* (8.) 27. 99–119.
- Szamuely László – Csaba László 1998: *Rendszerváltozás a közgazdaságtanban – közgazdaságtan a rendszerváltozásban*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest.
- Titov, Alexander 2009: The 1961 Party Program and the Fate of Khrushchev's Reforms. In: Ilic, Melanie – Smith, Jeremy (eds.): *Soviet State and Society under Khrushchev*. Routledge, Oxford–New York, 8–26.

Pogány Ágnes

In Memoriam Alice Teichova (1920–2015)

Alice Teichova halálhíre bécsi közvetítéssel jutott el a nyár közepén Budapestre. A neves gazdaságtörténész, aki kilencvenes évei elejéig aktívan részt vett a tudományos életben, 2015. március 12-én, Cambridge-ben hunyt el. Drámai fordulatokban és szerencsés megmenekülésekben gazdag élettörténete regényírók tollára kívánczok, és már eddig is több történeti publikációban került megörökítésre. Életének tíz évtizede alatt átélte, megszenvedte mindazt, amit Közép-Európában a 20. század hozott magával, de példát mutatott arra is, milyen utat járhat be egy tehetséges, minden nehézséget legyűrni képes nő a tudományban.

Brit gazdaságtörténészként alapvető szerepe volt abban, hogy Közép-Európa gazdaságtörténete a történeti kutatás fősodrába, az érdeklődés homlokterébe került. Richard J. Evans megemlékezésében kiemelte, hogy Alice hívta meg Norwichba, és tette ismertté az akkor még fiatal német történészeket, Hans-Ulrich Wehlert, Jürgen Kockat vagy az amerikai Gerald D. Feldmant. Terry Gourvish (a London School of Economics, Business History Unit későbbi igazgatója), szintén fontosnak tartotta megemlíteni, hogy a hetvenes években Alice vitt nemzetközi szintet az akkoriban igencsak provinciális angol tudományos életbe. Alice az 1970-es évektől kezdett Ausztriába járni, kapcsolatokat épített ki az akkor fiatal osztrák gazdaságtörténészekkel, Herbert Matissal, Dieter Stiefellel, Hans Kernbauerrel, Alois Mosserrel, Gertrude Enderle-Burcelllel. Támogatásával nyílt meg az út az osztrák, cseh és szlovák, majd az 1980-as évek végétől a magyar gazdaságtörténészek előtt is a külföldi ösztöndíjak, vendégkutatói helyek, tudományos együttműködések felé.

Alice legendás munkabírásának, szervezőtehetségének, kiváló kapcsolatainak köszönhetően számos nemzetközi kutatási projektet hozott létre, nemzetközi workshopok szervezésében vett részt, neves külföldi szerzőket felvonultató nívós tanulmányköteteket szerkesztett. Személyes varázsa, kedvessége, közvetlensége mindenkire hatással volt, könnyedén épített ki évtizedeken át működő, személyes barátságokon, kapcsolatokon alapuló tudományos hálózatokat, egész Európát átfogó tudományos kooperációkat. Ilyen volt például a bankok és az ipari vállalatok közötti kapcsolatok természetét vizsgáló nagy nemzetközi projekt, amely a gerschenkroni és hilferdingi téziseket kívánta verifikálni, számos európai országot bevonva a kutatásba, vagy a náci Németország által megszállt Európa gazdaságát kutató projekt, amit a European Science Foundation (ESF) finanszírozott. Életművének talán ez volt a legjelentősebb része: az „Alice-mafia”, ahogyan Terry Gourvish nevezte tréfásan, az a kutatói hálózat, amely jóval az Európai Unió által létrehozott kutatási pályázatok előtt folytatott nemzetközi összehasonlító vizsgálatokat, sok ország tudósainak közreműködésével.

1920. szeptember 19-én született Bécsben, Arthur Schwarz és Gisela Leist gyermekeként. Az apa aranyműves és órásmeister volt, a határozott és erős anya pedig az üzletben segített neki. A császárvárosban széles rokonsággal rendelkező, generációk óta asszimilált zsidó család viszonylagos anyagi jóléte kezdetben lehetővé tette, hogy lányuk zongorázni tanuljon és különféle sportokat űzzön. A gazdasági világválságban azonban tönkrementek, ami keresztülhúzta Alice továbbtanulási vágyait. A külvárosba költöző, magát egyetlen szobában meghúzó négytagú család 1938-ra lassanként konszolidálódó helyzetét az Anschluss, a gyilkos indulatok elszabadulása végképp tarthatatlanná tette Ausztriában. A kivándorlás mellett döntöttek, az erre jogosító engedélyhez azonban csak az juthatott hozzá, aki talált olyan brit családot, amelyik hajlandó volt őt háztartási alkalmazottként foglalkoztatni. Az I. világháború utáni Nagy-Britanniában külföldi munkavállalókkal pótolták a krónikus cselédhiányt, már a harmincas évek elejétől tömegesen vállaltak munkát közép-európai fiatal nők a brit szigetek háztartásaiban. Hitler hatalomra jutása után tovább duzzadt a munkát keresők száma, hiszen a cselédmunka menekülési lehetőséget biztosított Németország, Ausztria és Csehszlovákia számos üldözöttje számára. 1939 tavaszáig a Schwarz család összes tagjának sikerült Angliában menedékre lelnie; Alice anyja szakácsnőként vállalt munkát Exeterben, ahová kisfiát is magával vitte; apját egy helyi óras foglalkoztatta. Az érettségi előtt álló, alig 18 éves Alice pedig egy „Kindertransport”-tal jutott ki Angliába, egy Burmából hazatért jómódú, nyugalmazott öntözőmű-igazgató családjánál lett cselédlány, London egyik elővárosában, a Surrey megyei Kingston-upon-Thamesben.

Az ambiciózus fiatal lány nem érte be a háztartási munkával, és a családja is nagyon hiányzott neki. Egy évi cselédkedés után szüleihez költözött Exeterbe, egy Woolworth áruházban lett eladónő, ahol a főnökei is felfigyeltek rá, mert rengeteg kekszlet adott el főként munkáslányokból álló vevőkörének. Később irodai munkát kapott, ami mellett beiratkozott egy esti iskolára, és végre teljesült a vágya: sikerült felvételt nyernie az egyetemre. 1942-ben, a British Council ösztöndíjával és a család szerény anyagi támogatásával megkezdhette tanulmányait a Leedsi Egyetemen, ahol 1945-ben szerezte meg kitüntetéses BA-diplomáját közgazdaságtanból.

1940-ben, még Exeterben, abban a menekültklubban, amelyet apja hozott létre a helyi kvékerek segítségével, találkozott egy prágai orvostanhallgatóval, aki 1939 tavaszán menekült el Csehszlovákiából, és egyetemi tanulmányait Nagy-Britanniában folytatta. Mikuláš Teich a felvidéki Rózsahegyen (Ružomberok) született 1918-ban, szüleit koncentrációs táborban gyilkolták meg a II. világháború alatt. Alice és Mikuláš ettől kezdve elválaszthatatlanok lettek. 1944 januárjában összeházasodtak, és közel 75 évet töltöttek el együtt, kölcsönös szeretetben és megbecsülésben, egymást támogatva a nehéz időkben, betegségekben. Két gyermekük, Eva és Peter a háború után született. Nem véletlenül hasonlította őket megemlékezésében Philémonhoz és Baukiszhoz Herbert Matis, a bécsi egyetem gazdaságtörténet-professzora. Szinte minden percüket együtt

töltötték, Mikuláš még a külföldi konferenciákra is elkísérte feleségét. Bár nem gazdaságtörténettel foglalkozott, hanem tudománytörténészként lett elismert kutató, mégis ő volt mindig az egyik legérdeklődőbb, legaktívabb, vitára mindig kész résztvevő, aki Alice oldalán ülte végig az összes banktörténeti, vállalkozástörténeti workshopot, gazdaságtörténeti konferenciát, legyen az a világ bármely pontján. Legutóbb 2009-ben, Utrechtben találkoztam velük, a nemzetközi gazdaságtörténeti (WEHC) kongresszuson, ekkor Alice 89, Mikuláš 91 éves volt.

A világháború után a baloldali gondolkodású házaspár úgy döntött, visszatérnek Mikuláš szülőföldre, hogy részt vegyenek az ország újjáépítésében. Alice-nek újabb nyelvet kellett elsajátítania, újabb országban otthonra lennie. Folytatta tanulmányait, 1952-ben summa cum laude doktorált Prágában, 1960-ban megszerezte a történettudomány kandidátusa címet, 1964-ben pedig habilitált a Károly Egyetemen, ahol docensi kinevezést kapott. Gazdaságtörténetet oktatott, miközben tudománytörténész férjét a sztálinista tisztogatások részeként meghurcolták és áruelőként kizárták a kommunista pártból az ötvenes évek elején.

Az egész életében szocialista meggyőződésű pár az Alexander Dubček által képviselt reformok lelkes támogatója lett. A prágai tavasz idején Alice az egyetem pedagógiai karának választott párttitkáraként részt vett a kari liberalizálási folyamatokban. 1968 augusztusában, amikor a Varsói Szerződés katonai beavatkozása eltiporta az emberarcú szocializmus megvalósítására tett kísérletet, mindketten elvesztették az állásukat, és ismét menniük kellett. Az utolsók között lépték át a csehszlovák határt; később Alice gyakran emlegette, hogy ők voltak az egyetlenek, akiknek kétszer is sikerült idejében elmenekülniük. Szerencséjük volt, Mikuláš egyéves amerikai ösztöndíja révén érvényes vízummal, útlevéllel utazhattak külföldre. A kaliforniai vendégkutatói hónapok után már nem tértek vissza Prágába, az angliai Cambridge-ben kezdték újra harmadszor is az életüket, és itt telepedtek le végleg. Alice a kizárólag női hallgatók számára alapított Girton College-ban, Mikuláš pedig az újonnan létrehozott Robinson College-ban lett fellow, Alice 1971-ben Norwichban, a University of East Anglián kapott oktatói állást, majd négy évvel később ő lett az egyetem első női professzora, nyugdíjazásáig itt dolgozott. Alice a nyugdíjazási kort elérve is aktív maradt, 1986-ban a Cambridge-i Egyetem Közgazdaságtudományi és Politikatudományi Karának tagja, 1989-től az LSE főmunkatársa (senior reseach associate) lett.

Az angliai években bontakozott ki igazán Alice gazdaságtörténeti munkássága. Kezdetben főként Csehszlovákia gazdaságtörténetét kutatta.¹ Az első, és talán máig legtöbbet hivatkozott könyve² 1974-ben jelent meg, ami a müncheni

¹ Teichova, Alice 1988: *The Czechoslovak Economy 1918–1980*. London–New York; Teichova, Alice 1988: *Die Wirtschaftsgeschichte der Tschechoslowakei 1918–1980*. Wien; Teichova, Alice 1988: *Kleinstaaten im Spannungsfeld der Großmächte Wirtschaft und Politik in Mittel- und Südosteuropa in der Zwischenkriegszeit*. München.

² Teichova, Alice 1974: *An Economic Background to Munich. International Business and Czechoslovakia 1918–1938*. Cambridge. A könyvről Ránki György írt ismertetést a *Századok* 1979. évi 6. számában (1128–1129).

egyezmény addig ismeretlen gazdasági hátterét tárta fel. Csehszlovák és német levéltári források és statisztikák alapján vizsgálta a külföldi tőke és a nemzetközi kartellek szerepét 1938 előtt. A későbbiekben is a multinacionális vállalatok története, a közvetlen külföldi tőkebefektetések szerepe, a bankok nemzetközi tevékenysége foglalkoztatta. Több konferenciát szervezett ezekről a kérdésekről, majd ezek anyagából nagyhatású tanulmányköteteket szerkesztett olyan neves közreműködőkkel, mint Alfred D. Chandler Jr., Mira Wilkins, Geoffrey Jones, Roy Church, Philip L. Cottrell, Leslie Hannah, Hans Pohl, Eduard März, Richard J. Overy, Maurice Lévy-Leboyer, François Crouzet vagy az ekkoriban nemzetközileg is ismertté váló magyar gazdaságtörténész-páros: Berend T. Iván és Ránki György.³ A kötetek közül több spanyol és japán nyelven is megjelent. 1986-tól kezdett el a bankok történetével, iparfinanszírozó szerepével foglalkozni. A brit pénzügyi forrásokból finanszírozott nagyszabású kutatási projekt is számos fontos tanulmánykötetet eredményezett.⁴ A 21. század elején a gazdasági nacionalizmus, gazdaság és politika viszonya került érdeklődése homlokterébe, amit újabb kötetek megjelenése kísért.⁵ A nyolcvanas és kilencvenes években többször járt Magyarországon, magyarul is jelentek meg publikációi,⁶ több magyar történész-szel ápolt személyes barátságot.

A hetvenes évektől a szakmai elismerést rangos kitüntetések is jelezték, számos neves intézmény választotta tagjai közé.⁷ Nyolcvanadik születésnapján,

³ Teichova, Alice – Cottrell, Philip L. (eds.) 1983: *International Business and Central Europe 1919–1939*. Leicester–New York; Teichova, Alice – Lévy-Leboyer, Maurice – Nussbaum, Helga (eds.) 1986: *Multinational Enterprise in Historical Perspective*. Cambridge–London–New York–New Rochelle–Melbourne–Sidney–Paris; Teichova, Alice – Lévy-Leboyer, Maurice – Nussbaum, Helga (eds.) 1989: *Historical Studies in International Corporate Business*. Cambridge–New York–Port Chester–Melbourne–Sidney–Paris.

⁴ Teichova, Alice – James, Harold – Lindgren, Håkan (eds.) 1991: *The Role of Banks in the Interwar Economy*. Cambridge–London–New York–Port Chester–Melbourne–Sidney–Paris; Teichova, Alice – Cottrell, Philip (eds.) 1992: *European Industry and Banking between the Wars: A Review of Bank-Industry Relations*. Leicester–London–New York; Teichova, Alice – Gourvish, Terry – Pogány, Ágnes (eds.) 1994: *Universal Banking in Twentieth Century Europe*. Aldershot; Teichova, Alice – Kurgan-van-Hentenyk, Ginette – Ziegler, Dieter (eds.) 1997: *Banking, Trade and Industry. Europe, America and Asia from the Thirteenth to the Twentieth Century*. Cambridge.

⁵ Teichova, Alice – Matis, Herbert – Patek, Jaroslav (eds.) 2000: *Economic Change and the National Question in Twentieth-century Europe*. Cambridge; Teichova, Alice – Matis, Herbert (eds.) 2003: *Nation, State and the Economy in History*. Cambridge.

⁶ Teichova, Alice 1989: Ausztria gazdasági kapcsolatainak kialakítása az utódállamokkal, 1918–1926. A védett piactól a világpiacon konkurenciáig. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára*. (Társadalom- és művelődéstudományi tanulmányok 6.) Budapest, 237–254; Teichova, Alice 1990: Bilateral Trade Revisited: Did the South-East European States Exploit National Socialist Germany on the Eve of the Second World War? In: Glatz, Ferenc (ed.): *Modern Age – Modern Historian. In Memoriam György Ránki (1930–1988)*. Budapest, 193–209; Teichova, Alice 1996: Economic Thought in the Czech Lands at the Turn of the Nineteenth and Twentieth Century. In: Buza János – Csató Tamás – Gyimesi Sándor (szerk.): *A gazdaságtörténet kihívásai. Tanulmányok Berend T. Iván 65. születésnapjára*. Budapest, 163–172.

⁷ 1970 és 1976 között a cambridge-i St. Anthony's College főmunkatársa (Senior Associate Member), később a Girton College tiszteletbeli tagja volt. 1980-ban tagjai közé emelte a Royal

2000 szeptemberében kapta vissza osztrák állampolgárságát, a tiszteletére az LSE-n szervezett konferencia keretében, a londoni osztrák követségen rendezett ünnepélyes fogadáson. Életének utolsó évtizedeiben minden évben hosszabb időt töltött Bécsben. 1998 és 2003 között, az osztrák állam felkérésére részt vett az osztrák történezbizottság (Historikerkommission der Republik Österreich) lelkileg is nagyon megterhelő munkájában, amelynek célja a náci korszak történetével való szembenézés, a vagyonok akkori kisajátításának feltárása, és az egykori áldozatoknak járó vagyoni restitúció és kártérítés kérdésének tisztázása volt. A neves történészt Bécs városa által adományozott díszsírhelyen helyezték örök nyugalomra 2015. június 25-én.

Historical Society, ugyanebben az évben, Washingtonban Woodrow Wilson Fellow lett. Tagjává választotta a svéd SCASS (Swedish Collegium for Advanced Studies in the Social Sciences) és az amerikai Oregon State University (Center for the Humanities); 1987–89 között Emeritus Leverhulme Fellow. Díszdoktorává avatta az uppsalai (1985) és a bécsi egyetem (1995) is.

Mészáros Dániel

Fizet, mint a katonatiszt

A tartozások miatt indított büntetőperek iratainak forrásértékéről

A tartozások miatt indított büntetőperek iratai gazdasági szempontból ritkán kutatott forráscsoportnak számítanak, pedig ebből a megközelítésből is páratlan forrásértékük lehet. Az alább bemutatásra kerülő iratanyagokat a Szonda József nevén bejegyzett pesti szabócég történetének megírásakor használtam fel. Jelen írás keretében azt tárom fel e konkrét példán keresztül, miként lehet használni a büntetőperes iratokat egy cég ügyfélkörének megragadásához.

A CÉG RÖVID TÖRTÉNETE

A fent nevezett szabócég bécsi anyavállalatát Szonda József (született Szontag József, Hegyhátmaróc, 1821 – Budapest, 1879)¹ alapította 1859-ben.² A budapesti fióktelep megnyitására még 1873 előtt került sor a Lipótvárosban (Fürdő utca 1., ma József Attila utca).³ Szonda ekkor még iparendeléssel rendelkező kisiparosként tevékenykedett, cégbejegyzési kérelmét csupán 1879-ben adta be a Budapesti Királyi Kereskedelmi és Váltótörvényszékhez.⁴ Ugyanebben az évben Szonda József el is hunyt, így a cégbejegyzéssel kapcsolatos további teendőket már az özvegye (született Czomzer Franciska) kérvényezte Bécsből, aki egészen 1890 áprilisáig egyedüli tulajdonosa és vezetője volt az akkor még egyéni cégnek. Az említett évben Franciska legifjabb fiát, az akkor 26 éves Ferencet nevezte ki cégvezetőnek, majd 1894-ben mind a négy fiát tulajdonostárrá és cégvezetővé tette, így a cég közkereseti társasággá alakult, ő pedig 1895-ben kilépett belőle.

A vállalkozás presztízsét mutatja, hogy a monarchia mindkét fővárosában igencsak frekventált városrészekben voltak üzleteik, s ezek vezetését 1894-től a Szontag/Szonda fiúk⁵ párokban látták el: a budapestit a Lipótvárosban Lajos és Ferenc vezette, míg a bécsi Belvárosban, a Stephansdom tőzsomszédságában (Jasomirgott Strasse 8.) lévőt József és István.⁶ 1906-ban a budapesti üzlet is átköltözött az itteni Belvárosba, a Szervita tér 4. szám alá, ahol akkoriban

¹ MNL OL Mikrofilmtár, A 4758.

² *Compass* 1909: 1712.

³ *Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Altofen für das Jahr* 1873: 523.

⁴ BFL VII.2.e. 1879/870. Cégbejegyzési kérelem.

⁵ Nevüket 1902 elején magyarosították Szondára (BFL VII.2.e. 1879/870).

⁶ Utóbbi két fiú 1902-ben kilépett a budapesti cégből, de a bécsi szalont továbbra is ők vezették (*Compass* 1909: 1712).

a legelőkelőbb szabócégek működtek. Az új telephelyen pedig a firma telefonvonallal is rendelkezett.⁷

A cég kezdetben női ruhák szabásával foglalkozott (*Damenschneider*),⁸ ám a főváros fejlődésével és a nyugatias férfiruhák térnyerését követve profilt változtatott, és férfi elitszabósággá⁹ nőtte ki magát. Végül az 1890-es évek végére még inkább letisztult a pesti vállalkozás profilja, amikor *Uniformschneider* cég lett (elitszabósági profilját megtartva). Az egyenruha-szabászat a magyar szabóipar leghíresebb és legerősebb ágazata volt, s Budapest számított a centrumának.¹⁰

Az I. világháború utáni gazdasági helyzetben számos szabó cég vált fizetéképtelenné, ám a Szonda testvérek nem tartoztak közéjük. Talpon maradásuk kulcsa az lehetett, hogy újra nyitni tudtak a polgárság szélesebb rétegei felé, erre utal, hogy a *Compass*¹¹ ekkoriban már csupán csak ruhakészítőként (*Kleidermacher*) tartotta számon a céget. Ez sem volt azonban elegendő ahhoz, hogy hosszú távon mindkét telephelyet meg tudják tartani, így a bécsi vállalkozást végül 1922 körül felszámolták. A budapesti cég tevékenykedése ezután még pár évig nyomon követhető. A bukásra a nagy gazdasági világválság idején került sor, ugyanis az 1929 májusában kiadott telefonkönyvben még szerepeltek,¹² ám a válság után először kiadott 1936-os telefonkönyv már nem említette őket. Továbbá a *Budapesti Hírlap* és a *Pesti Napló* 1936. június 17-én megjelent száma is tanúsítja, hogy a Szonda József belvárosi egyenruha-készítő cég megszűnt.¹³

További vizsgálatokat igényel majd annak megválaszolása, vajon a Szonda cég miért nem nyitotta meg újból kapuit a válság elmúltával. Lehetséges, hogy az egykori tulajdonosok elhaláloztak vagy elvesztették tőkéjüket, esetleg más pályán helyezkedtek el. Utóbbira utalnak az idézett 1936-os cikkek is. Az is elképzelhető ugyanakkor, hogy a konfekcióipar térnyerése és az áruházak konkurenciája állt a háttérben.

Szonda József cége közel hetvenéves működése során egy nem különösebben kiemelkedő szabóságból nőtte ki magát egy katonai és egyben luxus cér-

⁷ [Táv]beszélő hálózatok előfizetőinek és nyilvános állomásainak betűrendes névsora 1906. november: 399.

⁸ *Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Altöfen für das Jahr 1873*: 523.

⁹ A luxusszabóságok igen szűk, ám annál előkelőbb vevőkörrel dolgoztak, s a megrendelők minden igényét igyekeztek kielégíteni. Nemcsak a vevőket jellemezte, hogy kinél varratják ruháikat, hanem a szabóságokat is minősítette, hogy kik varratnak náluk. Ezek a szalonok „nemhogy nem hirdettek az újságokban, de gyakran még külön ajánlás is szükséges volt ahhoz, hogy ismeretlen vevők náluk dolgoztassanak” (F. Dózsa 1989: 155).

¹⁰ F. Dózsa 1977: 179.

¹¹ *Industrie Compass* 1919: 2673.

¹² *A Magyar Kir. Postavezérgazgatóság hivatalos kiadása, a Budapest és környékének távbeszélő betűrendes és szaknévsora* 1929. május: 387.

¹³ *Budapesti Hírlap* 1936. június 17. 9; *Pesti Napló* 1936. június 17. 13. Ezen cikkeket felkérés alapján közölték a nevezett lapok: „Szonda Lajos, a Miskolczi és Társa papír- és mű-palagyári cég központi irodájának tisztviselője, a Szonda József megszűnt belvárosi egyenruhakészítő cég tulajdonosának fia, annak megállapítását kéri, hogy ő nem azonos azzal a Szonda Lajossal, akit a m. kir. honvédtörvényszék legutóbb kémkedés miatt 15 évi fegyházra ítelt.”

nabárósággá. A szabóság képes volt a legelőkelőbb ruhaneműk előállítására és a legmagasabb igények kielégítésére. De vajon mi derülhet ki egy ilyen cég ügyfélköréről?

A PERANYAGOKRÓL

A cégek történetében a vevőkör azonosítása az egyik legnehezebb feladat, mivel nagyon ritkán maradtak fenn erre nézve céges vagy egyéb iratok. A Szonda cég esetében szerencsés módon rendelkezésemre álltak családi feljegyzések, és kiaknázható volt egy különleges forráscsoport is, a büntetőperes ügyiratoké. Ezek a perek a cég által beadott keresetek voltak, amelyeket a nem fizető vásárlók ellen indítottak. A periratokat az ítélet jogerőre emelkedése után „az elsőfokú eljárást lefolytató bíróságnál kellett irattározni”, az ítéletpéldányokat azonban valamilyeni, az ügyben érintett szervnek megküldték.¹⁴ A jelen tanulmányban bemutatandó források egyrészt a Budapesti Királyi Törvényszék polgári peres iratai, másrészt a Budapesti IV. Kerületi Járásbíróság sommás perek¹⁵ iratai között találhatóak meg Budapest Főváros Levéltárában (BFL).¹⁶

Az iratokra a BFL Levéltári Egységes Adatkezelő Rendszerében (LEAR) bukkantam rá, amelyből kiderültek a perek alapadatai: fajtájuk (polgári per), jelzetük, résztvevőik, ezek jogállása (al- vagy felperes), lakcíme, az ügy típusa (vagyoni per), a per tárgya/értéke, illetve az évköre. Kutatásom évében, 2014-ben egy VII.7.b állagba tartozó ügy kivételével az összes ügy digitalizált mikrofilmként, kikérés nélkül olvasható volt a BFL számítógépein. 2015 márciusában már kényelmesen, otthonról kutathatóvá váltak a fent nevezett dokumentumok a Hungaricana Közgyűjteményi Portál¹⁷ jóvoltából. Maguk az iratok zöld fedeles

¹⁴ Kenyeres–Sipos (szerk.) 1997: 193.

¹⁵ A sommás per fogalmát az 1836. XX. tc. honosította meg hazánkban, ilyen pert folytattak le a kisebb értékű követelések miatt megindított perekben, amelyeket szóbeli előadással (kereset beadása nélkül) is lefolytathattak. Kidolgozottabb változatát az 1868. LIV. tc. és az 1893. XVIII. tc. (különösen a 7. és a 14. §) hozta magával. Utóbbi kimondta, hogy az érintett felek, „ideértve a cégvezetőt és azokat is, a kik kereskedelmi társaságokat a kereskedelmi törvény rendelkezései szerint, bíróság előtt képviselni jogosítva vannak”, ha nem személyesen jártak el, csak jogász útján képviselthették magukat. A felperes keresetét jegyzőkönyvbe mondvá vagy írásos formában adhatta be. Ezt a pertípust az 1911. I. tc. szüntette meg (*Magyar JogtörtéNET*. „Szóbeli (sommás) per”; 1893. évi XVIII. tc.).

¹⁶ A Budapesti Királyi Törvényszék „első fokon a polgári és büntetőperes, valamint peren kívüli ügyekben” járt el 1873-tól. Az 1895. XLIV tc. rendelte el az önálló büntetőtörvényszék felállítását Budapesten, amely ezután jövedéki kihágásos ügyekkel, polgári és büntetőperekkel egyaránt foglalkozott. A Budapesti Királyi Törvényszék esetében az általam vizsgált „első világháború előtti időszakból csak a vagyoni és a házassági bontóperek iratai maradtak fenn” (Kenyeres–Sipos [szerk.] 1997: 192–193, 206–207).

¹⁷ A portál az utóbbi idők legnagyobb közgyűjteményi portálja, mely egyesíti és digitálisan hozzáférhetővé teszi a Nemzeti Kulturális Alap által támogatott közgyűjteményi digitalizálások eredményeit. Ezen az oldalon számos könyvtári, képeslap-, térkép- és tervráajzgyűjtemény, illetve más adatbázisok (archontológiai gyűjtések, középkori oklevelek, Mária Terézia úrbéri tabellái,

dossziében kerültek az irattárba, amelyek mára foszló, darabos állapotban vannak, ezért is szerencsés a digitalizálásuk. A dosszié külső borítóján szerepel az adott bíróság neve – általában körbélyegzővel –, az ügy irattári jelzete, a tárgy és az ügyirathoz kapcsolódó iktatókönyvi számok.

A kézzel számozott iratok mérete a maitól eltérő, az akkori ügykezelés „a mai A4-es méretünél valamivel hosszabb, körülbelül tizenhárom hüvelykszer nyolchüvelykes méretű íveket részesítette előnyben, melyeket a mai digitális nyomtatók legal folióként tartanak számon”.¹⁸ Az iratokat fraktúraformába hajtották,¹⁹ így a nyitott állapotban a bal felső sarokban szereplő iktatószám csukott formában is olvasható maradt. A törzsszöveg a lap jobb oldalára, míg az átellenes oldalra az esetleges megjegyzések (betoldások) és javítások kerültek. A dosszié utolsó oldalán olvashatóak az irattár számára érdekes, az iktatással, érkeztetéssel és az expedíálással kapcsolatos feljegyzések, továbbá az, hogy kihez juttatták el a másolatokat.

Peres iratokban való kutatást többféleképpen indíthatunk: a leggyakoribb az eljárásban részt vevő személy neve alapján keresni, de az iktatás során alkalmazott lajstrom- és főlajstromszám is nyomravezető lehet, különösen, ha a (fő) lajstromkönyveket vesszük górcső alá. Ezekben az iktatószámon, a peres felek nevein kívül az eljárás tárgya is feltüntetésre került, s ez utóbbi is használható zéruspontként.²⁰

Az általam vizsgált ügyek lefolyása – egy-két kivétellel – viszonylag gyorsnak mondható, a kereset beadási ideje és a jogerőre emelkedés időpontja között jellemzően pár hónap telt el. A vizsgált nyolc perből egyetlen végződött egyezséggel,²¹ a többi a felperes egyértelmű győzelmével ért véget.

A vizsgált periratok egy kivétellel kéziratos formában maradtak ránk, a kivétel sem gépelt szöveg, hanem csupán egy formanyomtatvány, ahol a kipontozott helyeket töltötte ki a jegyző. A periratok általános formai elemei a következők: a bal felső sarokban szerepel a pertári szám (p. t. sz.), az intituláció után olvasható a bevezetés, majd az ítélet, utána pedig az indoklás és a járulékos díjak ismertetése, végül az iratot a datálás zárja.

Az irat intitulációval kezdődik: „Öfelsége a király nevében!” – mivel az uralkodó a törvény forrása, a legfőbb bíró, és a végrehajtó hatalmat is ő gyakorolja az alkotmányos formákon keresztül. A bevezetésen belül az első helyen a kibocsátó megnevezése áll, ami jelen esetben a Budapesti Királyi Törvényszék vagy a Budapesti IV. Kerületi Járásbíróság. A kereseteket jellemzően a felperes cég székhelyén nyújtották be. A bevezetésben kerül feltüntetésre a fel- és az alperes, s ha van,

a Királyi Könyvek, urbáriumok és egyéb összeírások, valamint a BFL) digitalizált, metaadatokkal ellátott rekordjai között böngészhetünk. Az oldal más, hasonló külföldi oldalakkal könnyedén felveheti a versenyt, arról nem is szólva, hogy a digitális tartalom folyamatosan bővül.

¹⁸ Halmos–Klement 2013: 142.

¹⁹ Középen vertikális irányban, a szöveges felével kifelé.

²⁰ Kenyeres–Sipos (szerk.) 1997: 193.

²¹ A megállapodást az alperes kezdeményezte.

akkor az őket képviselő ügyvédek, majd megnevezik a pertárgyat és/vagy -összeget, valamint a tárgyalás módját, ami mindig nyilvános ülés volt.

Az általam vizsgált ügyekben a felperes minden esetben képviseltette magát, a nyolc esetből hatszor dr. Csetényi Adolf, a másik két alkalommal dr. Schermann Emil és dr. Osztern Lipót ügyvédekkel.²² Az alperesek közül csak hárman²³ kértek fel jogászdoktort a képviselőre, a többi öt esetben az alperes részéről senki nem jelent meg a tárgyaláson. Néhány esetben előfordul, hogy hosszabb bevezetői perleírással találkozunk,²⁴ és a perben részt vevő hivatali személyeket is nevesítik:

„A bíróság részéről jelen van: Dr. Pécs Imre Úr bíró, Koller [Dezső] jegyzőkönyvező, Szonda József felperesnek Horváth Elek elleni 455 frt-s [forintos] jár [járandóság] iránti ügye.”²⁵

A rövidebb és általánosabb formula elterjedtebb volt, s a bevezetést rögtön követte az ítélet is.

„A budapesti Kir. [Királyi] Törvényszék, Csetényi Adolf ügyvéd által képviselt Szonda József felperesnek – Hummel Árpád alperes ellen, az 1895 április 25-én 18295 sz [számon] a beadott keresettel 576 ft 50 kr [krajcár] s jár [járandóság] iránt megindított rendes perében, az alulírott napon tartott nyilvános ülésén követőleg ítélt

Alperes köteles felperesnek 576 ft 50 kr tőkét, ennek 1893 évi december 22[-]től 1895 július 1[-]ig járó 6%, ezen időtől fogva 5% kamatát és 32 ft perköltséget 15 nap alatt különben végrehajtás terhe mellett megfizetni.

[A] felperesi ügyvéd munkadíja és költsége 32 ftban állapíttatik meg, saját fele ellenében.

Ezen ülés feleknek kézbesíteni rendeltetik [...].”²⁶

Míg az ítélet rész (bírószági terminológiai értelemben) köznapi nyelvezetű, az indoklással már más a helyzet. Az minden esetben megnevezi, mely törvény mely paragrafusára hivatkozva hozta meg a bíró a döntését. A legkönnyebb dolga a meg nem jelent alperesek esetén volt a bíróságnak, mivel az 1868. LIV. tc. 111. § szerint: „Ha az alperes törvényszerű megidézés ellenére nem jelenik meg

²² Az sem mindegy, hogy egy per esetén egy adott cég kívül képviselteti vagy képviselteti-e egyáltalán magát a bíróságon. Van-e állandó megbízott ügyvédje, s ha nincs, akkor felkér-e valakit ideiglenesen ügye képviselésére. Ezek mind-mind utalnak a vállalkozás kapcsolati hálójára és pénzügyi helyzetére, méretére.

²³ Atzél Pétert dr. Bártaszéki Lajos képviselte, gróf Pejacevich Albertet dr. Weiler Jakab, Szy Sándort pedig dr. Pores István.

²⁴ A forrásrészleteket az eredeti írásmódnak megfelelően, javítás nélkül, az ott alkalmazott központosítás és tördelés szerint közlöm.

²⁵ BFL VII.7.b. 1895. 21219. Szonda József Kkt. pere Horváth Elek ellen. A rövidítéseket jómagam oldottam fel, azok nem részei az eredeti szövegnek.

²⁶ BFL VII.2.c. 1895. I.0258. Szonda József Kkt. pere Hummel Árpád ellen.

a meghatározott módon késvé sem és a felperes meg nem cáfolható bizonyítékokkal rendelkezik, akkor távolmaradása ellenére is elmarasztható.”

„A per felvételére f. [folyó] évi május hó 15-ikére kitűzött határnapon alperes a kiszabott órán túl még két óra alatt szabályszerű megidéztetése daczára meg nem jelentvén: a pts. 111§-a értelmében felperesnek a keresetben foglalt s saját előadása s bizonyítékokai által meg nem czáfolt állításait valóknak elfogadni s ez alapon alperest a kereseti kérelemhez képest elmarasztalni kellett.”²⁷

Ha a vádlott képviseltette magát a tárgyaláson, általában élt a tagadással, próbálta bizonyítani a saját igazát, esetleg nehezményezte a késedelmi kamat fizetését. Az ellenvetéseket a rendelkezésre álló bizonyítékok és tanúk minden esetben gyorsan megcáfolták. A tanúvallomások tanulmányozásakor bukkantam néhai szépapám tanúvallomására.

„Alperes tagadásával szemben, Halász Pál tanu hitelt érdemlőleg bizonyítja, hogy alperes az A alatti számlában részletezett árukat és [egy olvashatatlan szó] megrendelte, átvette és hogy a számlában kiszámlázott árak ellen a számla közlése alkalmával kifogást nem tett.”²⁸

A tanúvallomás a konkrét eset részletein túl az alkalmazott cégnél betöltött pozíciójára is utal. A tanúvallomást tevő Halász Pál szállította le az alperesnek a ruhát, tehát kifutó napszabó lehetett.²⁹

A törzsszöveg a keltezés után a kiadással kapcsolatos feljegyzésekkel ér véget. Ha a korábbi részekből nem derült volna ki az érintettek elérhetősége, itt mindig megtalálható. Vidéki alperesek esetében a bíróság nem nevezett meg pontos címet, kizárólag települést, ahol a kézbesítést a szervezet helyi karjai végezték.

A VEVŐKÖR AZONOSÍTÁSÁRÓL

A pesti Szonda József cég profiljára és vevőkörére nézve több kiindulási pont is adódott. Egy kéziratban fennmaradt visszaemlékezés szerint a cég a századforduló környékén a közös hadsereg (*k. und k.*) több huszárezredével állt szerződéses viszonyban.³⁰ Bár a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában eddig nem találtam olyan iratot, amely a Szonda céget a hadsereg beszállítójaként említené,³¹ a fenti megállapítást alátámasztani látszottak a *Budapesti cím- és lak-*

²⁷ BFL VII.2.c. 1902. I.0231. Szonda József Kkt. pere Fodor Zoltán ellen.

²⁸ BFL VII.2.c. 1896. I.0455 Szonda József Kkt. kontra Pejachevich Albert.

²⁹ „[A]kinek a feladata a mértékvétel, a próba, a ruha leszállítása, új rendelés felvétele, pénzfelvétel volt” (Halász 2004: 52–53).

³⁰ Halász 2004: 52.

³¹ A hadtörténeti levéltári kutatásom még folyamatban van.

jegyzékek, a telefonkönyvek és az 1909–1917 közötti *Compassok*, illetve néhány újságcikk is. Ezekben a Szonda céget és a Szonda testvéreket mint katonaszabókat (*Uniformschneider*) és egyenruha-készítőket (*Erz[eugung]: Militäruniformen*) említik. A fentebb bemutatott bírósági anyagokból a cég néhány vevőjét már név szerint is megismerhettük. Az adatokat az 1. táblázat foglalja össze.

Szembetűnő, hogy az ügyfelek igen jelentős összegű³² megrendeléseket hagytak kifizetetlenül a cégnél 1889 és 1909 között. E húsz év alatt a cég folyamatos kintlévőségek mellett működhetett, de láthatóan így is életképes maradt.

Mit tudhatunk meg a vevőkről? A neveket megvizsgálva, azok a cég vásárló-körébe engednek bepillantást: Horváth Elek (Csöngye, 1863 – Budapest, 1938)³³ foglalkozását tekintve belügyminisztériumi fogalmazó volt,³⁴ értesítési címként a belvárosi Kalap utca 6. szám szerepelt a neve mellett,³⁵ Baksay Kálmán rendőrfelügyelő is a Belváros lakója volt. Társadalmi helyzetükre vonatkozóan kijelenthető, hogy a bürokrácia fogaskerekei lévén, vagyis állami kötődésük miatt az „úri” középosztályba tartoztak.³⁶

Atzél Péter foglalkozása vagy lakhelye nem derült ki a periratokból, ezért megkerestem a lakcímjegyzékekben, ahol ilyen néven csupán egy személy szerepelt:³⁷ borosjenői Atzél Péter (1836–1901),³⁸ aki 1867-től Arad város polgármestere, 1869–1871 között országos képviselő, majd 1871–1878 között Arad vármegye főispánja volt. 1882-ben ismét Arad városának országos képviselője lett,³⁹ feltehetően ezért is lehetett 1883–1884-ben Budapesten bejelentett lakcíme.⁴⁰ Atzél vélhetően azért kérelmezte a megállapodást 1889-ben, hogy ha ismét politikai pályára lépne (amit meg is tett, 1892–1897 között a Nemzeti Párt színeiben töltötte be Arad vármegye képviselőjét),⁴¹ akkor ne váljon skandalum tárgyává, hogy adóssága van (bár nem ő lett volna az egyetlen ilyen képviselő).⁴²

³² Jelentős, ha azt nézzük, hogy ezek az ezer korona körüli tartozások a korabeli becslések fényében megegyeznek egy öttagú, tízholdas parasztcsalád vagy egy városi munkás éves jövedelmével. Az egy főre eső nemzeti jövedelmet pedig 325 koronára becsülték (Hanák 1962: 215, 230).

³³ *Magyar Életrajzi Index*. „Horváth Elek”.

³⁴ Aki igen szép pályát futott be: végül helyettes államtitkár lett (*Belügyi Közlöny* 1928. február 12. 128).

³⁵ Ma az V. kerületi Irányi utca 8. (*Budapest topográfiája*. „Kalap utca 6.”).

³⁶ Gyáni 1997: 34–36.

³⁷ Ugyan eltérő helyesírással: „Aczél Péter”, de ezt betudtam annak, hogy a korban nem léteztek egységes helyesírási alapelvek (*Budapesti Czim- és Lakjegyzék* 1883–1884: 173).

³⁸ *Magyar Életrajzi Index*. „Atzél Péter”.

³⁹ Sturm (szerk.) 1892: 181.

⁴⁰ *Budapesti Czim- és Lakjegyzék* 1883–1884: 173. Finanziális helyzetére vonatkozóan a Gazdacím-tár 1897-es kiadása ad némi támpontot. Ebből kiderült, hogy az Arad vármegyei Magyarád községben található 223 kataszteri holdas birtokát 15 cselédjével műveltette meg, birtokán pedig több jószágot is tartott – 24 szarvasmarhát, 10 lovat, 4 sertést (*Gazdaczimtár* 1897: 420–421).

⁴¹ Sturm (szerk.) 1892: 181.

⁴² Például Jókai Mór is adósságokkal küzdött (Cieger 2011: 94).

1. táblázat

*A Szonda József Kkt. kiegyenlítettlen tartozások miatt indított perét*⁴³

Határozat kelete	Kéreset benyújtása	Eredeti fizetési határidő	Alperes	Alperes rangja, foglalkozása	A felperes ügyvédje	Az alperes ügyvédje	Tökehátralék (korona)	Megjegyzés
1889. 08. 29.		1889. 03. 04.	Arzél Péter	bárá ⁴⁴	Csetényi Adolf	Bártaszéki Lajos	1047,8	egyvezség; minden 2. hónapban 140 koronát törleszt
1895. 05. 16.	1895. 04. 25.	1890. 01. 01.	Horvát Elek	belügyi-niszteriumi fogalmazó	Schermann Emil	–	910	az alperes lakcíme: Bp. IV., Kalap utca 6.
1895. 09. 24.	1895. 04. 25.	1894. 12. 22.	Hummel Árpád	honvéd-huszar főhadnagy	Csetényi Adolf	–	1075	marosvásárhelyi lakos, alakulata ekkor a 10. honvéd (varasdi) huszárezred ⁴⁵

⁴³ A táblázat elkészítéséhez a következő forrásokat használtam fel: BFL VII.2.c. 1889. I.0140. Szonda József Kkt. és Aczél Péter egyvezsége; 1895. I.0258. Szonda József Kkt. pere Hummel Árpád ellen; 1896. I.0455. Szonda József Kkt. pere Pejacevich Béla ellen; 1902. I.0231. Szonda József Kkt. pere Fodor Zoltán ellen; 1902. I.1316. Szonda József Kkt. pere Szentkereszty István ellen; 1906. I.1028. Szonda József Kkt. pere Szy Sándor ellen; 1909. I.0253. Szonda József Kkt. pere Balsay Kálmán ellen; BFL VII.7.b. 1895. 21219. Szonda József Kkt. pere Horváth Elek ellen. Az általam vizsgált perekben osztrák értékű forintban és krajcárban, valamint koronában és fillérben kifejezett összegek egyaránt megtalálhatóak, az átrekinthetőség megkönnyítése végett azonban ezeket a táblázatban koronára átszámolva közlöm.

⁴⁴ Az alperes társadalmi státusza a lakcímgjegyzékből derült ki: *Budapesti Czim- és Lakjegyzékek* 1883–1884: 173.

⁴⁵ *Honnédségi Közlöny* 1891. április 27. 134.

Határozat kelte	Kereset benyújtása	Eredeti fizetési határidő	Alperes	Alperes rangja, foglalkozása	A felperes ügyvédje	Az alperes ügyvédje	Tőkehátralék (korona)	Megjegyzés
1898. 03. 16.	1896. 05. 18.	1897. 02. 01.	Pejacsevich Albert ⁴⁶	gróf	Csetényi Adolf	Weiler Jakab	1060	Halász Pál, alkalma- zott tanúskodott
1902. 07. 02.	1902. 03. 06.	1902. 01. 02.	Fodor Zoltán	k. u. k. huszár- százados	Csetényi Adolf	–	1002	nyíregyházi lakos
1903. 03. 03.	1902	1902. 12. 25.	Szent- kereszt István	bátó, k. u. k. huszárhadnagy	Csetényi Adolf	–	1089,2	nezsideri lakos, alaku- lata az 5. császári és királyi huszárezred
1907. 03. 28.	1906. 07. 21.	1906. 07. 19.	Szy Sándor	k. u. k. huszárkapitány	Csetényi Adolf	Potes István	1033,3	miskolci lakos
1909. 07. 30.	1909	1906. 01. 02.	Baksay Kálmán	budapesti rendőrfelügyelő	–	–	1446,2	az alperes lakcíme: Bp. IV., Fóti út 27.

⁴⁶ A per gróf Pejacsevich Béla (?) ellen indulhatott, mivel az ő neve olvasható a fejlécben, ám az ügy lefolytatásakor bizonyára már nem élt, mivel akkor már (örököse?) a kiskorú (kk) P. Albert volt az alperes, aki helyett gyámja, P. János intézkedett. A dolog pikantériája, hogy a nevezett családban Béla nevű illető nem élt, Albert (Péter) is csak egy van, aki 1875. október 24-én született Beregsommon, így a lefolytatott tárgyaláskor 23 éves volt (Gudenus 1998: III. 60). Ez ugyan nagykorúságot jelentett, de nem teljes nagykorúságot, ugyanis annak az állampolgár csak 24. életévének betöltése után számított. Leg-
alábbis magyarázatként csak ezt tudom elképzelni.

Atzél Péter és Szentkereszty István bárói rangja, míg Pejacevich Albert grófi címe alapján annak az ezerkétszáz családnak volt a tagja, mely a századfordulón a magyarországi arisztokráciát alkotta.⁴⁷ (Zágoni) Szentkereszty István (Hosszúaszó, 1875 – Hosszúaszó, 1928)⁴⁸ átmenetet képez, mivel egyszerre volt arisztokrata és a tisztikar tagja. A többi alperes pedig – beleértve élete korábbi szakaszában Baksay Kálmán rendőrfelügyelőt is⁴⁹ – a hadsereg tagja volt.

Ha a tisztek lakóhelyét vizsgáljuk, láthatjuk, hogy az ország számos részéből érkeztek: Hummel Árpád Marosvásárhelyről, Fodor Zoltán Nyíregyházáról, Szy Sándor Miskolcra, Szentkereszty István Nezsideről. E lakhelyi szerteágazás ellenére mégis Budapesten varratták egyenruhájukat, nem véletlenül.

Az I. világháborút megelőzően a magyar szabóipar legelismertebb és leg híresebb ágazata a dísz- és egyenruha-készítés volt, ami Budapestre koncentrált.⁵⁰ Ezenfelül pedig a Szonda „cég a századforduló környékén a tizenhat császári és királyi közös huszárezredből, tízzel szerződéses viszonyban állt, éves elszámolással”.⁵¹ Így már érthető, hogy az említett személyek miért itt varratták az uniformisaikat.

Azt nem tudjuk, hogy a tartozások hány ruhadarabról szólnak. Ennek kapcsán csupán az egyik, korábban már idézett peranyag nyújt némi támpontot: „[...] számlában részletezett árukat és [egy olvashatatlan szó] megrendelte [és] átvette [...]”.⁵² A perösszegek vélhetően egy rend uniformisra és több más kiegészítő ruhadarabra vonatkozhattak, mivel egy honvédtiszti egyenruha 1870-ben 380 forintba (760 K) került.⁵³ Ehhez azonban hozzá kell számolnunk az inflációt, a munkaerő- és az anyagárak emelkedését is, ami a fent hivatkozott időpont és az általunk vizsgált adósságok keletkezési időintervalluma (1895–1903) között tevődhetett rá a termékek árára. Az is tudvalevő, hogy az uniformisok

⁴⁷ Hanák 1978: 436.

⁴⁸ Gróf Kornis Klementina és Szentkereszty György László István egyedüli fiúgyermekként született. Atyja szintén huszárként szolgált, de emellett országgyűlési képviselő és Hunyad vármegye főispánja is volt. Ő maga pályáját császári és királyi huszároronagyként fejezte be (Gudenus 1998: IV. 21; *Magyar Életrajzi Index*. „Szentkereszty István”).

⁴⁹ Baksay Kálmán esetében a megjegyzés rovatban található piktoqram (K) a feloldás szerint bronz jubileumi emlékérmét jelent, amelyet a katonaság tagjai számára adományoztak (*Magyarország tiszti cím- és névtára* 1906: 150).

⁵⁰ A második helyen Szeged állt (F. Dózsa 1989: 151).

⁵¹ Halász 2004: 52. Ám azt, hogy pontosan melyik, nem tudjuk, bár Szentkereszty Istvánról ismert, hogy az 5. cs. és kir. huszárezred tagja volt, így elképzelhető, hogy ez volt az egyik. A honvédség és a közös hadsereg tisztí kara között, az átjárhatóság miatt, az 1880-as évektől nyilvánvalóan nincs igazi különbség (Hajdu 1999: 228). Ráadásul a honvédtiszteknek egy idő után nem volt kötelező a Honvédelmi Minisztérium által szerződött beszállítókkal szabatniuk (Ságvári 2009: 186–187). Ezért is lehet, hogy a megrendelők között van honvéd-huszártiszt is.

⁵² BFL VII.2.c. 1896. I.0455 Szonda József Kkt. kontra Pejachevich Albert.

⁵³ Itt gondolok a zubbonyokra, ingekre, nadrágokra, továbbá a nyári és téli atillára (amelynek darabja 170 koronába került), illetve köpenyekre (darabja 130 korona értékben), ezek alkották a honvéd és a közös huszár ruházatát (Ságvári 2009: 184, 187–188).

a legdrágább ruházati cikkek közé tartoztak, amelyek a fegyveres erők tagjai megjelenésének nélkülözhetetlen elemeit jelentették.⁵⁴

A tartozások mértékét jól érzékelteti, ha azokat összevetjük az adós tisztek rangjának megfelelő fizetésekkel.⁵⁵ Hummel Árpád huszár főhadnagy éves fizetésének (évi 1440 korona) a 74,6%-át tette ki a tartozása a Szonda cég felé (1075 K), Fodor Zoltán huszárszázados esetében ugyanez az arány 47,7% volt (évi 2100 koronás fizetéssel szemben 1002 korona tartozás). Szentkereszty István huszárhadnagy az éves fizetésének (1200 K) a 90,7%-ával tartozott a Szonda cégnek (1089 K 2 f), Szy Sándor pedig a 31,3%-ával (3300 koronás éves fizetés állt szemben 1033 K 3 f adóssággal).⁵⁶

A tisztek anyagi helyzete persze nem kizárólag a „gázsijuktól” függött: a Monarchia rendszere megkövetelte, sőt a huszártiszteknél szinte kötelező jelleggel előírta, hogy a kezdeti években a rokonok apanázzsal támogassák a hadnagyi zubbonyt öltő fiúkat.⁵⁷ Az általam vizsgált négy aktív állományban lévő tisztből csupán kettőnek derült eddig ki az életkora: az ítélet kihirdetésekor Hummel Árpád (~1868–1927)⁵⁸ és Szentkereszty István is 27 éves volt, így lehetséges, hogy részesültek efféle rokoni támogatásban.

A katonatisztek körében az eladósodás korántsem számított ismeretlen jelenségnek. Deák István szerint a tisztek közel 30%-a küzdött pénzügyi gondokkal, az összes tiszt 17%-ának volt kisebb összegű adóssága, 5,3%-uknak törleszhető, 7%-uknak pedig törleszhetetlen hátraléka.⁵⁹ Hajdu Tibor kutatása is hasonló eredményt mutatott, annyi különbséggel, hogy ő a tisztikar összlétszámára vetítve 11%-ban állapította meg a súlyos adóssággal rendelkezők arányát. Mindkét megállapításra vonatkozóan leszögezendő, hogy ezeket a százalékokat a már behajtás alatt álló adósságok kapcsán lehetett kikalkulálni.⁶⁰

⁵⁴ Hajdu 1999: 239–241. Ráadásul a császáriaknál az uniformis a császár kabátját (*Kaiserrock*) jelentette, míg magyaroknál a magyar nemzetet, így hanyag viselése felért a felségsértéssel, illetve a magyar nemzet gyalázásával (Ságvári 2009: 188).

⁵⁵ Az adatokat Hajdu Tibortól kölcsönöztem (Hajdu 1999: 240). Fodor Zoltán és Szy Sándor esetében, mivel egy tágabb intervallum volt megadva, az ábrázolhatóság miatt mértani átlagot vontam és ezzel számoltam.

⁵⁶ A tisztikar anyagi helyzete a 20. század elejére javult, ekkor a rangokhoz járó fizetéseket megnövelték. A Szonda cég alperesei esetében két kivételtől eltekintve 1907 januárja előtt lett kimondva az ítélet, vagyis jellemzően még a szerényebb tiszti fizetés mellett lettek a cég adópai, így lehetséges, hogy bár Fodor Zoltán és Szy Sándor is századosok, de más bérezéssel lettek ábrázolva.

⁵⁷ Bár ezt a segítséget valójában a magyarországi tiszteknek csupán az együtöde kapta meg (Hajdu 1999: 239–241).

⁵⁸ *Pesti Hírlap* 1927. július 3. 12. E cikkben elhalálzásáról adtak hírt, illetve hogy ekkor életének 59. évében járt.

⁵⁹ Deák 1993: 160.

⁶⁰ A kadétiskola illemtankönyve különbséget tett „piszkos vagy könnyelmű” és becsületbeli adósság között. Az első kategóriába tartozott a szerencsejáték során felhalmozott adósság, amelyet a hadvezetőség elítélt és gyakran rangvesztéssel büntetett. Becsületbelinek számított ugyanakkor a lakbér-, a vargánál vagy a szabónál lévő tartozás, ami büntetéssel nem, „csupán” presztízsveszítéssel járt, hiszen ezek kiegyenlítése becsületbeli kötelesség volt (Hajdu 1999: 243–245).

A Szonda cég esetében csak a jogerőre emelkedett ítéleteket ismerjük, azt nem tudjuk, hogy a katonatisztek végül eleget tettek-e a bírósági végzésnek, vagy esetleg behajtás útján kapta-e meg a cég a jogos jussát. Ha Hajdu Tibor vizsgálatából indulunk ki, a tiszteknek az esetek többségében sikerült kifizetniük a hátralékukat, rokoni segítséggel vagy egy újabb kölcsönrel. Ha egy tiszt nem fizetett, a tartozását részletekben levonhatták a fizetéséből. Ilyen módon a gázsi maximum harmada volt levonható,⁶¹ de az így fennmaradó összeg sem lehetett kevesebb havi 135 koronánál. Innen ered a mondás: „fizet, mint a katonatiszt”.⁶²

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VII.2.c Budapesti Királyi Törvényszék polgári peres iratai.

1889. I.0140. Szonda József Kkt. és Aczél Péter egyezsége.

1895. I.0258. Szonda József Kkt. pere Hummel Árpád ellen.

1896. I.0455. Szonda József Kkt. pere Pejacsevich Béla ellen.

1902. I.0231. Szonda József Kkt. pere Fodor Zoltán ellen.

1902. I.1316. Szonda József Kkt. pere Szentkereszty István ellen.

1906. I.1028. Szonda József Kkt. pere Szy Sándor ellen.

1909. I.0253. Szonda József Kkt. pere Baksay Kálmán ellen.

VII.2.e Cégbírósági iratok.

1879/870. Szonda József.

VII.7.b Budapesti IV. Kerületi Járásbíróság sommás perek.

1895. 21219. Szonda József Kkt. pere Horváth Elek ellen.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Mikrofilmtár, A 4758.

Budapest topográfiaja (Budapest Főváros Levéltára). „Kalap utca 6.”

<http://archives.hungaricana.hu/hu/lear/1407318/?query=SZO%3D%28Kalap%20utca%207.%29> – utolsó letöltés: 2015. szeptember 1.

Corpus Juris Hungarici: Magyar JogtörtéNET. „Szóbeli (sommás) per.”

<http://majt.elte.hu/Tanszekek/Majt/Magyar%20JogtorteNET/magyarazatok/szobeliper.htm> – utolsó letöltés: 2015. július 28.

Magyar Életrajzi Index (Petőfi Irodalmi Múzeum). Életrajzi típusú adattárak.

<http://opac.pim.hu/index.jsp?page=search&group=1> – utolsó letöltés: 2015. november 8.

⁶¹ Érdekes, hogy a mai gyakorlat is ezt a levonási rátát használja a közjegyző előtt elismert vagy a bíróság által jogerőre emelt adósságok esetében.

⁶² Hajdu 1999: 243–245.

Belügyi Közlöny 1928. február 12.
Budapesti Hírlap 1936. június 17.
Honvédségi Közlöny 1891. április 27.

Pesti Hírlap 1927. július 3.
Pesti Napló 1936. június 17.

Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Altofen für das Jahr. Légrády Testvérek, Pest, 1873.
Budapesti Czim- és Lakjegyzék. III. évfolyam. (Szerk. Kolos Lajos.) Franklin-Társulat, Budapest, 1883–1884.
Compass 1909: Finanzielles Jahrbuch für Oesterreich–Ungarn. Band III. Rudolf Hanel, Wien–Prag–Leipzig.
Gazdaczintár 1897: A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest.
Industrie Compass 1919: Deutschoesterreich Tschechoslowakei, Polen, Ungarn, Jugoslawien. Band VI. Rudolf Hanel, Wien–Prag–Leipzig.
A Magyar Kir. Postavezérgazgatóság hivatalos kiadása, a Budapest és körkényének távbeszélő betürendes és szaknévsora. Athenaeum, Budapest, 1929. május.
Magyarország tiszti czim- és névtára. XXV. évfolyam. Az országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal. Budapest, 1906.
 Sturm Albert (szerk.) 1892: *Magyar országgyűlési almanach, 1892–1897. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól.* A Pesti Lloyd-Társulat, Budapest.
 [Táv]beszélő hálózatok előfizetőinek és nyilvános állomásainak betürendes névsora. Franklin-Társulat, Budapest, 1906. november.

Halász Géza 2004: *A „nyitrai” Halász-család.* (Szerk. Halász Gejza Zsolt.) Budapest–Luxemburg. (Kézirat.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Cieger András: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországn.* Napvilág, Budapest, 2011.
 Deák István 1993: *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története. 1848–1918.* Gondolat Kiadó, Budapest.
 F. Dózsa Katalin 1977: Osztrák–magyar kapcsolatok és kölcsönhatások a divat területén 1850–1916 között. *Folia Historica* 5. 177–211.
 F. Dózsa Katalin 1989: Akik és ahol a divatra hatnak. A divat központjai: Budapest. In: F. Dózsa Katalin: *Letűnt idők, eltűnt divatok.* Gondolat, Budapest. <http://fdk.hu/tanulmányok/letunt-idok-eltunt-divatok/ii-akik-es-ahol-a-divatra-hatnak-a-divat-kozpontjai/> – utolsó letöltés: 2015. szeptember 2.
 Gudenus János József 1998: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája.* III–IV. kötet. Natura, Budapest.
 Gyáni Gábor 1997: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. *Századvég* (Új folyam.) (2.) 7. 30–45.

- Hanák Péter 1962: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. *Történelmi Szemle* (5.) 2. 210–245.
- Hanák Péter 1978: Magyarország társadalma a századforduló idején. In: Hanák Péter (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918*. (Magyarország története tíz kötetben. 7/1.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 403–516.
- Hajdu Tibor 1999: *Tisztikar és középosztály. Ferenc József magyar tisztjei*. (História Könyvtár.) MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Halmos Károly – Klement Judit 2013: Értékek a romok között. A csődperekben ránk maradt iratfajtákról és forrásértékükről. *Korall* (14.) 54. 141–152.
- Kenyeres István – Sipos András (szerk.) 1997: *Budapest Főváros Levéltára. Levéltárismeretű*. 2. kötet. XIII. A jogszolgáltatási szervek iratai. BFL, Budapest, 192–222.
- Ságvári György 2009: A honvédegyenruha születése. *Hadtörténelmi Közlemények* (122.) 1. 175–202.

Magdolna Szilágyi: On the Road. The History and Archaeology of Medieval Communication Networks in East-Central Europe.

(Series Minor 35.) Archaeolingua, Budapest, 2014. 254 oldal.

A középkori úthálózat vizsgálata mind Európában, mind hazánkban nagy múltra tekint vissza, hiszen e téren csaknem száz éve megtörténtek az első lépések. Több jeles magyar történész tett kísérletet egy-egy Kárpát-medencei földrajzi vagy adminisztratív régió – főként megye – középkori úthálózatának rekonstrukciójára. Az első munkák szinte kizárólag oklevelekre, ezen belül is főleg vámhelyadományokra vonatkozó adatokra hagyatkozva igyekeztek rámutatni a fő kereskedelmi utak futásának irányára. Glaser Lajos volt az első, aki 1929-ben megjelent és igen sokat idézett, kétrészes tanulmányában demonstrálta egyrészt a történeti térképek alkalmazásának szükségességét és potenciálját, másrészt az úthálózatnak a középkor és a kora újkor folyamán történt, néhol jelentős módosulását.¹

Az útkutatás európai módszertana az 1960-as évek végétől markánsan átalakult, s jelentősen bővült a hasonló kutatások által használt források és eszközök köre. A korábbi, szinte kizárólag történeti források felőli megközelítést felváltotta egy, a korábbinál sokkal több tudományterület eszközrendszerét felhasználó „komplex úttörténet”. A földrajz és a történeti földrajz tipológiai és morfológiai megközelítése sokban finomította az úthálózatról alkotott korábbi, igen leegyszerűsítő képet. A régészet felől a táj- és légi régészeti (vagy általában a nem destruktív) módszerek elterjedése és különösen az ezek által használt informatikai eszközök alkalmazása hozott újat; végül a nyelvészek elsősorban az adott korszak – jelen esetben a középkor – előtt kialakult úthálózat percepciójára nézve vontak le fontos következtetéseket.

Szilágyi Magdolna itt bemutatandó kötetében a 20. század utolsó harmadában kialakult komplex vizsgálati módszerek mentén igyekszik feltérképezni Kelet-Közép-Európa úthálózatát – a vizsgált terület problémájára alább még kitérek. Munkájának legfontosabb előképei az osztrák és német vonatkozó kutatások voltak. Az Archaeolingua Kiadó gondozásában megjelent monográfia alapját Szilágyi 2012-ben, a Közép-európai Egyetemen megvédett disszertációja adta.² Annak ellenére, hogy a régészet és a nyelvészet több fontos támpontot szolgáltat hasonló vizsgálatok esetén, a középkori úthálózat rekonstrukciója során mégsem lehet eltekinteni az okleveles anyag elemzésétől. Szilágyi kötetének gerince főképpen e forráscsoportra alapozva, az utak funkcionális és jogi kérdéseit járja körül.

¹ Glaser Lajos 1929: A Dunántúl középkori úthálózata. 1–2. *Századok* (63.) 4–6. 138–167; 7–8. 257–285.

² Szilágyi, Magdolna 2012: *Árpád Period Communication Networks: Road Systems in Western Transdanubia*. (PhD-disszertáció.) CEU, Budapest.

A monográfia a lehetséges források részletes taglalásán és a konklúziókon kívül alapvetően két nagyobb egységre oszlik. Az elsőben a római és középkori úthálózat viszonyát vizsgálja Szilágyi, a második nagyobb részegységben pedig egy, elsősorban 11–14. századi forrásokra alapozott úttipológia kapott helyett.

A római úthálózat középkori továbbélésének kérdésére már a két világháború között felhívta a figyelmet a már említett Glaser Lajos, aki a *Magyar Nyelv* hasábjain több, a római utak középkori elnevezéseire nézve fontos okleveles adatot publikált.³ Bár számos olyan útelnevezést is római eredetűnek vélt, amelyről a későbbi kutatás bebizonyította, hogy azok utalhatnak korábbi eredetre, de nem szükségszerűen római utakat jelentenek, az *öttevény* megnevezéssel illetett utak esetében Glaser nem tévedett. Helyesen mutatott rá arra, hogy ezzel a névvel a középkorban csak a Dunántúl nyugati peremén elhelyezkedő utakat illették, magyarázatot ugyanakkor nem talált erre a jelenségre. Szilágyi továbbgondolva a problémát, meggyőzően érvel a mellett, hogy a névadás oka a római utak e területre jellemző építési módjában keresendő. Míg a Dunántúl keleti részén az utak töltéséhez követ használtak (innen ezen utak *kövesút* elnevezése), és csak azok borítását készítették kavicsból (*öntvényből*), addig Pannonia provincia nyugati peremén a bőségesen rendelkezésre álló kavicsot használták már az úttöltések kialakítása során is. Ez pedig a források alapján úgy tűnik, még a középkorban is jócskán megkülönböztethetővé tette a kétféle utat.

Szilágyi a római utak kapcsán – a terminológiai kérdéseken túl – egyrészt arra keresi a választ, hogy a provincia egykori városaiban a középkori úthálózat igazodik-e a korábbihoz; másrészt, hogy ugyanez a jelenség mennyiben figyelhető meg a városokon kívül. A két választott vizsgálati terület Szombathely és Sopron. Közöttük fontos különbség, hogy míg Szombathely esetében feltételezhető egy állandóan cserélődő, ám folyamatosan jelen lévő lakosság a római kortól a középkorig, Sopron esetében ugyanez nem mutatható ki. Szombathely kapcsán ennek megfelelően erősebb kontinuitást lehet feltételezni az utak használatában is. Azon túl, hogy a város késő középkori fala is a római falak vonalát követte, az Árpád-kori úthálózat és a telekosztás is részben igazodott a római korhoz. Ezzel szemben Sopronban alapvetően csak a legfontosabb topográfiai elemről, a falgyűrűről lehet egyértelműen bizonyítani, hogy befolyásolta a középkori településszerkezetet. Ezen – főként régészeti adatokból ismert – problémánál talán fontosabb adalékokkal szolgál a kötet a római úthálózat városokon kívüli továbbélésével kapcsolatban. Szilágyi plasztikusan mutat rá, hogy bár vitathatatlan előnyökkel is járt a római utak használata, hiszen a jelentős alapozással rendelkező utak még a középkorban is gyorsabb közlekedést biztosítottak, mint a komolyabb alapozást gyakran nélkülöző, földből készült középkori társaik, a római utak sok esetben mégis alkalmatlanná váltak a közlekedésre. Több olyan esetről tudunk, amikor a középkori utak a római utak töltéseinek közvetlen közelében,

³ Glaser Lajos 1931: A római utak nevei középkori okleveleinkben. *Magyar Nyelv* (27.) 9–10. 317–319.

azokkal párhuzamosan jöttek létre, mert egy-egy, az egykori út felületén megmaradt kő komoly sérüléseket okozott a szekereken, míg a római utak mellett futó földutak száraz időben sokszor jobb lehetőséget biztosíthattak a közlekedésre.

Szemben a kötet első hangsúlyosabb egységével, amely részben napvilágot látott magyar nyelven is,⁴ a második, az utak tipológiájával foglalkozó fejezetnek még részei sem férhetőek hozzá magyarul. A fejezet az utak problémáját azok különböző jellemzői felől közelíti meg. Ezek teljes körű felsorolására itt nincs lehetőség, pusztán két jelentősebb, és Szilágyi által is részletesebben bemutatott kategorizációra térek ki: egyfelől a jogi, másfelől a funkcionális megközelítésre. A jogi hierarchia kapcsán a szerző kitér a korabeli nyugat-európai vonatkozó törvényekre és szokásjogi normákra, majd részletesen elemzi az egyes jogi kategóriák – *via publica*, *via communis*, *via privata* – értelmezési lehetőségeit a hazai kontextusban. Szilágyi a *via publica* római jogi eredetére utal ugyan a kötetben, ám arra, hogy ez valójában császári védelmet jelentett a vonatkozó utakon, nem tér ki részletesebben, pedig fontos lenne annak megvilágítása, hogy ez a kategória vajon a középkori Magyar Királyságban is élvezett-e valamilyen védelmet. A másik kapcsolódó, és szintén a kötetben felvetett probléma, hogy milyen viszonyban állt egymással a *via publica* és a 14. századtól megjelenő *libera via*. Szilágyi meggyőzően érvel amellett, hogy a *libera via* királyi védelem alatt álló utat jelent; ugyanakkor továbbra is kérdés maradt, hogy ugyanez általában igaz-e a *via publicára* vagy sem. Az Árpád-kori forrásanyag alapján az sem teljesen világos, hogy milyen viszonyban van egymással a *via regis* (és a név számos eltérő alakja), illetve a *via publica*, azaz hogy bizonyos esetekben egyik vagy másik szó használata mögött feltelezhetünk-e valamilyen jogi eltérésre való utalást, vagy sem.

A funkcionális útcsoportosítás minden elemére ehelyütt ugyancsak nem térhetünk ki részletesen. Szilágyi az általa hosszan elemzett zarándokutak és katonai utak mellett érdekes adalékokkal szolgál a kereskedelmi utakkal kapcsolatban is. A viszonylag jól ismert és a vámhelyek, illetve más gazdaságtörténeti kérdések kapcsán sokat tárgyalt távolsági kereskedelmi utak mellett a kötet a kis távolságot átölelő helyi utakkal is hosszabban foglalkozik. A kővágó-, szénahordó- vagy malomutak éppúgy részét képezték az úthálózatnak, mint az országos jelentőségű kereskedelmi utak. Draskóczy István a középkori sókereskedelemtől írott akadémiai doktori értekezésében hosszabban foglalkozik a só vízi úton történő szállításával,⁵ valamivel kisebb figyelmet szentelve a szárazföldi utakon való szállításnak. Utóbbihoz több fontos adalékkal szolgál Szilágyi, a sóutakra vonatkozó fejezetében. A kötet külön alfejezetet szentel a folyami átkelőhelyeknek is. Bolla Ilona 1980-ban megjelent tanulmányán kívül⁶ a hazai történeti kutatás gyakorlatilag egyáltalán nem foglalkozott a Kárpát-medencei középkori hidak

⁴ Szilágyi Magdolna 2014: Római utak a középkori Dunántúlon. *Történelmi Szemle* (56.) 1. 1–25.

⁵ Draskóczy István 2008: *Magyarországi sóbányászat és sókereskedelem a késő középkorban*. (Akadémiai doktori értekezés.) Budapest.

⁶ Bolla Ilona 1980: A középkori magyarországi hidak történetéhez. In: Bertényi Iván (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára*. Budapest, 33–43.

kérdésével. Szilágyi arra mutat rá, hogy e téren is komplex módszertannal kell és lehet dolgozni, történeti, régészeti és helynévtani adatok egyaránt szükségesek, ha a középkori hidakról igyekszünk általános képet adni.

A kötet legfőbb erénye általánosságban az, hogy bár maga Szilágyi Magdolna történeti adatokat gyűjtött, a fent említett más forráscsoportok szintén igen hangsúlyosan jelennek meg nála, gyakran jól kiegészítve egymást, alátámasztva a szerző érvelését. Szilágyinak igen jelentős régészeti, helytörténeti, helynévtani irodalmat kellett egybegyűjtenie, s ez különösen annak fényében nagy teljesítmény, hogy például az utakra vonatkozó régészeti megfigyelések csak ritkán állnak a szaktanulmányok elsődleges fókuszában, így felbukkanásuk az irodalomban sokszor meglehetősen esetleges. Az egyes úttípusokat bemutató nagyobb egységben szembetűnő a jelentős felhasznált okleveles adattömeg, és a sokszor akár a 19. századig felmenő kitekintés.

A tény, hogy a kötet alapvetően magyar példákkal operál, adódik a már említett, s a kötet bázisát képező doktori dolgozat témájából. Szilágyi értekezése annak jelentős terjedelme ellenére sem kívánt általános képet adni, sem a középkor teljes egészéről, sem pedig Kelet-Közép-Európáról: a munka gyakorlatilag Vas megye Árpád-kori úthálózatáról adott teljes képet. Egy hasonló részletességű esettanulmány kidolgozásának természetesen önmagát messze meghaladó jelentősége van. Kubinyi András a középkori Kárpát-medence városhálózatának sokat vitatott, de máig legtöbb paraméterrel dolgozó rekonstrukciója során a központi helyek egyik legfontosabb jellemzőjének éppen az úthálózati csomópont jelenlétét tartotta.⁷ Arra a következtetésre jutott, hogy valamennyi városias jellegű település egyben útcsomópont is volt, ahonnan általában közvetlenül volt elérhető több további központi hely. Szilágyi dolgozata arra mutatott rá, hogy már az sem magától értetődő, merre vezettek a 11–13. századi kereskedelmi utak; még az olyan, kivételesen jó forrásadottságú területeken sem, mint amilyen Vas megye. A disszertáció fontos eredménye volt, hogy Vas megye kapcsán rámutatott: a nyugati gyepű megléte igen erősen korlátozta a régióban a jelentősebb központi helyek kialakulását – erre csak a védelmi rendszer felbomlását követően, a 15. században került sor. Ugyanakkor a kiegyenlített domborzati viszonyok és a sűrű úthálózat miatt – ahogy azt Kubinyi is demonstrálta – ezt követően sem alakultak ki jelentős központi helyek: a késő középkorban mezővárosok, illetve részben jelentőségüket veszített korábbi királyi városok (Vasvár és Kőszeg) jelentették a hierarchia legfelső szintjét a megyében.

Szilágyi doktori dolgozata tehát a Nyugat-Dunántúl feldolgozását vállalta. A látószög ehhez képest jelentősen kinyílt a monográfia esetében, hisz a cím azt ígéri, hogy Kelet-Közép-Európa úthálózatáról ad képet. A kötettel kapcsolatban az egyetlen igazán komoly kritika ehhez kapcsolódóan a címadást érheti, véleményem szerint több okból is. Az egyik a földrajzi lehatárolás, amely a történeti iro-

⁷ Legrészletesebben lásd: Kubinyi András 2004: Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. *Történelmi Szemle* (46.) 1–2. 1–30.

dalom vissza-visszatérő problémája. A 20–21. században már bevettnek tekinthető Kelet-Közép-Európa-fogalom használata a középkor kontextusában kevésbé tekinthető általánosnak, de legalábbis magyarázatra szorult volna, mely területek értendők bele. A másik kapcsolódó probléma, hogy valójában a kötet *nem* egy kelet-közép-európai úttörténeti szintézis. Szilágyi Magdolna az egész kötetben a középkori, főképp Árpád-kori, Kárpát-medencei utakról értekezik, igen kevés kivétellel. Ez sok szempontból indokolt. Egyrészt az így feldolgozott forrásanyag és szakirodalom önmagában is hatalmas – ezt bizonyítja a negyven oldalt kitevő irodalomjegyzék –, másrészt a környező országok vonatkozó régészeti, helytörténeti, helynévtani-nyelvészeti irodalmának áttekintése alighanem egy-egy anyanyelvű kutatót igényelt volna. A kötetből ennek megfelelően a lengyel irodalom teljes egészében hiányzik, és a jelentős cseh kutatások is csak Martin Gojda egyetlen munkája révén kerülnek hivatkozásra.

A kötetet igen sok térkép, ábra és illusztráció egészíti ki. A térképek kivétele nem egységes, hiszen a legtöbb nem ehhez a könyvhöz készült, de ezen esetekben is általában jó felbontású, jó minőségű ábrákról van szó. Talán nem lett volna haszontalan újrarajzolni a vonalas térképeket egy egységes alaptérképen, de összességében kivételesen szép ábraanyaggal ellátott kötetről van szó.

A szerencsétlen címadás gyaníthatóan nem a szerző egyedüli döntése volt, talán inkább kiadói szándékot lehet sejteni mögötte. Az angolszász világ felé – amely irányában igen aktív a Jerem Erzsébet vezette Archaeolingua Kiadó – valószínűleg eladhatóbbnak tűnt egy átfogóbb szintézist ígérő kötet. Ám véleményem szerint Szilágyi Magdolna fontos és alapos monográfiája a túlzott célt megfogalmazó kiadói címválasztás nélkül is megállja a helyét.

Vadas András

Számok és struktúrák

Glósz József: Gabonakereskedelem Magyarországon a 19. század első felében.

Budapest, L'Harmattan, 2014. 335 oldal.

Nem állíthatjuk, hogy az érdeklődés homlokterében álló témát választott Glósz József, amikor a 19. század első évtizedeinek gabonakereskedelméről írt könyvet. A reformkor politikai eseményei mellett a korszak gazdasági folyamatai hagyományosan jóval kevesebb fényt kapnak. Holott mára már egyértelmű, hogy nem kevésbé izgalmas ennek a területnek a kutatása sem: az átmeneti helyzet, a feudális önellátás és a piacra termelés struktúrái közötti viszonyok tanulmányozása számtalan új eredményt hozhat, illetve hozott már eddig is. Ebbe a körbe tartozik Kaposi Zoltán munkásságának meghatározó része¹ és Horváth Gergely Krisztián alapvető munkája.² Hozzájuk hasonlóan Glósz József korábbi vizsgálatai is számos olyan kérdést érintettek, amelyek lényegesek a gazdasági folyamatok kutatásában,³ és nincs ez másként a gabonakereskedelemtől írott jelen munkája esetében sem.

A korszak Magyarországnak gazdaságában a gabona szerepe kiemelkedő volt, és nem is hasonlítható semmilyen más produktum fontosságához, nem mellékesen a mindennapi megélhetés egyik fő forrásának számított. A gabonával gyakorlatilag a társadalom minden rétege kapcsolatba került még az előállítás szintjén is, és a kereslet is állandó volt iránta. Ezt a tulajdonságát ráadásul úgy is megőrizte, hogy a mennyisége és az ára időben jelentősen hullámzott. A gabona kereskedelmének vizsgálata ebből adódóan azt ígéri, hogy nem maradunk a terméseredmények és átlagok adatsorainál, hanem annál egy jóval átfogóbb és komplexebb képpel fogunk gazdagodni a korszakról. A szerző megfogalmazását idézve, „[a] tanulmány elsősorban a gabonakereskedelem területi struktúráit és működési mechanizmusait igyekszik feltárni” (17). Glósz Józsefet nem a kon-

¹ A teljesség igénye nélkül: Kaposi Zoltán 2003: A tradicionalizmustól a modern gazdaságig. Kanizsai kereskedők és vállalkozásaik a feudalizmus utolsó korszakában 1690–1848. *Korall* (4.) 11–12. 135–163; Kaposi Zoltán 2013: Kísérletek a dél-dunántúli gazdaság fejlesztésére a 19. század első felében. In: Kriston Vízi József (szerk.): *Ember – táj – természet – alkotás. Dél-Dunántúli dolgozatok. Tanulmányok Dr. Szőke Sándor emlékére. Füzesgyarmat 1932–Dombóvár 2005.* Dombóvár, 185–205.

² Horváth Gergely Krisztián 2013: *Bécs vonzásában. Az agrárpiacosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében.* Budapest.

³ Csak néhány példa: Glósz József 1987: Kapitalizálódás, tőkekepződés a Tolna megyei középbirtokos nemesség körében (1830–1867). In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok.* (Rendi társadalom – Polgári társadalom 1.) Salgótarján, 287–296; Glósz József 2003: Zsellérek és töredékkelkes jobbágyok a munkaerő- és árupiacon a 19. század első felében. In: Sasfi Csaba (szerk.): *A társadalomtörténet-írás helyzete hazánkban – Ipar és társadalom a 18–20. században.* (Rendi társadalom – Polgári társadalom 10.) Salgótarján, 185–196.

junktúrák érdeklik, hanem a súlypontok és a hosszú távú folyamatok. Utóbbiak, illetve a konjunktúrák nem a braudeli ciklusok időtartamát követik, annál jóval rövidebb időszakokat ért alattuk a szerző, különösen mivel számára a természetrendmények keresletet és kínálatot befolyásoló hatása az igazán érdekes. A téma rendszerszintű megközelítése egyéb előnyöket is nyújthat: „A struktúrák elemzése segíthet az adekvát források hiányában csak részlegesen feltárható gazdasági kapcsolatrendszer feltérképezésében, hiszen az egy organikus, egyes komponenseit kölcsönösen feltételező folyamat eredményeként formálódott” (44).

Az évkörnek kiválasztott és a címben is szereplő „19. század első fele” – ami a szövegben (17) egy ennél hosszabb időszakra, 1770–1850-re módosul – elég nagy intervallumot fog át ahhoz, hogy dinamikus képet lehessen rajzolni a választott témáról. Annál is inkább, mert ebben az átmeneti korszakban egyszerűre lehet tanulmányozni a „feudális árucseré és a modern kereskedelem” (17) jellemzőit, sőt ezen túl még a kettő kapcsolatának alakulását is fel lehet tárni. „Hiány és felesleg, kereslet és kínálat között közvetítve a piac hatékonyabbnak bizonyult az abszolutisztikus bürokráciánál. Dolgozatunk arra vállalkozik, hogy a kereskedelem legelemibb tényezőit számba véve vázolja fel a gabonakereskedelem lehetőségeit, alkalmazott eszközeit és a társadalomra gyakorolt hatását” (18). Glósz József végig a piaci logika mentén építi fel munkáját, és ez a megközelítés mindig izgalmas vállalkozásnak tűnik egy olyan világban, amelyik valamiféle átmeneti állapotban él az önellátó és a piacra termelő gazdálkodás között.

A téma megközelítésének legnagyobb akadálya a sanyarú forrásadottság, ezért különösen innovatívnak kell lennie annak, aki kielégítő válaszokat szeretne találni a kérdéseire. Narratív források alig-alig akadnak, ahogyan konkrét, kifejezetten a problémára fókuszáló statisztikákat is nehéz fellelni, így már a források összege-reblyézése is jelentős feladatot jelent. Az 1767-es úrbéri felmérés vagy az 1828-as összeírások biztosítják az ismertebb alapokat, majd a különböző birtokgazdálkodási források mellett olyan, egészen speciális anyagokból is információkat tudott nyerni a szerző, mint a folyami szállítások mennyiségének megállapításához segítséget nyújtó hídfelnyitási naplók. Dolgozott egyéb közigazgatási iratokkal is, és nagy segítséget jelentettek az akkoriban megszaporodó, számos sajtóorgánium által rendszeresen közölt piaci árjegyzékek is. Talán csak annak kapcsán marad hiányérzetünk, hogy a példamutatóan nagyszámú levéltári forrás között az egyik megye – a szerző szűkebb pátériája, Tolna – némileg felülreprezentált, más comitatusok anyaga viszont csak jóval gyérebben jelenik meg a könyvben (Borsod-Abaúj-Zemplén, Csongrád és Zala). Ennek az eltérésnek különböző okai lehetnek, de a szerző nem teszi világossá, miért pont ezek a megyék kerültek a célkeresztbe, amit azért egy országos szintű vizsgálatnál hasznos dolog előre leszögezni.

A kötet súlypontjai egybevágóan a fejezetcímeikkel és egyben megrajzolják a gabonakereskedelem feltárásának pályáját: hiány és felesleg, ezek kiegyenlítése, fogyasztás, termény- és árucseré, illetve a csere szereplői, valamint a gabonapiac kereskedelmi központjai.

A startkő, amelyről Glósz József elindul, Magyarország gabonaexport-kapacitása, amelyhez első lépésben az ország mezőgazdaságilag hasznosított területét veszi számba. Ezt a kérdést már többen megvizsgálták, a szerző tehát nem halad járatlan utakon, de így is több esetben sikerül megcáfolnia vagy korrigálnia a szakirodalom korábbi megállapításait (például a termőterületek mérete kapcsán). Van, amit azonban ő sem tud meghaladni: a forrásadottságok miatt alapvetően az 1850-es állapotokat lehet többé-kevésbé felmérni, míg a korábbi időszakokra már csak ezekből a számokból lehet retrospektíven következtetni. Márpedig 1850 nem feltétlen tükrözi megközelítőleg sem az 1770-es állapotokat. Az ebből eredő bizonytalansággal Glósz József is tisztában van (21), de a források hiányán ő sem tud segíteni. A mű hangsúlya éppen ezért igazából a 19. század első felére helyeződik.

A termőterület felmérését követően adja magát, hogy a termésátlagok kiszámítása következzen. Ez újra felveti a forrásokból adódó nehézségeket: egy-egy év adataiból kell hosszabb távú elemzéseket levezetni, vagyis statikus állóképekből kell(ene) dinamikus folyamatot szerkeszteni. Glósz József azonban a mostoha lehetőségek ellenére szívósan építi fel elemzését, és ez az alapos, kristálytiszta elemző módszer jelenti a könyv talán legnagyobb értékét.

Az 1784–1787-es kataszteri vizsgálat szórványosan megmaradt adatai alapján többen is megpróbálkoztak már annak kiszámításával, hogyan változott a mezőgazdasági művelés alá vont területek nagysága a következő ötven-hatvan év során. Ezek alapján, főként Kaposi Zoltán kutatásait figyelembe véve (20) és mások (Peter Kriedtke, Orosz István, Günther Roth) munkáit revideálva Glósz is nagyjából 50%-os szántóföld növekedést állapít meg. Ennek az adatnak a segítségével ki lehet számolni a gabonatermelés növekedését is, az így kapott eredményeket pedig több európai ország átlaghozamával összevetve Glósz finomítja az elmaradott magyar mezőgazdaság narratíváját: a szerző szerint nagyjából 12–20%-os lehetett a különbség a kontinentális Európa értékeivel összevetve Magyarország kárára. Ez persze kétségekívül valódi lemaradás, de nem olyan súlyos, mint ahogy azt mások gondolták. A szántók mennyiségének növekedésével párhuzamosan a gabonatermelés volumene is növekedett: a 19. század elejének 75 millió pozsonyi mérős hozama a század közepére elérhette a 110 millió mérőt (Erdély nélkül), ami nagyjából megfelel az extenzív terjeszkedésből eredő értéknek.

Adódik a kérdés: mi válthatta ki a termőterület növekedését. Általában az exportlehetőségekkel, vagyis az Osztrák Birodalom más területeinek egyre fokozódó keresletével szokták indokolni a magyarországi gabonakonjunktúrát. Glósz József azonban egy egészen más koncepciót vázol fel: a növekedés hátterében a belső kereslet növekedését véli felfedezni. Véleménye szerint a napóleoni háborúk felfutását követően az osztrák igények csak a dekonjunktúrának nevezett, egészen az 1830-as évekig tartó időszak után lendítették fel újra az exportot. A dekonjunktúra a legjobb esetben is valamiféle stagnálást, de még inkább a termelés visszafogását kellene, hogy jelentse, ám a számok nem ezt mutatják, mert Glósz szerint a belső kereslet felszívta a többletet. Azt a többletet, amelynek egyik

részét a dekonjunktúra lezuhanó, alacsony árai miatt már belföldön is képesek voltak megvásárolni. A másik részét pedig maguk a termelők fogyasztották el, mivel eladni nem minden esetben volt érdemes. Vagyis Glósz szerint a külső piacok elvesztése létrehozta, jobban mondva felpörgette a belső piacot és fogyasztást.

A szerző gondolatmenetét tovább követve a termelés után a következő alfejezet a fogyasztás kérdését veszi szemügyre. Ha az a kiindulópontunk (39), hogy az ország nettó gabonaexportőr, akkor nem légből kapott a feltételezés, hogy a hazai gabonatermelésnek a belső keresletet vagy legalábbis annak nagyobbik részét is ki kellett elégítenie: „bizonyosnak látszik, hogy az éves terméshozam [a 19. század második felében – S. Sz.] összességében fedezte a lakosság szükségleteit, sőt szerény, mintegy 5%-os export árufedezetét is biztosította” (43). Mivel a lépték még országos szintű, itt is átlagokkal számol a szerző. Öt pozsonyi mérőnyi fogyasztást rendelve egy-egy lakoshoz kiderül, hogy ha az export dokumentált számait levonjuk a hazai termésmennyiségekből, a maradék nem volt elegendő az ország lakosainak; mivel azonban permanens éhínségekről nem tudunk, nyilvánvalóan megoldották valahogyan a kérdést. Glósz József rendkívül alapos elemzést készít a megyék gabonafeleslegéről és -hiányáról a comitatusok lakosságszáma és az átlagos, ötmérőnyi gabonafogyasztás, illetve a megyék gabonatermesztése alapján az 1840-es és 1850-es évekre. Ha a rendelkezésre álló terméseredményeknek és a lakosság fogyasztásának összevetése negatív eredményt adott, vagyis az adott megye nem tudta kielégíteni gabonából a saját szükségleteit, vásárolhattak gabonát a fölösleggel bíróktól, például Békés, Csanád vagy Csongrád megyéből. A probléma azonban az, hogy a pozitív eredményű megyékhez képest sokkal több a hiányt felmutató vármegye: az 1840-es években országosan mintegy 8,6 millió pozsonyi mérő gabona hiányzik a gyengébb termőképességű megyékből, vagyis ezt a hiányt a felesleget termelő helyekről kellett odaszállítani. Megoldást jelenthetett még, hogy más terményekkel, például burgonyával pótolták a szükséges kalóriát. A szerző ennek is utána jár – legalábbis a felvidéki megyék kapcsán, ahol valóban volt realitása, hogy a gabonát burgonyával helyettesítették –, és bizonyítja, hogy a fogyasztás nem korlátozódott mindenütt csak és kizárólag a gabonára.⁴

A rendelkezésre álló kiegészítő élelemforrás ellenére Glósz a termőképességek tájankénti eltérése miatt biztosra veszi, hogy a megyék, pontosabban a különböző tájegységek között folyamatos volt a gabonakereskedelem. A hivatalos források legtöbbször a megyei közigazgatás keretei között készült, ám az intézményi határoknál sokkal életszerűbb, ha a termelést jobban megjelenítő tájegységeket alapul véve próbál a kutató tájékozódni, így a megyehatárokon belüli transzferek is megmutathatóvá válnak. Glósz József is ezt teszi egy-egy várost választva ehhez kiindulópontul, és a 18. század végének, illetve a 19. század első felének adataival a korábban

⁴ Még akkor is igaz ez a megállapítás, ha a gabonát és a burgonyát nem lehet egy az egyben elszámolni, ahogyan Glósz József teszi (lásd például a 60. oldal táblázatát), hiszen akár a kalória-, akár a zsír-, akár a fehérje-, akár a szénhidrát tartalmakat nézzük, a két terményből különböző mennyiségeket kell fogyasztani ugyanakkora tápanyagbevitelhez.

kimutatott hiányt, vagyis azt a mennyiséget, amelyet a belső kereskedelemnek kellett közvetítenie, tovább növeli, összesen 17,6 millió pozsonyi mérőre.

A következő kérdésként a kötetben a birtokviszonyok kerülnek sorra, hiszen az egész folyamatban a fogyasztók és a háztartások számítanak igazán. A telki állomány alapján a szerző a paraszti rétegeket aszerint csoportosítja, hogy kik voltak képesek önellátásra, illetve piacra termelésre. Az úrbéres népelességen belül a gazdasági választóvonal nem kvadrált a jogi kategorizálással: a nyolcad-, sőt még a negyedtelkes jobbágyság is valójában a zsellérekkel élt egy szinten, és csak a féltelkeseknél látszik először számottevő különbség, legalábbis a Glósz József által feldolgozott források és a szakirodalom eddigi számainak átlagában. Vagyis a féltelkes gazdaságoknál kisebb birtokok önmagukban életképtelenek voltak, megkövetelték, hogy a parasztságot munkaejüket máshol bocsássák áruba. A fél teleknél nagyobb birtokok munkaerőigénye pedig már meghaladhatta azt, amit egy család biztosíthatott. Ahogyan Glósz József összegzi a megállapítást: „Végző soron tehát – bármilyen súlyos egzisztenciális problémákat vetett is fel – a földbirtoklás erős differenciálódása, az állam és az uralkodó elit követeléseinek serkentették, sőt kikényszerítették a paraszti termelők jelenlétét az árúk és a munkaerő piacán, anélkül azonban, hogy vevőként komoly lendületet adhattak volna az ipar és a szolgáltatások fejlődésének” (100). A megelőző területi számolások után a földméret alapján differenciált parasztság vizsgálata újra csak tovább növeli a már eddig is tetemes, a belső gabonakereskedelem alapját jelentő, felesleget termelő, illetve a fogyasztás révén hiányt produkáló egységek közti deficitet. Hiába nagy a jobbágyföldök gabonakibocsátása, a zsellérek és a féltelkeseknél kisebb termelők miatt a parasztság összesített gabonamérlege negatívba fordul.

A termelői lánc végén jutunk el a nemesi uradalmakhoz. Itt sikerül végre megtalálni azt a többletgabonát, aminek a révén egyensúlyba kerül a termelés, fogyasztás és export: az allódiomok a sokszorosát termelték az önellátásukhoz szükséges gabonának (103). Az eddigieket egy apró táblázatba (105) sűrítve jutunk el a könyvben a gabonatermelés tárgyalásának végére: tulajdonképpen egészen idáig ennek a táblázatnak a rovatait értelmelte a szöveg, az összes vizsgálat, számolás és elemzés itt összegződik. Ebből végre kiderül, hogy egyrészt Magyarország gabonatermelése többnyire mégiscsak képes volt fedezni az exporttal megnövelt igényeket, másrészt a zsellérek jelentették az országban termesztett gabona legfontosabb piacát, s csak utánuk következtek a városok, illetve az országban elszállásolt katonaság. A szűkebb Magyarországon a 19. század közepén 85,2 millió pozsonyi mérő gabonát termesztettek évente, aminek nagyjából a 38%-át nem a termelők fogyasztották el, ennyit lehetett belőle eladni. A szerző ebből számolja ki, hogy a belső gabonaszükséglet körülbelül tízszerese lehetett az exportnak (10:1), miközben ez az aránypár Franciaországban 8:1, Angliában pedig 4,5:1, ami még akkor is jelentős különbségnek bizonyul, ha figyelembe vesszük a három ország igen eltérő mezőgazdasági helyzetét.

Miután a gabona kérdését minden irányból körbejárta a kötet, következhet a szerző másik vállalása, a kereskedelem feltérképezése. Az állami árszabályozás

nem vonatkozott a nyerstelemekre, csak a késztermékekre,⁵ a gazdaságok azonban így sem viselkedhettek a szabadpiac törvényei szerint: a gabona kereslete rugalmatlan volt, „termelését mindaddig nem lehetett beszüntetni, míg pótlása más forrásból kedvezőbb áron nem volt biztosított” (147). Ilyen körülmények között „a merev, közgazdasági impulzusokra csak lassan, nehezen reagáló rendszerben a folyamatosan változó helyzetekre az árak révén reagált a piac” (147).

A szerző alaptézise szerint a belső kereskedelem kiegyenlített volt, vagyis nem ért egyet azzal a nézettel, hogy az egyik régióban bőség, míg a másikban ínség léphetett fel akár egy időben is. Szerinte a gabonatranszferek túlnyomórészt egy-két megye határát lépték csak át, a megyék sok esetben a saját gabonájukat szállították tovább, és azt fogyasztották el, amit hozzájuk hoztak. Tovább erősíti a hipotézist, hogy nem találni nyomát zárt piachatároknak, és a gabonaárak közlése az országos sajtóban szintén ennek a belső kereskedelemnek a kiszolgálására szolgálhatott (118). Akad arra is példa, hogy egyes megyék rosszabb eredményei kihatottak a távolabbi megyék helyzetére, ami arra utal, hogy sokréttű kapcsolat húzódott a vármegyék között, és semmiképpen nem lehet őket egymástól elzárt entitásoknak tekinteni. Ide kapcsolódik az éhínségek kérdése is, amit nem lehet megkerülni, ha gabonáról van szó. Az éhínségek előfordulásai azt mutatják, hogy a gabonatranszfer nem mindig működött tökéletesen, a szerző vizsgálata alapján ugyanakkor ezek leginkább szociális okokra voltak visszavezethetőek, mivel főként azokat sújtották, akik nem voltak képesek tartalékokat felhalmozni. Az éhínségeket lehetne még boncolgatni, például további bizonyítékként megmutatni külföldi példákat, azonban a mű ebbe az irányba nem mozdul el.

Glósz József eredményei alapján ellentmond az eddigi elképzelésnek, és nem a Bánságot, hanem Bács-Bodrog megyét tartja a vízi úton exportált gabona legfontosabb szállítójának. Az állítást ugyanakkor árnyalja annyiban, hogy kimutatja, az exportált gabona nem feltétlenül származott egyetlen régióból, hanem a Duna menti vármegyék mind hozzájárulhattak a mennyiség növekedéséhez azáltal, hogy a hajón szállított gabonához minden kikötőben újabb tételeket rakodtak be. Az persze ma már nehezen megválaszolható kérdés, hogy a minőséget mennyire befolyásolhatták ezek a hozzájárulások. Az export legnagyobb részét vízi úton szállították a korszakban: például 1840-ben a nagyjából évi 10 millió mérőnyi behajózott gabonából mindössze 5 millió ment külföldre, a többi a belső szükségletet elégítette ki. A belső hiányt figyelembe véve a szárazföldi szállítás sokkal nagyobb mennyiséget mozgathatott meg, ezért a szerző körbejárja a szárazföldi kereskedelem infrastrukturális adottságait, az úthálózat és a fuvarozás feltételeit is. A vízi és a szárazföldi fuvarozás, a hajók és a szekerek kiegészítették, sőt erősítették egymást. Az a hagyományos elképzelés, hogy a nagytájak között nem működött a kereskedelem, s emiatt állandóan szélsőséges különbségek voltak a megyék gabonaellátottságában, azon alapult, hogy

⁵ Dányi Dezső 2007: *Az élet ára. Gabona- és élelmiszerárak Magyarországon 1750–1850.* (Történeti Statisztikai Tanulmányok 10.) Budapest.

a magas szállítási költségek és a piacközpontok közötti nagymértékű árkülönbségek miatt nem érte meg a gabonát fuvarozni. Glósz ezzel szemben azt mondja, hogy a szállítási költségek és az árkülönbözetek kioltották egymást: vagyis pont a nagy árkülönbség tette kifizetődővé a szállítást. A lokális árak közti különbségek a 19. század első felére csökkentek, amit a szerző szintén a megélnékülű bel-földi gabonakereskedelem jeleként értelmez.

Nincs terménykereskedelem raktározás nélkül, Glósz József tehát ezt is körbejárja könyvében, a tárolótípusoktól kezdve azok áráig minden részletet megismerünk a kérdéssel kapcsolatban. Kiemeli a tárolás jelentőségét, hogy érdemben befolyásolhatja a kereskedelem jövedelmezőségét, hiszen bár a gabonaárak ingadozása nem volt kiszámítható, az éven belül mégis érvényesültek bizonyos tendenciák (aratás előtt és aratás után), és a tárolás segítségével ki lehet várni az értékesítés legmegfelelőbb időpontját. Az igazán nagy bevételeket tehát azok tudták elérni, akiknek megfelelő mértékben állt rendelkezésére tárolókapacitás, és nem voltak rászorulva az azonnali értékesítésre. Más kérdés, hogy Glósz számításai szerint a közvetítő kereskedelem jó esetben akár 10-20%-os hasznot is hajthattott, ami a korabeli 5-6%-os kamatok mellett már önmagában igen szép eredmény, de raktározással és a konjunkturális ciklusok kihasználásával ezt a haszonrátát még tovább lehetett növelni (156). Látva az eredményeket csak sajnálni tudjuk, hogy a szerző nem veti fel annak kérdését, hogy ha ilyen szép haszonnal járt a jobbágyfuvarosok számára is a szállítás, vajon megjelentek-e a jobbágyok között is a kölcsönből vállalkozók.

A gabonakereskedelem történetével a mezei munkák is összekapcsolódnak, már csak azért is, mert az aratók leginkább gabonában kapták fizetségüket, így ezek a tételek is hozzájárultak a hiány és felesleg kiegyenlítődéhez. A szerző kiszámítja, hogy mennyi ideig tarthatott a betakarítás, mennyi embert foglalkoztathattak, mennyi lehetett az idénymunkások bére. A legérdekesebb témát ennek kapcsán azok a többé-kevésbé egyenrangú szerződéses kapcsolatok jelentik, amelyek lehetőséget teremtettek arra, hogy a zsellérek is tágíthassák bizonyos mértékig a rendi viszonyok merevnek tűnő kereteit. A birtokosok számára létkérdés volt, hogy az aratás időben megtörténjen, ezért törekedtek rá, hogy minél korábban megegyezzenek az aratókkal. Mivel azonban a munkaerő-kínálat soha nem volt elegendő az aratási időszakban, ezért a munkaerőhiányt kihasználva a munkavállalók sokszor felmondták a korábban megkötött szerződést, és oda mentek dolgozni, ahol többet kínáltak nekik. Ez a jelenség is megerősíti Glósz azon feltevését, hogy a 19. század első felének átmeneti időszakát is lehet piaci szempontból vizsgálni, hiszen a rendi keretek között is lehet példát találni egyenrangú kapcsolatokra két különböző jogállású réteg között.

Az árucseré, illetve a kereskedők kapcsán többször is olvashatunk a kötetben jelentős eladósodottságról, ami a nemeseket és jobbágyokat egyaránt sújtotta az 1840-es években (182, 226). Glósz József azonban ezt a problémát, ellentétben a kötetben felmerülő legtöbb kérdéssel, nem vizsgálja meg, hanem axiómaként

kezeli, forrásként saját húsz évvel korábbi kutatására hivatkozva.⁶ Pedig a kérdés korántsem annyira problémamentes. A korabeli hitelezés alapvető forrását jelentő be- és kitáblázási jegyzőkönyvek, amikkel Glósz is dolgozott régebbi kutatásában, valóban értelmezhetők úgy, mint a növekvő eladósodás bizonyítékai. A jegyzőkönyvek alapján azonban nem feltétlen látni, hogy mit rejtjenek a számok. Nem tudjuk például, hogy az adósok mennyire voltak képesek fizetni a kamatokat, vagy hogy egy-egy adósság mekkora terhet jelentett, sikerült-e az összeget maradéktalanul törleszteni, netán prolongálni, vagy valóban csapdahelyzetbe került általa az adós. Vannak példák az utóbbira, ahogyan akadnak ennek ellentmondó források is.⁷ Az a megélénkülő személyes hitelezés, ami a 19. század első felét jellemzi, egy gazdasági szerkezetváltás⁸ kísérőjelensége. Önmagában az adósságok számának és azok összegének megszorodása nem jelenti feltétlen azt, hogy valóban krízissel van dolgunk, ahogyan a könyv két utalása sugallja (182, 226). Természetesen így is előfordulhatott, hogy az adósság sokaknak drasztikus életmódváltást, akár súlyos problémát jelentett.

Végezetül néhány megjegyzés, amelyek semmiképpen nem csorbítják a könyv elősorolt érdemeit, de szükséges megemlíteni őket. Jobban követhetővé tette volna a szöveget és az okfejtéseket, ha a könyvben szereplő táblázatok és ábrák minden esetben sorszámot és címet kaptak volna. Dicsérendő megoldás volt ugyanakkor a folyó szövegben hagyni a táblázatokot, és nem száműzni őket a kötet végére, mert így valóban hatékonyan segítik a megállapítások és következtetések megértését. Csupán egyetlen ábra értelmezése kapcsán merült fel bennem bizonytalanság, ez pedig a 79. oldalon látható. Az ábra három (fiktív) megye gabonaforgalmának alakulását ábrázolja, de nem biztos, hogy a megfelelő relációs jeleket mutatja: az A-val jelölt megyének kéne gabonatöbblettel (+) indítania és a B-vel jelöltnek gabonahiánnyal (–). Értelmezhető ugyan a folyamat úgy is, ahogyan a kép mutatja, de ha a szerző álláspontját szeretné alátámasztani az ábra, akkor a relációs jelek felcserélésével – véleményem szerint – ez pontosabban sikerülne.

Akadnak a könyvben elgépelések (a 270 oldalnyi főszövegben nagyjából húsz darab), elírások, például az ismert nagykereskedő hol Wodianer, hol Vodianer alakban szerepel (223–224), illetve találtam példát felcserélt nevekre (a Dobszay–Fónagy-szerzőpáros művéről van szó, bár azt, aki ismeri a munkát, ez úgysem tévesztheti meg, 304). Ezek a hibák azonban bőven az elviselhetőség határán belül mozognak.

⁶ Glósz József 1994: A megyei betáblázások és a középbirtokos nemesség, *Actas* (7.) 4. 44–47.

⁷ Például: Hofer Tamás 1957: Jobbágy hagyatéki leltárak és becslük a keszthelyi Festetics uradalomból 1785–1847. *Agrártörténeti Szemle* (1.) 3–4. 285–327; Tóth Tibor 1979: Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogyban 1756–1812. *Történeti Statisztikai Füzetek* 2. Budapest.

⁸ Benda Gyula 2006: Mezőgazdasági fejlődés egy 19. századi tőkés uradalomban. In: uő: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, 239–246 (eredeti megjelenés: Benda, Gyula – Komlos, John 1990: Agricultural Development on a Hungarian Estate. In: Komlos, John [ed.]: *Economic Development in the Habsburg Monarchy and in the Successor States. Essays*. Vol. II. [East European Monographs.] Boulder, 241–250); Orosz István 1988: *Szerkezeti változások a XIX. századi magyar mezőgazdaságban*. (Előadások a Történettudományi Intézetben 10.) Budapest.

A 148. oldalon a szerző hivatkozik az *Adalékok Magyarország nyersterméneinek ártörténetéhez a 19. században* című munkára,⁹ mint amiből a Pest megyei adatsorok kiolvashatók, de a tényleg alapvető kötet valójában csak Pest városának piaci áraitól tudósít. Szerencsére mivel a szerző egy viszonyszámot képez az adatsorból, a vonatkozási keret lényegében nem torzítja a képletet.

Egy ilyen, témájában és kidolgozottságában is ennyire bonyolult és összetett munka megkívánná, hogy összegzés zárja le, mankót adva az olvasónak, hogy a feltárt eredményeket egyben, egymáshoz viszonyítva láthassa. Kár, hogy ez kimaradt a kötetből, mert még egy rövid összefoglalás is sokat tudott volna lendíteni a számtalan szerteágazó eredmény könnyebb befogadásán.

Noha statisztikák, átlagok és számítások alkotják a mű fundamentumát és felépítményét, összességében mégis sikerült Glósz Józsefnek egy élő világot megjelenítenie. Ebben a világban nem merev, évszázados mozdulatlanságba dermedt struktúrák működnek, hanem egy olyan élő és cselekvő rendszer, amelyik reflektál és reagál a külső és belső hatásokra. Kifejezetten izgalmas olvasni a könyvet, mert bár a stílusa a témájához hasonlóan nem igazán könnyed, sőt sokszor kell újra és újra nekigyürkőzni egy-egy mondatnak, Glósz József munkája tele van gondolatébresztő kérdésekkel, logikus következtetésekkel, és az aprólékos alapossága miatt valódi szellemi kalandot jelent. Ráadásul mivel nemcsak számtalan új információt nyújt a kötet, de feltárja az alapvető működési struktúrákat is, így képes valóban közelebb hozni az olvasóhoz a 19. század első felét, és mélyrehatóan bemutatni a korabeli gazdaság egyik alapvető szegmensén keresztül a korabeli viszonyokat. Ennél többet pedig talán egyetlen történeti munka sem kívánhat.

Somorjai Szabolcs

⁹ *Adalékok Magyarország nyersterméneinek ártörténetéhez a 19. században*. Budapest, 1873.

Huszonhárom mozaikkocka világunkról*

Szuhay Péter (szerk.): Távolodó világaink. A cigány–magyar együttélés változatai.

(Cigány Néprajzi Tanulmányok 16.) Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 2013. 502 oldal.

Szuhay Péter, a vizsgált tanulmánykötet szerkesztője etnográfus, muzeológus, a Néprajzi Múzeum munkatársa, számos romákkal foglalkozó néprajzi munka, ismertető szerzője, kiállítások szervezője. A tanulmánygyűjtemény összesen 502 oldal terjedelmű, amit a sűrű szedés és az összevont irodalomjegyzék még tömörebbé tesz, emiatt a válogatás tulajdonképpen kétkötetnyi anyagot tartalmaz.

A *Cigány Néprajzi Tanulmányok* sorozat első kötete 1993-ban látott napvilágot, 2004-ig évente, azóta ritkábban jelent meg. Az első tizenhárom kötet – kettő kivételével – Bódi Zsuzsanna szerkesztésében, majd a két következő az ő halála után 2010-ben Deáky Zita és Nagy Pál, 2013-ban pedig Suhay Péter szerkesztésében látott napvilágot.¹ A sorozat tagjai két esetet leszámítva mindig tanulmánykötetek, hol szorosabban, hol lazábban kapcsolódva egy-egy témához, mint a vizuális kultúra, cigányzene, beások, a holokauszt, Hermann Antal stb. A kiadványok fontos részét képezik a magyarországi romákkal foglalkozó tudományos szakirodalomnak, és ennek megfelelően a humán- és társadalomtudományok majd minden ága képviseltette már magát valamely kötetben.

A *Távolodó világaink* összesen huszonhárom tanulmányt tartalmaz, amelyeket a kötet alaptermatikája, a roma–magyar együttélés fűz össze. Ezen belül viszont nincs konkrétabb szervező szempont az írások sorrendjében. A huszonöt szerző – két tanulmány kétszerzős – számos tudományterületet és megannyi vidéket képvisel. Vannak közöttük antropológusok, etnográfusok, szociális munkások, szociológusok, történészek, de akad köztük filmrendező, ipari ökológus és pedagógus is. Egyes kutatók Budapestről, Debrecenből, Miskolcraól, Pécsről, mások kisebb településekről származnak, vagy ott dolgoznak oktatóként, gyakorlati szakemberként, egyetemistaként, doktorjelöltként, vagy pályájuk derekán járó kutatóként. Nem egy műhely mutatkozik meg tehát a kötetben, hanem a magyarországi romákat valamely módon kutatók közül jó néhányan, ezáltal a kötet egyszerre eklektikus és reprezentatív.

Jelen recenzióban nem célom, hogy mind a huszonhárom írást bemutassam vagy értékeljem. A kiadványt sokkal inkább mint egységet szeretném bemutatni, a tanulmányokat egymás mellett szemlélve általános benyomásokat,

* A recenzió az OTKA által támogatott K 108670. számú, *Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon* című kutatási projekt keretében készült.

¹ A harmadik kötet Balázs Gusztáv monográfiája, a negyedik és ötödik kötet pedig Zsupos Zoltán forráskiadása.

megfigyeléseket rögzíteni, ezek révén értékelni a kötetet és elhelyezni azt a szakirodalmi mezőben. Ebből következően a benyomások mindig a tanulmányok többségére, de nem egészére fognak vonatkozni, hiszen az alaptematikát leszámítva nincs olyan szempont, amiben az összes szöveg megegyezne.

A kötetet az egyes tanulmányok között fényképek illusztrálják, amelyek az egyik tanulmány szerzőjének, Molnár István Gábornak, az újpesti cigányság története kutatójának gyűjtéséből származnak; magukban a tanulmányok szövegeiben nem szerepelnek illusztrációk. E képek már önmagukban is sokatmondóak, és tulajdonképpen önálló tanulmányt adnak ki. Egyszerre jelképezik a múltat, és mutatják be ennek a múltnak a jelenből sokszor nem is sejtett oldalát. A fényképeken szereplő cigány emberek ugyanolyannak látszanak, mint a hasonló régi képeken a korabeli nem cigány emberek, mivel a fekete-fehér technika mellett a nevezetes barna bőrszín az esetek többségében nem kivethető, már ha egyáltalán jellemző volt az adott személyekre, vagyis még ez a sokszor egyetlen ismertetőjegy is eltűnik a fotográfiákon. A képek megerősítik azt az érzést, amit a tanulmányokból is ki lehet olvasni, és amit a kötet cím is sugall: tényleg távolodás figyelhető meg romák és magyarok világa között, tehát a korábbi korszakokban e két etnikum Magyarországon közelebb állt egymáshoz. Hogy ez a percepció igaz vagy hamis, azt a kötet történeti tanulmányai hol megerősítik, hol cáfolják, de mielőtt erre rátérnék, először néhány általánosabb megjegyzést teszek.

A kötet tág alaptematikájából – a roma és a magyar közösség együttéléséből – nem következik, hogy szorosabb kapcsolat lenne a tanulmányok között. A legtöbb írás esetében az olvasónak mégis az az érzése támad, hogy szinte ugyanannak a történetnek olvassa a különböző aspektusait. Mintha a különálló történetek egy általános történetté akarnának összeállni, amelynek főbb jellemzői a kulturális eltérés a többségtől, a meg nem értettség, a kirekesztettség, a szegénység, a munkanélküliség, az állandó küzdelem a megélhetésért és az ellenséges környezettel szemben, és ezzel párhuzamosan küzdelem ennek az ellenséges környezetnek a jóindulatáért is. A tanulmányokban a környezet és a romák szinte mindig ellentétes pólust képviselnek, a többségi társadalom legtöbbször folyamatos konfrontáció közben jelenik meg. Az a többségi társadalom, amely ugyanolyan homogén egységet képvisel a tanulmányok többségében, mint amilyen homogén szemléletet a szerzők határozottan elutasítanak a romák megítélése szempontjából. Amikor nem egy roma közösségből nézzük a többségi társadalmat, akkor már nehéz homogénnek látnunk, hiszen rögtön érzékeljük annak belső, néhol nagyon is éles határait, amelyek sokszor legalább olyan nehezen átléphetők, mint a romák és a többség közötti választóvonal. Ez a homogenitás természetesen ugyanolyan torz nézőpontot teremthet, mint amikor a nem romák tekintenek homogén egységként a roma közösségekre. Ez a kötet éppen annak kitűnő bizonyítéka, hogy a magyar társadalomtudomány már messze meghaladta ezt a nézőpontot, hiszen sokféle megközelítésből tudja vizsgálni a roma közössége(ke)t. Az újabb feladat az lehetne, hogy számtalan módon is tudjon visz-

szatekinteni ebből a közösségből, ne csak a többségi társadalmat, hanem annak aspektusait – akár önmagát – is meglássa benne.

Egy másik általános olvasói élmény, hogy a távolodás hosszabb időszakokat vizsgálva már inkább rugózásnak tűnik, vagyis nem konstans a távolodás, vannak kifejezetten közelítő időszakok is az elmúlt kétszáz év során. A kötet tartalmaz néhány hosszabb időtávú elemzést, amelyek azt a benyomást keltik, hogy a magyarországi történelem folyamán a romák időnként jobb, máskor rosszabb anyagi körülmények között éltek Magyarországon, ezek a körülmények pedig szoros összefüggésben álltak a társadalmi megbecsültséggel, beágyazódással vagy ezek hiányával, pontosabban vonzották magukkal azokat.² Felfelé ívelő periódusnak tűnik a 19. század vége az I. világháborúig, illetve a Kádár-kor középső része, az 1960–1980 közötti szakasz.³ Ezekben az időszakokban a romák biztos megélhetéshez jutottak, csökkent a társadalmi elkülönülésük és életszínvonalbeli különbségük a környezetükhöz képest. A két időszak között, illetve az 1980-as évek óta viszont egyre romló gazdasági helyzet és csökkenő társadalmi beágyazottság képe rajzolódik ki. Ha ez így van, és nem hamis a percepció, akkor azt mondhatjuk, hogy a romák szempontjából az ország olyan gazdasági fejlődése lenne a legideálisabb, amely képes őket mind gazdasági, mind társadalmi értelemben felemelni. Vagyis itt nem az állami szerepvállalás a döntő tényező, hanem a szociálpolitikától független gazdasági folyamatok. Kérdés ugyanakkor, hogy a 21. századi gazdasági változások mennyiben lesznek erre alkalmasak, vagyis ami a 19–20. században még működött, működhet-e a jövőben is. Minthogy a kötet tanulmányai futurologiával nem foglalkoznak, erre a kérdésre nem kapunk még csak feltételes választ sem.

Az írások döntően esettanulmányok, települések és/vagy szociális programok bemutatása, foglalkozástípusok története vagy személyes életutak elemzése. (A teljesség igénye nélkül kiemelném a számomra legtanulságosabbakat: Molnár István Gábor az újpesti cigányság történetéről írt tanulmányát, Bakó Boglárka egy erdélyi cigány–magyar–román vegyes lakosságú falu kulturális viszonyait ismertető elemzését, Máté Mihály a colári házaló cigányok történetét bemutató írását, illetve Feldmár Nóra tanulmányát a Toldon működő biobrikettgyártó programról.)⁴ Valamennyi írás kvalitatív vizsgálat, csak részlegesen érint társadalmi strukturális kérdéseket, a társadalmi jelenségek csak események, de nem az elemzések fő szálai. Mégis, a szövegeket egymás után olvasva kirajzolódik számos

² Ilyenek: Binder Mátyás: *A „cigány–magyar” együttélés változatai a magyar történetírásban*; Molnár István Gábor: *A régi Újpest cigányai. Az újpesti cigányság története*; Kotics József: *Határtolódások. Újonnan keletkező törésvonalak a cigány–magyar együttélésben: a csernelyi példa*; Máté Mihály: *Házalókereskedő cigányok. Colárik a Dél-Dunántúlon*; Lator Anna: *„Akik szívből és rendszeren csinálják”* című tanulmányai.

³ Még akkor is érvényes a megállapítás, ha ez utóbbi periódus egyes tradicionális szakmák eltűnésének az időszaka. Ebben a periódusban ugyanis volt lehetőség a foglalkozásváltásra, és nem munkanélküliség várt egy adott szakma addigi művelőire.

⁴ Bakó Boglárka: *„Hogyba egyszer pénzed van, van mindened, ha nincs pénzed, semmid sincs.” Segélyszítás egy kelderes közösségben*; Feldmár Nóra: *Szociális innováció a mélyszegénység ellen.*

struktúra, az esetek sokszor ugyanannak a társadalmi jelenségnek az eltérő arcait mutatják be, így a figyelmes olvasónak lehetősége van a kötet egésze által mélyebb és komplexebb ismeretekre szert tenni, mint amiket az egyes tanulmányokból külön-külön megismerhetne. A tanulmánykötet tehát nemcsak halmaza lett a romákkal foglalkozó társadalomtudományi írásoknak, hanem – véleményem szerint – felöleli a romákkal kapcsolatos aktuális kutatási témákat és kérdéseket. A leginkább domináns kérdések – a munkanélküliség, a diszkrimináció, az oktatási helyzet vagy a lakóhelyi szegregáció – mellett megjelenik a történeti megismerés, a kulturális és az egyéni identitás problematikája, a vallási viszonyok és azok szerepének a taglalása, a civil kezdeményezések, a csoportközi tagoltság, a nyelvhasználat ügye. Ezek a kérdések egymás mellett már szinte tankönyvszerűen felépíthető módon mutathatják be az elmúlt huszonöt év romákkal foglalkozó főbb kutatási irányvonalait. Ebben az enciklopédikus jellegben rejlik a kötet egyik legnagyobb jelentősége, vagyis hogy e kérdéseket mind az együttélés problematikája köré szervezve, nem tételesen, hanem egy-egy probléma köré csoportosítva képes bemutatni, és nem is egyet-egy, hanem egyszerre többet a maguk komplex viszonyaival együtt. Ebből a szempontból két olyan tanulmány említendő, amely az általa vizsgált jelenséget tág történeti kontextusban értelmezi, és nemcsak a felszíni jelenségeket, de a mélyebb társadalmi hatásmechanizmusokat is bemutatja: ilyen Feischmidt Margit és Szombati Kristóf írása Gyöngyöspatáról, illetve Nagy Pál tanulmánya Érpatakról.⁵

Egy tanulmánykötet esetében, különösen, ha ilyen sok írást tartalmaz, nehéz az egyes tanulmányokról külön-külön beszélni. A szövegek között természetesen vannak különbségek, nemcsak tartalmi, de szakmai és attitűdbeli szempontból is. E különbségek okai természetesen visszavezethetők a szerzők közötti különbségekre, de azt gondolom, hogy a körülményeket figyelembe véve feltétlenül kiemelendő, hogy az olvasó összességében magas színvonalú kötetet vehet a kezébe. Az attitűdbeli eltérések egyébként érzékletes példaként foghatók fel annak tekintetében is, hogy a kutatók milyen különböző meggyőződéssel közelítenek az egyes roma csoportok vagy általában a romákat érintő problémák felé. A kötetben találkozhatunk szenttelen, szakszerű elemzéssel (Kotics József vagy Ludescher Gabriella írása), erősen a konfliktuselméletek által ihletett vizsgálattal (Kovai Cecília tanulmánya, Fleck Gábor és Orsós János beszámolója), de vallási szemléletű szöveg (Márta nővér írása) is található benne.⁶ A legtöbb írás közös sajátossága, hogy kisebb-nagyobb mértékben, de valamennyi elkötelezett az általa vizsgált közösség irányában. Ez sok esetben – véleményem szerint – egyszerűen a kutatási téma sajátosságából is adódik: nagyon nehéz tárgyilagos-

⁵ Feischmidt Margit – Szombati Kristóf: *Ahol a kölcsönös félelem igazgat. Etnográfiai esszé*; Nagy Pál: *Cigány–magyar együttélés és az „érpataki modell”*.

⁶ Ludescher Gabriella: *Betekintés egy nyírségi cigány közösség életébe*; Kovai Cecília: *Azok a „boldog békeidők”. A „magyarság” mint ideál, a cigányság mint analógia*; Fleck Gábor – Orsós János: *Játék a terekkel. A sajkóközi végtelenített játszmákról*; Márta nővér: *Feljegyzések és mediációk az arlóki misszióról, avagy az „igazi boldogság ma”*.

nak maradni egy nagyon emocionális csoport, egy emocionális téma kapcsán. Ez az elkötelezettség ugyanakkor egy-két helyen elfogultságba csap át, amely az olvasóban felébresztheti a hitelesség feletti kételyt, főleg olyan esetekben, amikor a szerzők túláltalánosítanak: egyes esetekből konkrét társadalmi jelenségeket építenek fel, vagy egyes esetekkel társadalmi tévhiteket vélnek megcáfolni. Ezek az eljárások természetesen módszertanilag sem elfogadhatóak, és nagymértékben csorbítják az egyes írások színvonalát, hiszen nem lehet egyetlen tanulmánnyal és azon belül egyetlen esettel cáfolni komplett sztereotípiákat. Sok esetre és sok nívós szövegre van szükség ahhoz, hogy érdemben fel lehessen venni a harcot a kirekesztő szemlélettel. Mindent összevetve azt gondolom ugyanakkor, hogy ez a kötet éppen egy ilyen jelentős lépés ezen az úton.

A kirekesztő szemlélet felszámolásához természetesen arra is szükség lenne, hogy ez a tanulmánykötet, és még annyi másik, eljuthasson a nagyközönséghez, ne csak szűk szakmai berkekben maradjon ismert. A kötet e tekintetben is jó úton halad, mivel a szövegek többsége a legtöbb olvasó számára megérthető és fogyasztható nyelvet használ. A szélesebb közönség elérésére annál is inkább szükség van, mivel a kötet által bemutatott távolodás éppen leginkább az ismeretek hiányából fakad. Sok olvasó számára ismerős vagy a környezetéből ismerősnek vélt jelenségre figyelhetne fel, ha észrevenné, hogy a romák kapcsán leírt jelenség valójában talán az olvasóra is érvényes (lásd szegénység, munkanélküliség, gyenge társadalmi beágyazottság, kiszolgáltatottság érzése stb.). Ebben az esetben pedig az olvasó belegondolhat abba, hogy a romák világát ugyan magától távolinak tartja, de ezeken a mindenki számára ismerős problémákon keresztül a romák világa is jobban érthetővé és némileg a „miénkhez” hasonlóvá válik, akár el is tűnhet e világok közötti különbség. Különösen akkor, amikor megérezzük azt, hogy az ország történelme ugyanúgy hatással volt és van a roma közösségekre, mint a nem romákra, a csapások, még ha nem is ugyanolyan erővel, hol jobban, hol kevésbé, de ugyanúgy érik őket, mint bármely más csoportot.

Magyarország történelmének viszontagsága legékeesebben, és azt gondolom, minden ízében legszimbolikusabban egy újpesti család történetében fedezhető fel a kötetben. A II. világháború ezt a családot is olyan ambivalensen érintette, mint az ország teljes lakosságát.

„Míg négy fiú a fronton harcolt a németek oldalán, addig a legidősebb a hírhedt dachau koncentrációs táborban sínylődött és halt meg. Horthy Miklós kormányzó ki is tüntette az anyát, amiért négy katonát nevelt a hazának. Az ötödik, legidősebb gyermekről pedig senki sem halott a háború befejezéséig” (34).

A *Távolodó világaink*, túl az eddig felsorolt erényein, óhatatlanul is szomorú képet mutat a mai Magyarországról. Lehet ezt a képet pusztán a romákhoz kötni, de aki nem fragmentumokban akarja látni az országot, annak mindenképpen észre kell vennie, hogy a romák világa valójában nem egy idegen világ, hanem a mai Magyarország szerves része. Ebben az értelemben ez a kötet nemcsak

a romákról szól, hanem arról is, ahol ez az ország éppen tart. A romák helyzete sok tekintetben lakmuspapírként jelzi az ország egész társadalmának állapotát. És ez a kép akkor is ilyen borongós marad, ha hozzátesszük, hogy a kötet nem ad számot a sikeres romákról. A rossz körülmények között élő romák száma olyan nagy a sikeresekhez képest, hogy előbbieik történetei még számos kötetet megtöltenének. A társadalomtudományoknak nem feladatuk megoldani a társadalom problémáit, legfeljebb megoldási javaslatokat nyújthatnak. Ez a kötet sem a megoldások tárháza, sokkal inkább a problémáké és a tüneteké; betekintést enged abba, hogy megismerhessük és megérthessük, mi történik ezekben a közösségekben, településeken, programokban.

A kötet jól szerkesztett, multidiszciplináris munka, amely történeti és aktuális elemzések révén mutatja be a magyarországi cigányság számos csoportját. Az elemzéseken keresztül a magyarországi romák világa egy távolodónak tűnő, de nagyon is jelenvaló világgént tárul fel.

Lajtai Máttyás

Tamás Ágnes: Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon.

Kalligram, Pozsony, 2014. 396 oldal.

A „pesti vicc” előfutárainak számító élclapok a 19. század közepén váltak a magyar sajtó állandó részeivé. Az élclapok a politikai napilapokkal összemérhető penetrációval rendelkeztek, az elszórt adatok és becslések szerint is több ezresre tehető példányszámuk révén az egész országban olvasták őket. Jelentőségüket mutatja, hogy az *Üstökös* című lap főszerkesztője egy ideig Jókai Mór volt. A humoros sajtó tehát a mindennapi kultúrára döntő befolyást gyakorolt.

Az élclapok és a nemzeti sztereotípiák kutatása az 1980–1990-es években virágzott. Elsősorban Buzinkay Géza nevét érdemes a kutatók közül megemlíteni, aki megírta az élclapok átfogó történetét, kitérve az élcek főbb jellegzetességeire, típusaira is.¹ Szociálpszichológiai vizsgálatok (például Csepeli György nemzetudatról szóló kutatásai) nyomán a sztereotípiák történeti elemzésével is foglalkozott már több kutató; így például Hanák Péter is publikált tanulmányt a témában.²

Tamás Ágnes könyve ezt a fonalat veszi fel, hogy megvizsgálja a nemzetiségi kérdés, az etnikai, nemzeti, vallási csoportok megjelenítését ebben a médiumban.

A könyv bevezetése a téma magyar, német és angol nyelvű szakirodalmának alapos ismertetésével kezdődik. Az első fejezet a történeti kontextus megértésében segít: a „nemzetiségi kérdés” 1860-as, illetve 1890-es évekbeli történetét tárgyalja elsőként Magyarországon, majd a Habsburg Birodalom egészét átfogva. A fejezet elsősorban a hivatali és oktatásbeli nyelvhasználat kérdésével foglalkozik, a Cislajtániára vonatkozó alfejezet területileg pedig leginkább Galíciára és Csehországra koncentrál. A szerző egy-egy alfejezetet szentel a zsidók, valamint a cigányok helyzetének is. A kontextust inkább csak felvillantó, mintsem mélységében taglaló bevezető fejezet után a szerző magukat az élclapokat mutatja be, áttekintve azok piacát, szerkesztőit, politikai preferenciáit és olvasóit.

¹ Buzinkay Géza 1983: *Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében*. Corvina, Budapest; Buzinkay, Géza 1994: *The Budapest Joke and Comic Weeklies as Mirrors of Cultural Assimilation*. In: Bender, Thomas – Schorske, Carl E. (eds): *Budapest and New York: Studies in Metropolitan Transformation, 1870–1930*. Russell Sage Foundation, New York, 224–247.

² Hanák Péter 1988: *A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felé-*

ben). In: uő: *A Kert és a Műhely*. Gondolat, Budapest, 81–112. A nemzetközi szakirodalmából a Tamás Ágnes által is idézett tanulmánykötetek a legfontosabbak: Henning Hahn, Hans (Hg.) 1995: *Historische Stereotypenforschung. Methodische Überlegungen und empirische Befunde*. BIS, Oldenburg; Henning Hahn, Hans – Mannová, Elena (Hgg.) 2007: *Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur historischen Stereotypenforschung*. Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main.

Az ezt követő, több mint kétszáz oldalas fejezet a téma valódi kibontása. A szerző ebben tematikusan, sokrétű szempontrendszer alapján elemzi az élclapokban megjelenő karikatúrákat. Nyolc évet választott ki: a 19. század hatvanas, illetve kilencvenes éveinek első (1861–1862, 1891–1892) és utolsó két évfolyamát (1868–1869, 1898–1899). A könyv lényegi elemzése az ezekben az években megjelenő magyar nyelvű élclapok (az 1860-as években az *Üstökös*, a *Bolond Miska*, a *Ludas Matyi* és a *Borsszem Jankó*, továbbá a század végén a *Herkó Páter*) köré épül. Az első alfejezet az emberi test, az öltözet, a lelki tulajdonságok, a „nemzeti gasztronómia” és szokások, illetve a foglalkozások köré szerveződik. A második alfejezet az élclapok állandó szereplői, illetve az etnikai csoportokat reprezentáló egyének fiktív neveit elemzi. A szerző ehelyütt a zsidó figurák megnevezése, illetve a nevüket megmagyarosító zsidók problematikáját fejt ki a legrészletesebben. A harmadik alfejezet a nemzeti csoportok politikai törekvéseit vizsgálja, leginkább a nyelvhasználati jogok körüli viták élclapbeli megjelenítésén keresztül. A negyedik alfejezet a nemzeti szimbólumok (például a horvát címer és a cseh oroszlán) megjelenítését vizsgálja. A következő rész egyes – a korszakban fontos – politikai eseményeket vizsgál (az 1860-as évekből például Fiume hovatarozásának vitáját, a horvát kiegyezést, a szlovák autonómia kérdését, az 1890-es évekből a zsidókérdést, vagy például a Szerbiával folytatott vámháborút). Az előzőhöz szorosan kapcsolódó utolsó alfejezet a magyar és a nem magyar népek

kapcsolatát tárgyalja. Ebben a szerző azt állapítja meg, hogy a Magyarországon belüli autonómia kérdése, illetve a nemzetiségi törvény az 1860-as években foglalkoztatta az élclapok szerkesztőit, a század végén viszont a hangsúly inkább a területi követelések karikírozására tevődött át, és agresszívebb formában jelent meg.

Az utolsó elemző fejezetben a szerző a budapesti magyar nyelvű lapokkal veti össze a legfontosabb, és a magyar lapokra is kimutatható hatást gyakorló bécsi élclapot, a *Figarót*, illetve a Magyarországon megjelent szlovák, román és szerb nyelvű újságokat. Az összehasonlítás szükségszerűen aszimmetrikus: a szerző a teljes magyar lappiacot hasonlítja egyetlen osztrák, illetve a magyarnál jóval kevésbé differenciáltabb magyarországi nem magyar újságokhoz. A *Figaró*ban érthető módon egészen más hangsúlyokat talált a korabeli olvasó: szlovákok és románok helyett cseh figurák uralták a bécsi lap vicceit, akik mellett még a lengyelek, a szerbek és a zsidók tűntek fel nagyobb számban. A magyarországi nem magyar lapok elemzésekor Tamás arra a következtetésre jut, hogy ezek a magyar lapok komplementerei: gyakorlatilag ugyanazokat a technikákat alkalmazták rajzolóik, mint a magyar újságok, csupán a perspektíva különbözött. Jellemző momentum például, hogy a zsidóság asszimilációjára reagálva a magyar figurákat a nem magyar élclapok „elzsidósítják”, azaz zsidó attribútumokat tulajdonítanak a magyaroknak.

Tamás Ágnes legfontosabb állítása, hogy az élclapok karikatúráin keresztül tükröződnek a társadalmi folyamatok.

Az 1860-as évek elején, amikor a neo-abszolutizmus bukása után az októberi diploma és a februári pátens időszakában a magyar politikai elit a meg egyezést kereste mind Béccsel, mind pedig a nem magyar nemzeti mozgalmakkal, akkor az élclapok karikatúráin szintén viszonylag barátságosan ábrázolva jelentek meg a nem magyar népek. Ez a helyzet már az 1860-as évek végére megváltozott. A kiegyezéssel és a nemzetiségi törvénnyel a magyar nemzeti elit erőfölénybe került, az élclapokból pedig eltűnt a magyar és a nem magyar népek sorsközösségének, szövetségének a témája. Az 1890-es éveket nézve Tamás már azt állapítja meg, hogy a nem magyar népek ábrázolása helyenként kifejezetten gonosz, eltorzult alakokat mutat, akik emberi formájukból szinte kivetköztek, neveik is egyre gúnyosabbak. A lapok pártkötődése viszont jelentősen árnyalja ezt az állítást: míg a szlovák alakok torzulása a liberális lapokra volt jellemző, a katolikus *Herkó Páter*-ben a szlovákok folyamatosan együgyű, szerethető figuraként vannak jelen, nyilvánvalóan szoros összefüggésben a Katolikus Néppárt erős felső-magyarországi beágyazottságával és szlovák nyelvű választóinak tömegével.

A szerző további megállapítása, hogy a nemzeti sztereotípiák bizonyos állandóságot mutatnak, mivel korábbi mintákból táplálkoznak. Ezek az állandó elemek azonban a vizsgált korszakban újakkal is kiegészülnek, elsősorban azon csoportok esetében, amelyekkel a magyar nemzeti elitnek konfliktusa támadt vagy kiéleződött a korábbi eredetű konfliktusa. A lengyelek például alig jelennek meg

a magyar élclapokban; ha ritkán fel is bukkan egy-egy lengyel figura, akkor jellemzően egy, a magyar dzsentrihez hasonló nemesember képében kerül ábrázolásra. A ruszinokat is alig találjuk meg e lapok rajzain. Velük ellentétben a szlovák és román figurák gyakran feltűntek a budapesti élclapokban, különösen azokban az években, amikor valamilyen konfliktus éleződött ki velük.

A szerző feladata igen nehéz volt: a műfaj logikájából következően a humoros lapok a legaktuálisabb eseményekre reagálnak, amelyek azonban akár már néhány hónappal később is jelentőségüket veszítették. További nehezítő körülmény, hogy a karikatúrák gyakran végletekig eltorzított alakjaiban helyenként igencsak nehéz felismerni egy azóta elfelejtett, a korszakban is csak másod- vagy harmadrangúnak számító politikust, közéleti figurát. Számos karikatúra értelmezése még az adott időszak eseményeiben és személyeiben járatos olvasó számára is feladja a leckét. Tamás Ágnes ezt a feladatot sikerrel vette: könyvében százával fejt meg és teszi érthetővé a mai olvasó számára is a másfél évszázados élceket, és ezáltal egy nagyon fontos forrást dekódol. A szerző további érdeme, hogy a Magyarország újkori történetével foglalkozó történészek többségével ellentétben felismerte, hogy csak a nem magyar nyelvű források bevonásával, azokat a magyar nyelvű forrásokkal hasonló szempontrendszer szerint elemezve érhet el témájában eredményt. Az a tény, hogy összehasonlítása aszimmetrikus, egyáltalán nem von le ennek értékéből, mivel a magyar, illetve nem magyar

források egyszerűen más mennyiségben állnak rendelkezésre.

A szerző láthatólag élvezte forrásainak bonyolult, de helyenként valóban szórakoztató dekódolását. Az olvasóban viszont helyenként az az érzés támad, hogy túlságosan azonosul forrásai nyelvezetével, problematikájával. Mivel a könyv a nagyvárosi értelmiségiek produktumait vizsgálja (ugyan az élclapokban időnként megjelentek az olvasók által beküldött szövegek is, de a mindenkori szerkesztő gyakorolta a kontrollt ezek fölött is), ezért szükségszerűen olyan elitdiskurzust vizsgál, ami a szélesebb tömegeket kívánta befolyásolni. Nyelvezete ennek megfelelően a politikai elitek nyelvét veszi át: „a rutének megfogalmazták követeléseiket” (34), a csehek „a birodalom föderális alapon való átalakítását tűzték ki célul” (38). A bevezető fejezetek különösen sematikusak lettek. A szerző olyan félrevezető kifejezéseket használ, mint hogy a bécsi zsidók „pénzügyi manipulációkkal foglalkoztak” (41). A nemzetépítés dinamikája gyakorlatilag egyáltalán nem jelentkezik a könyv oldalain. Ez azért is furcsa, mert a szerző láthatólag törekedett arra, hogy a nemzeti sztereotípa-kutatás nemzetközi szakirodalmát is használja. Szerencsés lett volna, ha a nemzetépítés irodalmát is figyelembe veszi, és reflektál arra, hogyan képzelnek el és teremtenek meg az élclapok nemzeti közösségeket – ahelyett, hogy azokat adottnak tételezi fel.

A szerző konklúziójának súlyát az is csökkenti, hogy hiába vizsgált meg néhány évfolyamból minden kiválasztott lapot, ezek az élclapok rendelkezésre álló évfolyamainak csu-

pán töredékét képezik. Az eljárást, hogy miért nyolc, igencsak szokatlan módon meghatározott évet fog vizsgálni, a szerző a 61–62. oldalon magyarázza meg: szerinte az 1860-as években már stabilizálódott az élclapok helyzete, és a konfúz politikai szituáció tálcán kínált témákat számukra; az 1890-es években pedig a magyar nemzetállam szilárdult meg, ezzel együtt pedig kieleződött a nemzeti kérdés. Ez utóbbi megállapítását Tamás konkrétan azzal magyarázza, hogy „a 19. század végére pedig a nemzetiségi alapon újra szerveződő pártok a passzivitás helyett [az] aktív politizálást választották” (62). Ez azonban ilyen formában nem állja meg a helyét: a Szlovák Nemzeti Párt 1896-ban ugyan valóban visszatért a politikai életbe, ám ez kimerült abban, hogy a Katolikus Néppárt programjával indított jelöltek, ezen túlmenően nem jelent meg a politika színpadán. Valójában a Szlovák Nemzeti Párt 1901-ben, a Román Nemzeti Párt pedig 1903-ban indított először saját jelöltet választáson, sőt az utóbbi csupán 1905-ben döntött úgy, hogy a választásokon több választókerületben is felléptet jelöltet. A nem magyar nemzeti pártok viselkedésével tehát biztosan nem lehet indokolni a kiválasztott időmetszeteket. Így a magyar és a nem magyar nemzeti mozgalmak konfliktusainak leghevesebb korszakai (1874/1875-ben a szlovák gimnáziumok és a *Matica Slovenska* bezárása, a Memorandum-per 1894-ben, a századelőn az aktivista politikusok megjelenése a parlamentben) kiesnek Tamás fókuszából. A cím tehát félrevezető: a 19. század elemzése helyett

a kötetben csak a század utolsó négy évtizedéről van szó, és ez a negyven év is valójában csak nyolc év alapján kerül bemutatásra. A forráskorpusz 1899-es lezárásával pedig a dualista korszak utolsó két évtizedének vizsgálatáról mond le a szerző – amelyek ugyan kronológiailag valóban nem a 19. század részei, de logikailag annál inkább. Szerencsésebb választás lett volna a vizsgált évfolyamok jelentős bővítése és azok koncentráltabb elemzése a könyvet alapvetően domináló leíró részek helyett.

Tamás Ágnes forráskorpusza tehát igencsak korlátozott, és ez felveti a szerző általános megállapításai érvényességének kérdését. Ugyan a több száz feldolgozott élc alapján felvázolt képen nagy valószínűséggel további évfolyamok bevonása sem változtatna radikálisan, ennek elmaradása miatt azonban a felállított tézis bizonyítása nem teljesen megnyugtató.

Varga Bálint

Melega Miklós: A modern város születése. Szombathely infrastrukturális fejlődése a dualizmus korában.

Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 2012. 479 oldal.

Melega Miklós könyvében egy, a magyar történetírásán belül eddig kevés figyelmet kapott problémát jár körül, nevezetesen a 19. század második felében tapasztalható urbanizációs folyamat következtében megjelenő modern városi infrastrukturális hálózat kiépülését. Noha a városi infrastruktúra egyes elemeinek külön-külön való ismertetése számos város-, illetve vállalat-történeti munkában megjelenik, „a heterogén elemekből felépülő komplex városi infrastruktúra egymásra kölcsönösen ható, szervesen összeépülő és összefüggő rendszerét” (18) Budapesten kívül önmagában még nem vizsgálták a magyar történetírásán belül.¹ Ez annak ellenére van így, hogy a városi társadalom és életmód átalakulásában a 19. század második felében meghatározó szerepet játszott a modern infrastruktúra kiépülése. A csatornarendszer, a vízvezeték, a szilárd útburkolat, a tömegközlekedés, a világítás, az elektromosság mind-mind olyan tényezők voltak, melyek az emberek hétköznapi életét alapjaiban befolyásolták, illetve változtatták meg. Éppen ezért a dualizmus-kori városi életet aligha lehet megérteni a téma vizsgálata nélkül.

A könyv a szerző szándéka szerint tulajdonképpen esettanulmány lenne: a 19. század második felének városi infrastrukturális fejlődését Szombathely példáján keresztül akarja bemutatni. A Vas vármegyei megyeszékhely kiválasztásában (a személyes motiváción túl) alapvetően két tényező játszott szerepet. Az egyik az a magyar urbanisztikában és várostörténet-írásban korábban is jól ismert, mindegyiknél Éhen Gyula polgármesterhez (hivatali ideje: 1895–1902) kötött körülmény, hogy Szombathely a dualizmus időszakában az ország egyik legfejlettebb infrastrukturális hálózatával rendelkezett, mely így kitűnő terepet nyújt a probléma komplex vizsgálatára. A választás másik oka pedig abban keresendő, hogy egy vidéki város infrastruktúrájának kiépülését vizsgálva adott esetben sokkal többet megtudhatunk a korabeli magyarországi városok urbanizációjáról, mintha a hagyományosan Budapestre koncentrált történeti kutatások eredményeiből próbálnánk általánosabb képet kialakítani az egész országra vonatkozóan. A már a dualizmus időszakában „vízfejűvé” vált magyar városhálózatban ugyanis Budapest nemcsak merőben eltérő anyagi lehetőségekkel rendelkezett, de a közvetlen állami érdekltség következtében a mindenkori kormányok is kiemelten fejlesztették. A vidéki városok ellenben szinte semmilyen állami támogatásban nem reménykedhettek,

¹ Lásd például: Sipos András 1996: *Városi gazdaság és várospolitikai Budapest, 1890–1914*. Budapest; Csendes, Peter – Sipos András (szerk.) 2005: *Bécs – Budapest: műszaki haladás és városfejlődés a 19. században*. Budapest.

s így ezen a téren (is) elsősorban saját belső erőforrásaik mozgósításával léphettek csak előre.

A könyv tizennégy fejezetből áll, de tematikus szempontból négy fő részre osztható. Az első egység tulajdonképpen maga a *Bevezető*, melyben a szerző röviden szól az eddigi magyarországi városi infrastruktúrával foglalkozó kutatásokról, ismerteti saját témaválasztásának okait, téziseit, illetve forrásait, majd elsősorban Angliára, Németországra és Magyarországra koncentrálna részletesebben is ír a 19. századi európai urbanizáció és infrastrukturális fejlődés jellegzetességeiről. Utóbbival kapcsolatban megállapítja, hogy Magyarország „sikeresen későn jövő” (31) országgént nemcsak fokozatosan ledolgozta hátrányát, de az 1880-as és 1890-es évekre a legújabb infrastrukturális fejlesztések tekintetében (villamos, földalatti, elektrotechnika, telefonhálózat) már a fejlett Nyugattal párhuzamosan haladt, sőt, „technológiaexportálónak lépett elő” (31). Ugyanakkor Melega felhívja a figyelmet arra is, hogy a – gyakran hasonló helyzetben lévő – magyar városok között óriási különbségek tapasztalhatóak, s Budapest mellett mindössze néhány vidéki városnak sikerült európai színvonalú városi infrastruktúrára kiépíteni.

A második egységben (2–4. fejezet) Melega Szombathely dualizmus kori fejlődésével, a magyarországi városhálózatban betöltött helyzetével, valamint a város növekedésével, fokozatos kiépülésével foglalkozik. Szombathely lakossága a 19. század második felében nemzetközi mércével is kiemelkedő dinamikával növekedett, s az 1857 és 1910 közötti 529%-os népességnöveke-

dését (5 853 főről 30 947 főre) a hazai települések közül csak kevesen tudták felülmúlni. A városfejlődéssel kapcsolatban Melega megállapítja, hogy a már a 19. század első felében is jelentős kereskedelmi funkciókat betöltő Szombathely a vasútnak köszönhetően tovább tudta erősíteni ebbéli pozícióit, ami egyben indikátora volt a más (ipari, közigazgatási-hivatali, katonai, pénzügyi) területeken való fejlődésnek is. Ennek eredményeképpen a város a századfordulóra a Dunántúl egyik legjelentősebb településévé vált, igaz, regionális centrummá nem válhatott a régió sűrű városhálózata miatt. Ugyanakkor nemcsak funkcionális értelemben, de városiasodás tekintetében is a legfejlettebb települések közé került a vasi megyeszékhely: területileg megnövekedett és minőségileg is teljesen átalakult. Az épületállomány kicserélődött és korszerűsödött, s rendkívül fejlett infrastruktúra épült ki, melynek eredményeképpen Szombathely az egész ország egyik legvárosiasabb településévé vált.

Az adott körülmények mellett a fejlődésben Melega véleménye szerint legalább ugyanolyan fontos szerepet játszott a tudatos városfejlesztési politika is (mely az egész korszakon végig húzódott, s nem kizárólag Éhen Gyula sajátja volt), illetve a sikeres érdekérvényesítő képesség. Előbbi bizonyítására részletesebben is bemutatja a különböző városfejlesztési koncepciókat, valamint a városfejlesztési tényezőket, így a vasúthálózat kiépülését, a katonaság megtelepülését, a közigazgatási intézmények létesítését, az oktatást és kultúrát, valamint az ipart és a banktevékenységet. Az érdekérvényesítéssel kapcsolatban pedig nemcsak az

olyan jelentős szombathelyi, illetve Vas vármegyei kötődésű patrónusokról emlékezik meg, mint Széll Kálmán, Horváth Boldizsár, Hollán Ernő vagy Székely Ferenc, akik révén a kormányban is képviselni tudta érdekeit a város, hanem elemzi a vármegyével való kapcsolatát is, melyben szinte az egész korszakban állandó támaszra lett.

A harmadik nagyobb tematikus egység (5–13. fejezet) tulajdonképpen a könyv lényegi része, melyben Melega az egyes infrastrukturális elemekkel foglalkozik, így a gáz- és áramszolgáltatással, a tömegközlekedéssel, a telefon-, illetve a csatornahálózattal, a vízvezetékrendszerrel, az út- és járdaburkolattal, utóbbiakat összekötve a közegészségügy problémakörének vizsgálatával. Itt nemcsak építéstörténetükről, műszaki jellegzetességeikről, működésükről alkothatunk felettébb részletes képet, de külön érdeme a munkának, hogy a szerző érzékeny e fejlesztéseknek a városi lakosság mindennapi életére gyakorolt hatásaira is. Emellett vállalat-történeti elemzések révén bepillantást nyerhetünk a magánkezdeményezésben létrejött Szombathelyi Légszuszvilágítási Társulat, a Vasvármegyei Elektromos Művek Rt. (VEMR), és az utóbbi üzletágaként működő villamosvasút működésébe, városhoz való viszonyába. A két vállalat helyi kezdeményezés-ként indult, miközben azonban előbbi elsősorban helyi (illetve a vármegyéhez is kötődő magyar) tőkéből jött létre, s a vezetés is szombathelyiek kezében volt, addig az utóbbiban meghatározó szerepet kapott a külföldi (belga) tőke, irányítása pedig Batthyány Lajos gróf és Batthyány Géza gróf kezében összpontosult. A többek között Sop-

ront is ellátó és Szombathelyen a villamosközlekedést is beindító VEMR komoly kihívást jelentett a város számára, elsősorban a külföldi befektetők miatt. A jövedelmezőnek bizonyuló nyugat-magyarországi piacon ugyanis terjeszkedni kezdett a vállalat mögött álló belga tőkecsoport, s miután 1898-ban (meglehetősen gyanús körülmények között) megszerezte a soproni gázgyárat, hasonló lépésre szánta rá magát Szombathelyen is. A VEMR lépéseit elsősorban Szombathely közsegésítési próbálkozásai váltották ki, tartott ugyanis attól, hogy a városi kézbe kerülő légszuszgyár, letörve az árakat, komoly konkurenciává válhat vele szemben. A VEMR felvásárlási manővereit végül siker koronázta, s 1900-ban a sopronihoz hasonló gyanús, pereskedésekkel kísért események után befolyását kiterjesztette a Szombathelyi Légszuszvilágítási Társulatra is. Szombathely nem volt abban az anyagi helyzetben, hogy versenyezzen a VEMR mögött álló külföldi befektetőkkel: nem véletlen, hogy a korban rendre kudarcba fulladtak közsegésítési próbálkozásai, nemcsak a légszuszgyár, de maga a VEMR és a villamosvasút esetében is.

A város lehetőségeit azonban eleve gúzsba kötötte a súlyos eladósodottság. Ebben nagy szerepe volt Éhen Gyula századfordulón végrehajtott hatalmas infrastrukturális vállalkozásának, mely révén a városban kiépült a teljes körű víz- és csatornahálózat, valamint az utcák és járdák szilárd burkolata. Melega kimerítően foglalkozik Éhen legmaradandóbb művével, mely országosan is elismertté és híressé tette a polgármestert.

Nagy érdeme a könyvnek, hogy az infrastrukturális beruházások anyagi vonzatainak vizsgálatára külön alfejezetet szentel. Az egyedülállóan fejlett műszaki infrastruktúra létrehozása következtében ugyanis a város rendkívüli mértékben eladósodott, olyannyira, hogy 1908–1909-re csödközeli helyzetbe került. Ugyanakkor Melega sok tekintetben árnyalja azt a leegyszerűsítő képet, mely egyedül Éhent hibáztatja az anyagi problémákért. Egyrészt a döntéseket nem egyedül Éhen hozta, hanem azokat a képviselőtestület is megszavazta, másrészt a pénzügyi problémák elmélyülésében szerepet játszottak a más területeken tapasztalható növekvő kiadások és a romló makrogazdasági feltételek is, ráadásul az adósság növekedése (noha jóval kisebb mértékben) Éhen utódjai alatt is folytatódott. Végül pedig a városok eladósodása országos jelenségnek számított, az egyáltalán nem szombathelyi jellegzetesség volt. A szerző a város dualizmus kori pénzügyeit vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy noha Szombathely az ország egyik legjobban eladósodott településévé vált, végső soron „városgazdálkodási szempontból pozitív mérleggel zárta a dualizmus időszakát. A település vezetősége sikeresen menedzselte a századforduló után a város fokozatos eladósodását, a romló makrogazdasági környezetből és a magyar városhálózat egészét sújtó pénzügyi-finanszírozási problémákból adódó válságot” (374).

Az utolsó egység a befejezés, illetve az összegzés. Ennek a résznek különösen értékes alfejezetében Melega a szombathelyi eredményeket országos viszonylatban próbálja mérlegelni.

Thirring Gusztáv 1912-es városi statisztikai kiadványának adatai alapján az infrastrukturális fejlettség szempontjából hat kategóriát állít fel. A legfejlettebb, teljes körű infrastruktúrával rendelkező települések közé mindössze négy került: Budapest, Nagyvárad, Pozsony és Szombathely. Vagyis a korabeli városhálózat 3%-a tartozott ide, s a fejlettnak minősíthető I–III. kategóriába is csupán 15%-uk esett. Eközben a városok 60%-a az elmaradott V–VI. kategóriába került. Mindez felhívja a figyelmet arra a körülményre is, hogy a modern városi életforma csak a városok egy igencsak szűk körében (s így a lakosság rendkívül kis részét érintve) nyer(hetet)t teret. A fejlett infrastruktúrájú városok a Beluszky Pál és Győri Róbert² városhierarchia-vizsgálatában regionális központoknak és teljes körű funkciókkal ellátott megyeközpontoknak ítélt települések köréből kerültek ki, igaz lényeges eltérés, hogy számos megyeközpont fejlettebbnek bizonyult sok regionális központnál. A földrajzi eloszlást vizsgálva szintén hasonló eredményre jutott, mint Beluszky és Győri, vagyis Budapest mellett kirajzolódik a nyugat-magyarországi modernizációs ék, illetve a Dunántúl déli és középső, valamint a Felvidék középső része is jelentős mértékben modernizálódott. Az alföldi városok kiemelt jelentősége infrastrukturális szempontból azonban nem igazolható, s jól kimutatható a felvidéki kisvárosok, Erdély és Kárpátalja elmaradottsága is. Ezeken a területeken csak néhány nagyváros tudott fejlett infrastruktúrát

² Beluszky Pál – Győri Róbert 2005: *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Budapest.

létrehozni. Minderre nyújt konkrét példát a könyv, hiszen az infrastrukturális fejlődés szempontjából a későbbi Szombathely egyszerre követte a főváros, az előtte járó vidéki városok és a külföld nyújtotta mintákat, hogy a századfordulótól kezdve már ő váljon mintaadóvá az ország vidéki városai számára. Ennek még nagyobb jelentőséget ad, hogy Szombathely kormányzati támogatás nélkül hozta létre a „modern várost”, vagyis ilyen szempontból példája a vidéki városok számára tanulságosabb lehetett, mint a fővárosé.

Noha Melega könyve rendkívül részletgazdag és informatív, az okok kifejtése tekintetében érezhető némi hiányosság. A befejezésben mindössze egy rövid alfejezetet szentel az infrastrukturális fejlődés indukáló tényezőinek, melyben megállapítja: „ahhoz azonban, hogy a ténylegesen fennálló közlekedési, közvilágítási és közegészségügyi gondok megoldására a település valóban mozgósítsa a potenciálisan rendelkezésre álló erőforrásokat, szükség volt a lakosság ilyen irányú igényére, változtatási szándékára, a civil összefogásra és a városvezetés cselekvési hajlandóságára” (392). Vagyis a fejlődésnek elsősorban társadalmi okai voltak, ugyanakkor a szerző a város társadalmának viszonylag kevés figyelmet szentel. Pedig ez annál is fonto-

sabb kérdés lenne, mivel – ahogy arra Melega is rámutat – a „19. század végi Magyarországon nagy különbségek léteztek város és város között, gyakran még a hasonló nagyságú és anyagi erejű települések esetében is” (32). Érdekes és tanulságos lehetett volna a szombathelyi lakosság hozzáállásának részletesebb vizsgálata is, mert a könyvből több helyütt is kiderül, hogy a szombathelyiek sem feltétlenül álltak teljes mellszélességgel az ügy mellé, s sokszor kétségeiknek adtak hangot. A törekeny bizalomra a legjobb példa az 1908-as tífuszjárvány esete, amikor komoly támadások érték a város vízvezeték-hálózatát, annak ellenére, hogy nem találtak összefüggést a járvánnyal.

A fentiek ellenére azonban összességként elmondható, hogy Melega Miklós kitűnő munkát tett le az asztalra, mely a helytörténeti keretekből kilépve, a szélesebb történetírás számára is hasznosítható eredményekre jutott. A rendkívül adatgazdag, ugyanakkor olvasmányos, képekkel, térképekkel és táblázatokkal bőségesen illusztrált, igényes kiadású könyvet – amely 2012-ben megkapta az év levéltári kiadványa díjat is – éppen ezért nemcsak a helytörténészek, de az urbanisztika és várostörténet iránt érdeklődő olvasók is haszonnal forgathatják.

Tangl Balázs

Honvári János (szerk.): Győr fejlődésének mozgatórugói.

(A győri járműipari körzet, mint a térségi fejlesztés új iránya és eszköze című kutatás monográfiái 1.)

Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 2014. 236 oldal.

Különböző kutatási irányok és lehetőségek találkoznak a Győr fejlődéstörténetével foglalkozó tanulmánykötetben. A témaválasztás azért is üdvös, mert kevés az olyan tudományos munka, amely egy város komplex gazdasági-társadalmi vizsgálatát célozza meg. A kötetben szereplő tanulmányok bemutatják azt a folyamatot, amelynek révén Győr a 19. század végétől kezdve meghatározó gyáripari központtá vált. A többlépcsős kutatási projekt (*A győri járműipari körzet mint a térségi fejlesztés új iránya és eszköze* című kutatás) célkitűzése annak vizsgálata, hogy a város miként alkalmazkodott a különböző korok kihívásaihoz, a társadalmi-gazdasági környezet átalakulásaihoz és a gazdasági konjunktúra változásaihoz. A 2014-ben publikált első kötet egybegyűjti a Győr és környezete ipar-, társadalom- és népesedéstörténetével foglalkozó írásokat.

A tanulmánykötetet egy részletes bevezető és hét különálló tanulmány alkotja. A kötet szerkezetében és a tanulmányok sorrendiségében csak részben figyelhető meg a logikai egymásra építettség. A bevezetőt követő első két, vállalattörténeti tanulmány a kronológiai rendet követi, ezután egy modellváltásokkal foglalkozó átfogó elemzés következik. Mindezt egy olyan tanulmány kíséri, amely a rendszerváltás előtti és utáni textilipari átalakulásokat mutatja be, majd egy újabb

tanulmány erejéig visszatérünk az 1945–1990 közötti győri ipar munkaerőbázisának ismertetésére. A két záró tanulmány a kötet témáját tekintve mintha elszigetelt egységet alkotna, és szakít az addigi leíró jellegű megközelítéssel. Az egyik a szocialista korszak néhány gazdasági vezetőjének életútját elemzi, a másik kitekintő céllal Győr és egy szlovákiai város fejlődésének hasonlóságait és különbözőségeit taglalja. A kötet tanulmányainak középpontjában – a bevezető tágabb időköre ellenére – az 1945 utáni folyamatok elemzése áll.

A bevezető Honvári János tollából származik, aki írásában áttekinti Győr fejlődésének mozgatórugóit a középkortól napjainkig, és érzékelteti azokat a főbb csomópontokat, amelyek meghatározták a város fejlődését. A szerző kiemeli, hogy Győr a középkorban sem jogállása, sem lakosainak száma alapján nem tartozott a legfontosabb magyarországi városok közé. Leginkább a fejlett céhes kézműipara, várának védelmi szerepe és a Szent István által alapított püspökség emelte ki Győrt a mezővárosok sorából. A város az 1830-as évektől vált a nyugati piacokra irányuló magyar gabonakereskedelem gócpontjává. Honvári szerint ez a különleges helyzet az 1860-as évekig tartott, amikor a nagy gabonaexportáló országok (például Oroszország és az USA) először jelentek meg Európa

piacain. Mindez azzal járt, hogy a 19. század utolsó harmadára Győr „kalmárvárosból néhány évtized alatt „iparváros” lett (7). A szerző hangsúlyozza, hogy Győr fejlődésében mindenkor szerepet játszott a megváltozott feltételekhez való folyamatos alkalmazkodóképesség. Az ipar előtérbe kerülése kapcsán Honvári fontos tényezőként említi a viszonylag jelentős helyi fogyasztást, a fegyelmezett munkaerő meglétét, valamint az állam és a város ipart támogató politikáját.

Győr fejlődésében a legnagyobb változást az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása jelentette, amikortól Magyarország önálló külkereskedelmet folytatott. A 19. század végén, 20. század elején kiépült és a Monarchia igényeihez méretezett győri gép- és textilipari üzemek nagy része a területelcsatolások következtében jelentős kapacitáskihasználatlansággal küzdött. Más iparágak, mint például az élelmiszeripar, szintén elvesztették nyersanyagbázisuk és felvevőpiacuk jó részét. Honvári szerint az I. világháborút követően osztrák és francia befektetők megvásárolták az üresen álló üzemcsarnokokat, aminek köszönhetően az egyik legdinamikusabban fejlődő iparág a textilipar lett. Győr lényegében ekkor vált a térség textilipari központjává. Győr 1945 utáni sorsát Honvári János szerint olyan új gazdasági tényezők befolyásolták, amelyeknek folyamatosan meg kellett felelnie. Az államosítás után és a tervutasításos gazdasági rendszer kiépülésével a település ismét elvesztette hagyományos piacait, és új termékek gyártására kellett áttérnie. Győrnek – hasonlóan más magyar városokhoz – a szovjet

piac igényeit kellett kielégítenie, s emiatt a nemzetközi műszaki-technikai fejlődési tendenciáktól elszigetelődött. Honvári utal arra, hogy Győr történetében az 1960-as évek közepétől az 1970-es évek végéig tartó időszak egy kifejezetten látványos fejlődési periódus volt. A gazdasági konjunktúra a nagyobb központi fejlesztési programoknak volt köszönhető, amelyek elsősorban a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) szakosítási egyezményeihez kapcsolódtak. Ezek a programok ugyanakkor másfél évtized múltán „kifulladtak” (11), mivel a mennyiségi fejlesztés nem tartott lépést a technológiai és műszaki fejlődéssel. Honvári külön figyelmet szentel bevezetőjében az 1990-es évek privatizációs folyamatainak, kiemelve, hogy az Audi Hungaria Motor Kft. letelepedésével új perspektívák nyíltak Győr fejlődésében. A szerző összefoglalójában hangsúlyozza, hogy Győr fejlődési pályára állásában elsősorban nem a helyi erőforrásoknak volt szerepük, hanem a külső tényezőknek.

A bevezetőt követő és a kötet majdnem felét kitevő első tanulmány, Germuska Pál és Honvári János írása a győri járműipar történetével foglalkozik 1945-től 1990-ig. A járműipar legfontosabb helyi vállalata az 1896-ban létrehozott Magyar Waggon- és Gépgyár Rt. volt. A cég az alapításától kezdve párhuzamosan fejlesztette a vasúti- és közútjármű-gyártási profilját. Az 1938-as győri hadiipari program nyomán ugyanakkor nagyszabású katonai fejlesztések indultak el a gyárban. A II. világháborút követően a vállalatot államosították, és létrehozták a Magyar Vagon-

és Gépgyárat. A gyárban az 1960-as évek végétől jelentős volumenű beruházások indultak el, részben nyugati gépek és technológiák megvásárlásával. A szerzők kutatásai feltárják a Győrben megvalósult hadiipari beruházásokat is, amelyeket az 1961-től gyártott felderítő úszó gépjárművek (FUG), 1970-től pedig a páncélozott szállító harci járművek (PSZH) képviseltek. A szerzők ugyanakkor azt is érzékeltetik, hogy a rendszerváltást megelőző években már baljós előjelek mutatkoztak a vállalat felett. Germuska Pál és Honvári János egyrészt leírják, hogy a vállalat a fejlesztéseket elsősorban hitelek felvételével finanszírozta, amelyek törlesztése a dízelmotorok és futóművek keresletének visszaesése miatt egyre nagyobb nehézségekbe ütközött. Az 1980-as évek elejére a vállalat adóssága megközelítette az 5 milliárd forintot. A szerzők másrészt kiemelik, hogy Horváth Ede, a Rába vezérigazgatója „nem érzekelte a rendszer bukásának előszelét” (108), továbbra is jelentős beruházásokat tervezett Győrben. A Rába az 1960-as évek közepétől a keleti piacokra építette üzleti stratégiáját, amelyek összeomlása végül majdnem a vállalat vesztét okozta. A Rába 1992-ben alakult át állami vállalatból részvénytársasággá, 1999-től pedig külső társaságokba szervezte főbb tevékenységeit, ettől kezdve Rába Járműipari Holding Nyrt. néven működik. A szerzők szerint így sikerült a piacon maradnia.

Áldozó István írásában a Rába Magyar Vagon- és Gépgyár 1990–1999 közötti nemzetközi kapcsolatainak ismertetésére vállalkozik. A nagyvállalat rendszerváltást követő történetének

tudományos feldolgozása mindeddig váratott magára, így Áldozó munkája úttörőnek tekinthető. A vállalat 1990 után a tulajdonviszonyt, a szervezetet és a külkapcsolatokat illetően is jelentős változásokon ment keresztül. A cég életében a legnagyobb horderejű váltásnak az egykori KGST-piacokról a nyugatiak irányába fordulás volt tekinthető, ami már 1990 előtt elindult. Szerinte a Rába szerencsés volt, hogy már az 1970-es évektől jelen lehetett az amerikai piacon tehergépkocsik és mezőgazdasági gépek futóművének értékesítése révén. Áldozó szerint a globális piaci kapcsolattrendszer segítette a gyárnak túlélni a gazdasági átalakulást. Piaci mozgása ugyan eltérő volt, azonban az értékesítésben mutatkozó kieséseket a vállalat egy másik piacon tudta valamennyire kompenzálni (139). A tanulmány nagyobbik részét a vállalat amerikai kapcsolatainak ismertetése adja, de azért kitér a cég afrikai, közép-európai és ázsiai üzletfeleire is. Fontos eleme az írásnak, hogy Áldozó István a vállalat privatizációjának történetét is átfogóan bemutatja.

Jakab Petra a gazdasági modellváltások témakörét dolgozza fel tanulmányában, figyelmét a város számára sikeresnek tekinthető folyamatokra összpontosítva. A szerző a bevezetőhöz hasonlóan röviden áttekinti a modellváltások történetét, mindazonáltal a vizsgálata középpontjában a 20. század második felétől napjainkig tartó időszak áll. A szerző igyekszik választ találni arra a kérdésre, mely tényezők játszottak szerepet abban, hogy napjainkra Győr az ország és a régió gazdasági motorjává vált, és vonzó mind

a hazai, mind a külföldi tőke számára. Az elemzés a város megújulási képességét hangsúlyozza, s igyekszik világossá tenni, hogy az Audi Hungaria Motor Kft. 1993-as letelepedése Győr siker-történetének elválaszthatatlan eleme. A tanulmány megvizsgálja a német anyavállalat magyarországi telephelyválasztásának indokait, ezáltal ismertetve az 1990-es évek eleji makro- és mikro-gazdasági környezetet. A történeti kitekintésen kívül a szerző jövőkutatásra is vállalkozik, mivel vallja, hogy a gazdasági modell átalakulása egy folyamat része. Jakab Petra teljesen magáénak vallja a 2011. februárban a budapesti Hungexpo utazási kiállításon meghirdetett „*A jövő Győrben épül.*” szlogent. A szerző kritika nélkül elfogadja a 2013-ban meghirdetett Győri Autóipari Életpályamodellt is, amit arra alapoz, hogy a járműipar, mely a GDP 10%-át állítja elő, a magyar gazdaság egyik alappillére. A modell „fényében” csatlakozásra buzdít mindenkit, akik a járműiparhoz kapcsolódva képzelik el jövőjüket, szerinte ugyanis a város infrastruktúrája, a kiváló oktatási intézmények eleve garanciát jelentenek a modell sikerére (155).

Orbáné Horváth Márta írásában a győri textilipar átalakulásának történetét vizsgálja 1985-től napjainkig hat textilipari üzem történetén keresztül. A tanulmány kifejti, hogy a hazai textilipari termékek iránti kereslet visszaesésének oka az olcsó külföldi áruk érkezésében keresendő, és a textilipart szintén érzékenyen érintette a keleti piac, a KGST szétesése. A szerző szerint a győri textilipari üzemek 1990 utáni jövője éppen ezért attól függött, hogy szakmai vagy pénzügyi befektető

vett-e részt a cégek privatizálásában. A szakmai befektetők a hosszú távú működtetésben, a pénzügyi (piaci) befektetők pedig a gyors profitban és pénzforgásban voltak érdekeltek. Tanulmánya végén felteszi a kérdést, vajon „van-e jövője a győri textiliparnak?” (174), ám erre végül nem válaszol, azt azonban érzékelteti, hogy a magyar textil- és ruházati termékek gyártásával foglalkozó cégek száma az elmúlt két évtizedben folyamatosan csökkent. A folyamat mögött olyan tényezőket említ, mint az Európába irányuló kínai ruhaexport korlátozásának 2005. évi feloldása vagy a szakmai oktatás fokozatos elsovadása. A szerző nem kevésbé fontos tendenciákat is megemlít. Példaként hozza fel, hogy amíg 1950-ben gépenként kellett egy munkás, napjainkban a Glovita Kesztyű Zrt.-ben, a teljesen automatizált gépsorokon egy-egy munkás akár huszonöt gépet is ellenőrizhet.

Gecsényi Lajos tanulmányának középpontjában a győri ipar emberi erőforrásainak háttere áll az 1945–1990 közötti időszakra vonatkozóan. A szerző tematikus blokkokban, leíró jelleggel járja körül a témát. Elemzi többek között az egészségügyi és szociális területen bekövetkezett változásokat, részletesen bemutatja a győri oktatási intézmények fejlődését, a város közművelődési, tudományos, művészeti, valamint sporteredményeit. A tanulmány szerkezete alapján a fenti témák közül Gecsényi Lajos a fő hangsúlyt az oktatásra helyezi, mivel a győri ipar fejlődésének egyik alapvető feltétele az üzemeknek munkaerőt biztosító alap- és középfokú szakoktatási intézmények létrehozása volt.

A könyv következő tanulmánya a szocialista korszak néhány emblematisz vezetőjének életútját elemzi. Varga Balázs bevallottan nem reprezentatív mintára támaszkodó kutatásában a vállalatokra és azok irányítóira helyezi a hangsúlyt. A vizsgálati mintába olyan személyeket vont be, akik a Kádár-rendszerben győri nagyvállalatok élén töltötték be vezető tisztségeket. Vizsgálja a gazdasági elithez tartozó hét vezető szocio-demográfiai jellemzőit (nemek szerinti megoszlás, születési hely és idő, származás, eredeti foglalkozás), valamint bemutatja a karrierekben megfigyelhető hasonlóságokat. Arra is vállalkozik, hogy a káderminősítéseket és véleményeket figyelembe véve érzékeltesse a vállalatvezetők emberi oldalát. A vizsgált vezetők többsége nem volt győri származású, de a megyében születtek, jellemzően parasztszaládban.

A tanulmánygyűjtemény záró munkáját Trencsén és Győr ipari körzetének összehasonlító vizsgálata adja. Horbulák Zsolt írása bemutatja, hogy a régió jelentősebb gazdasági fejlődése a szocialista iparosítás időszakához köthető. A tanulmány leszögezi, hogy Trencsén esetében az 1990 utáni sikerek a város kiváló közlekedési infrastruktúrájának, a régió tőkevonzó képességének és annak volt köszönhető, hogy a települést 1996-ban kerületi székhellyé emelték. Vagyis a Trencsén központú régió kiugró sikeréhez egyszerre járultak hozzá gazdasági és politikai tényezők. A szerző hozzáteszi, hogy a siker része az is, hogy a régióban több multinacionális vállalat letelepedett. A tanulmányt számos táblázat és diagram egészíti ki, amelyek a trencsényi járás vállalatainak foglalkoz-

tatottsági és termelési adatait szemléltetik. Győr és Trencsén összehasonlítását a szerző számára több tényező is megnehezítette, melyeket részletesen is kifejt. Egyrészt az összehasonlításához alig álltak rendelkezésre azonos típusú adatok és információk, másrészt a két város mérete eltér egymástól – Győr lakossága két és félszer múlja felül Trencsénét –, továbbá eltérő pénznemet használnak. Győr és Trencsén hasonlóságainak összevetése során Horbulák Zsolt rávilágít, hogy a két város közigazgatási székhely és közel fekszenek az ország nyugati határához, a városokban európai színvonalú vasútvonal és autópálya vezet át, továbbá a munkanélküliségi ráta mindkét városban alacsonyabb az országosnál. A különbségek között említi, hogy Győr már a 19. században felsőoktatási intézménnyel rendelkezett, ellentétben Trencsénnel, amely a rendszerváltás után vált egyetemi várossá. A különbségek tekintetében fontos tényezőként említi, hogy Győr rendelkezik szlovák nyelvű honlappal, és Győrben a kereskedők figyelmet fordítanak a szlovák nyelvű vásárlókra, ellentétben Trencsénnel, ahol a város ismertetői között magyar nyelvű információs anyagot alig lehet találni. A szerző a további különbségeket a városok vezetése és az egyetem közötti kapcsolatok szintjében keresi (234–235). Horbulák Zsolt zárásként a két város közötti együttműködési lehetőségeket is felveti, különösen a gazdasági és a tudományos élet terén.

Összességében elmondható, hogy a tanulmányok részletesen körbejárják a vizsgált témaköröket és értékes kutatási eredményeket tárnak az olvasóközönség elé.

Kiss András

François Jarrige: Technocritiques. Du refus des machines à la contestation des technosciences.

Paris, La Découverte, 2014. 419 oldal.

A *Technocritiques* első megközelítésben az, amit az alcíme ígér: történelmi tabló a gépellenes, majd az antiprogresszista mozgalmakról, szellemi irányzatokról, az ipari forradalomtól napjainkig. Ugyanakkor jóval több is ennél: szintézis, nem technika-, és nem is csupán mentalitás-, hanem társadalomtörténeti megközelítésben. François Jarrige¹ munkáját olvasva nemcsak a különböző vívmányok egymásutánját, a gépesedés, az iparosodás folyamatát látjuk, hanem annak a bonyolult rajzát, ahogyan ezek a vívmányok hatnak a birtoklóikra, a használóikra, a haszonélvezőikre vagy a kárvallottjaikra; vagyis technika és társadalom egymást folyton alakító, konfliktusos viszonyát. A kételkedők és ellenállók csoportjai nem csupán az iparosodás kísérőjelenségei, kellemetlen velejárói, hanem azok az emberek, akik az *ipari társadalom* kialakulásának folyamatában más, alternatív irányokat képzeltek el. Ezek az alterna-

tív társadalomképzetek jelentik François Jarrige munkájának valódi tárgyát: a technika, vagy valamilyen konkrét technikai eszköz kritikájának nem sok értelme volna, rajtuk keresztül mindig a fennálló társadalmi rend, a hatalmi viszonyok és az emberi szabadság állapota kérdőjeleződik meg. Éppen ezért François Jarrige munkája ambiciózus vállalkozás, egyben friss hangvételő, gondolatgazdag, a társadalomtörténeti nézőpontot következetesen alkalmazó, átfogó kutatás.

Az teszi igazán izgalmassá ezt a szintézist, hogy valóban képes a legkülönbélebb technokritikus irányzatokat egy nevezőre hozni a géprombólástól a romantikáig, a konzervativizmustól az eszképzimuszig, a materialista világgépet visszautasító vallásoktól a zöldeken át az utópista szocialistákig. A technokritikák sokfélesége véleményem szerint egyszerre mutat rá a technikai fejlődést lineáris üdvtörténetként bemutató mesternarratíva leegyszerűsítő, hamis voltára, és arra, hogy milyen széles azoknak a köre, akiknek a hangja nem hallatszik. Ebből a szempontból a *Technocritiques* küldetéses munka: szót kíván adni azoknak, akiket a nyugati civilizáció történetének fejlődéstörténetként való értelmezésével való szembenállásuk marginalizált és elhallgattatott. Ők azonban nem feltétlenül a hagyományosan „elnyomottnak” tekintett társadalmi rétegekből kerülnek ki, hiszen nemcsak a paraszt-

¹ A szerző a Bourgogne-i Egyetemen tanít, érdeklődési körébe tartozik a munka története, a szociális konfliktusok, a technikatörténet, továbbá foglalkozik az iparosodás társadalmi és környezeti következményeivel is. Legújabb monográfiáját több hasonló témájú publikáció előzte meg, például: *Au temps des « tueuses de bras ». Les bris de machines à l'aube de l'ère industrielle (1780–1860)*. PUR, Rennes, 2009; *Face au Monstre mécanique. Une histoire des résistances à la technique*. Imho, Paris, 2009. (Az itt recenzált kötet ennek az esszének a jelentősen kibővített és átdolgozott változata.)

ság és a munkásság főszereplői ennek a történetnek, de bonyolult filozófiai rendszerek és olyan elismert gondolkodók is, mint Rousseau, Byron vagy épp Hannah Arendt és Jürgen Habermas. Míg tehát szeretjük azt gondolni, hogy a diszkriminált csoportokat sorra egyenjogúsítjuk, nem gondolunk a technokritikusok szalonképtelen köreire. Günther Anders (fél évszázados) megfogalmazását idézve: „semmi sem diszkreditálja jobban manapság az embert, mint ha abba a gyanúba keveredik, hogy kritikával illeti a gépeket”.²

A munka tehát annyiban is gondolatébresztő, hogy átrajzolja azokat a határvonalakat, amelyek mentén a társadalmat csoportokra osztjuk, legyenek azok politikaiak, gazdaságiak vagy kulturálisak. A különböző társadalmaknak egy olyan szeletét vizsgálja, amelyet nem érdemes a jobb- vagy baloldaliság fogalmaival megközelíteni, amely gazdasági helyzetét tekintve teljesen heterogén, kulturális értelemben pedig a már idézett szélsőségeket is magában foglalja. Ennek ellenére a munka különös érzékenységgel kezeli az egyenlőtlenségek, a társadalmi és gazdasági dominancia kérdéseit, a technokrácia ellenzékének vagy alattvalóinak nézőpontját. A *bottom-up* megközelítés a szerző esetében nem üres szólam és nem is politikai elkötelezettség megnyilvánulása, hanem a témaválasztáshoz rendelt logikus módszertani döntés, ami szerencsésen kellő szenzibilitással párosul.

A társadalmon belüli választóvonalak megkérdőjelezésekor Jarrige arra is vigyáz, hogy a bemutatott új szempontok mentén ne húzzunk új határokat: a fejlődésre nyitott technofilek és az ódivatú, „reakciós” technofóbbok karikatúraszzerű szembeállításja ugyanis elfedi a technika által felvetett politikai, kulturális és gazdasági kérdések rendkívüli összetettségét. A választóvonal nem a technika hívei és ellenzői között van, hanem azok között, akik azt állítják, hogy a technikai vívmányok *semleges eszközök* és a technikai fejlődés megkérdőjelezhetetlen dogma, illetve azok között, akik a technika eredményeiben a hatalomgyakorlás és a társadalmi dominancia eszközeit ismerik fel. A technofil és a technofób ellentétes figurái ezzel együtt is elemzésre érdemesek, mivel olyan szociokulturális konstrukciókról van szó, amelyek jellemzően az iparosodott világ térnyerésével párhuzamosan jelentek meg, és azóta is részét képezik a kollektív képzetnek (12).

A monográfia globálisan vizsgálja a felvetett problémákat, és több mint három évszázadnyi időtávlatot fog át: a *longue durée* léptékeiben mozog. Ez az optika teszi lehetővé, hogy a kritikus irányzatok jelentőségének egyfajta hullámvásására is felhívja a figyelmet, megkülönböztessen kételkedőbb időszakokat (így például a 19. század eleje, az 1930-as évek, a 60-as évek legvége vagy a csernobili katasztrófát követő pánikhelyzet), és inkább optimista, modernista periódusokat (első-sorban a 19. század vége).

A hosszú időtartamú vizsgálat e hullámvás mellett felfed még valamit, ami állandó – és ez lesz Jarrige

² Anders, Günther 2002 [1956]: *L'Obsolescence de l'homme. Sur l'âme à l'époque de la deuxième révolution industrielle*. Ivrea – Encyclopédie des Nuisances, Paris, 17. Idézi Jarrige 2014: 9–10.

könyvének egyik legmarkánsabb állítása –, mégpedig azt, hogy bármilyen jelentős is a technikának a társadalomban betöltött túlságosan nagy szerepével kapcsolatos szellemi produktumok száma és színvonala egy adott korszakban, a politikai és gazdasági döntéshozatalra mindez tulajdonképpen nem gyakorol hatást (320). Mintha valami sajátos vakság jellemezné e tekintetben a társadalmat, köznyelvi fordulatul élve: „a fejlődést nem lehet megállítani”. Ez azonban nem több, mint egy széles körben elterjedt fatalista megközelítés, ami könnyen megkérdőjelezhető. A fejlődés lehetővé tétele és előmozdítása, illetve visszafogása, korlátozása valójában döntés kérdése, és léteztek olyan emberi közösségek, amelyek az élhetőbb viszonyokat választották az innováció helyett. Így a középkor, ez a „mélyen antiprogresszista kor” (Le Goff), a legnagyobb természetességgel utasította vissza a fonógép használatát két nyilvánvaló okból: a munkahelyek védelme és a kézi fonás minőségének fenntartása érdekében (30). Ugyanígy bizonyos törzsi társadalmak a természet és az ember közötti harmónia fenntartása érdekében visszautasították egyes találmányok használatát, noha ismerték őket (27–29). Bár a középkor ilyen bemutatása vitatható megoldás, még a kissé leegyszerűsített példák is betöltik a szerepüket: jelzik a választás lehetőségét.

Ha tehát létezett olyan korszak, olyan társadalom, amely a fejlődés helyett az egyensúly megtartását, a mennyiségi növekedés helyett a minőség finomítását stb. választotta, melyik volt az a történelmi pillanat, ahonnan a társadalom iparosodása

megállíthatatlan és megakadályozhatatlan folyamattá vált? A „bűnbeesés” pillanatát Jarrige – Lewis Mumford klasszikus művéhez³ hasonlóan – az iparosodott tömegtermelés és a szabad piaci verseny együttes megjelenésében látja (47–52). Ekkortól ugyanis a liberális gazdaságpolitika elveinek következtében a verseny olyan kényszerítő erővé vált, amely nem tette többé lehetővé a drágább, de demokratikusabb, a versenyképtelenebb, de veszélytelenebb technológiák alkalmazását. A társadalom, a piac önszabályozásában bízva, elengedte a gazdaság ellenőrzését. Csak ekkortól válik a technikai fejlődés a történelem motorjává, és kritikusai a civilizáció ellenségeivé. Csak ekkor emelkedik a fejlődésbe vetett hit vallási magaslatokba, kritikusai pedig ekkortól számítanak eretneknek (23–24). Könnyen belátható, hogy a kérdés tétjei hallatlanul megnövekedtek. Így lett ezután az innováció kultuszának megkérdőjelezője minden berendezkedés legfőbb ellensége: nemzetállamban hazaáruló, nemzeti szo-

³ „A kisipari erőgépek bevezetésével – amelyek az esztétikai érzékenység és a személyes kreativitás elpusztítása nélkül is képesek lettek volna növelni a termelés mennyiségét – a tizenharmadik században virágzásnak induló művészet továbbra is fenn tudott volna maradni Európában. Egy sajátos politika volt éppen alakulóban, amely képes lett volna összebékíteni az óriásgép rendjét és hatékonyságát a művész kreatív kezdeményezőkézségével és egyéniségével. *De az új, személytelen piaccgazdaság és a totalitárius óriásgép új formában történt feltámadása* néhány évszázad alatt az egész rendszert aláásta.” (Mumford, Lewis 2000 [1967]: A találmányok és a mesterségek. In: uő: *A gép mítosza. Válogatott tanulmányok*. Európa, Budapest, 100–101. Kiemelés – E. V.)

cializmusban közellenség,⁴ kommunizmusban szabotőr stb.

Ez a fordulópont a kötet szerkezetében is szerephez jut, hiszen a szöveg három majd egyenlő részre tagolódik. Az első (*L'invention de l'industrialisme* – Az industrializmus megalkotása) pontosan azt a folyamatot mutatja be, amely során az idézett társadalmi-gazdasági rendszer létrejön, a második (*L'« âge des machines »* – Gépkorszak) a klasszikus ipari kapitalizmus időszakának bemutatása. Végül az utolsó nagyobb egység (*Modernisations et catastrophes* – Modernizációk és katasztrófák) a jelenkornak a technikai fejlődéshez való viszonyát elemzi Ulrich Beck „kockázattársadalom” fogalmának átvételével. Ez az utolsó, a másik kettőnél kicsit hosszabb fejezet igyekszik megbirkózni annak a társadalomnak a jellemzésével, amely nyilvánvalóan képes arra, hogy megsemmisítse önmagát, míg nem nyilvánvaló, hogy ennek elkerülése érdekében képes-e az önkorlátozásra is. François Jarrige „jelen idejűnek” nevezi a könyvét,⁵ abban az értelemben, hogy a téma égetően aktuális, és a felvázolt történeti kontextus a jelen vitáinak jobb megértését szolgálja.

Véleményem szerint a „fenntartható fejlődés” fogalmának elemzésekor derült ki, hogy a munka valóban képes feltett kérdéseinek megválaszolására, és arra, hogy a kronologikusan rendezett társadalomtörténeti helyzetképek csokrán túl állítson is valamit. A fenntartható fejlődés korszakunk kulcsfogalma, amelyben kicsúcsosodnak a technotudományos világkép ellentmondásai. Ez a közel harmincéves elképzelés mind a média, mind a politikai diskurzus agyonhasznált fogalma, amely mögött tisztázatlan koncepciók és egymásnak olykor ellentmondó gyakorlatok állnak. A fenntarthatóság ideológiájának alapja az a *vakhit*, hogy a technotudományos berendezkedés képes, és képes is lesz a környezeti, társadalmi és politikai válságok megoldására. Serge Latouche 1994-ben „alibi koncepciónak” és „oximoronnak” nevezte az elgondolást, de még a hívei is beismerik, például Dominique Bourg filozófus, hogy „szélsőségesen homályos” fogalomról van szó, amely senkit semmire nem kötelez, és éppen ebből eredeztethető töretlen sikere. Éppen ezért félok, hogy az ENSZ 1992-es riói egyezményében kimondott úgynevezett „elővigyázatossági elv” konkrét intézkedések hiányában végül is semmit sem jelent a tekintetben, hogy a tagállamok kormányai tesznek-e erőfeszítéseket a környezeti katasztrófák megelőzésére (315). Jarrige álláspontja szerint a veszélyeztetettség, a fenntarthatóság, illetve az elővigyázatosság fogalmai csak arra jók, hogy csírájában fojtsanak el minden radikálisabb kritikát. Azt a látszatot keltik, hogy a legmagasabb intézményi szinten (és jogilag mindenképp) gondoskodnak a természeti környezet és az emberi méltóság

⁴ Jarrige a korszak kapcsán Polányi Károlyt idézi, akit „a szabadság és a demokrácia lehetőségére a fejlett technikától áthatott ipari társadalomban, ember és gép viszonya, a piac és a tervezés kölcsönviszonya” foglalkoztatott. Vö. Polányi Károly 1986: *Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom. Társadalomfilozófiai írások*. Gondolat, Budapest. (Az idézett kulcsfogalmak a kötet fülszövegéből származnak.)

⁵ A szerző a kiadó kérdésére egy videóban beszél új könyvéről: <https://www.youtube.com/watch?v=qeECu-5pU1E> – utolsó letöltés: 2015. január 16.

védelméről a techno-tudományos berendezkedés túlkapásaival szemben.

Ami a partícipatív elképzeléseket és az internet demokratizmusára vonatkozó ideálképet illeti, könnyen belátható, hogy az internethasználók többsége az online elérhető információk ellenére sem lesz kompetens a nukleáris energia, a nanotechnológia vagy az űrkutatásra áldozott kormányzati pénzek tekintetében. Viták és párbeszédtek alkalmával megfogalmazhatja a kételeyeit, vagyis a partícipáció a kommunikáció szintjén megvalósul. Ez azonban nem eredményezi sem a tudáshoz való hozzáférés demokratizálódását, sem a techno-tudományos termelésből való részesedést. Emancipatív és demokratikus technológiák kidolgozása helyett a partícipáció csupán a fogyasztói bizalom helyreállítására való törekvést jelenti (319). E kérdésben a monográfia egyik *leitmotiv*jának tekinthető *függés, kiszolgáltatottság* problémája kerül elő ismét, vagyis annak hangsúlyozása, hogy az egyes ember szabad választásának nincs szerepe annak eldöntésében,

hogy milyen technikai környezet vegye őt körül. Ezt hatalmi szóval döntenek el.

François Jarrige meggyőzően utasítja el azt az álláspontot, hogy a technikai fejlődéssel kapcsolatos kételeyek egyszerű konzervatív reakciók volnának a gyorsan változó világ új jelenségeire. Átfogó kutatása rámutat, hogy a kritikus hozzáállás több az ismeretlentől való félelemnél, legitim válasz egy sor társadalmi problémára. A *Technocritiques* igényes tudományos munka, de mindenekelőtt azért izgalmas, mert világunk bizonyos alapvetéseit kérdőjelezi meg. Napjaink problémáinak történeti kontextusba helyezése rávilágít, hogy a természetesnek és magától értetődőnek tekintett társadalmi realitás egy sajátos történeti fejlődés eredménye: nem a végzetünk, hanem a döntéseink következménye. Végül pedig rámutat arra is, hogy mennyi, olykor kimondottan vonzó alternatívát nem vettünk figyelembe. Még bármikor megtehetjük.

Eszik Veronika

SZERZŐINK

Bácskai Vera (1930) történész

(ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténet Tanszék)

bacskaiveronika@gmail.com

Eszik Veronika (1985) PhD-hallgató

(ELTE BTK Atelier Európai Historiográfia és Társadalomtudományok
Doktori Program)

eszikveronika@yahoo.com

Honvári János (1953) gazdaságtörténész

(Széchenyi István Egyetem)

honvari@sze.hu

Kiss András (1981) történész–levéltáros

(Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára)

kandras981@gmail.com

Lajtai Máttyás (1986) szociológus

(MTA BTK Történettudományi Intézet)

matyas.lajtai@gmail.com

Madarász Aladár (1947) közgazdász

(MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet)

madarasz.aladar@krtk.mta.hu

Mészáros Dániel (1991) történelem–levéltár szakos hallgató (ELTE BTK)

91.m.daniel@gmail.com

Pap Milán (1983) politológus

(MTA TK Politikatudományi Intézet; NKE Molnár Tamás Kutatóközpont)

gades.esp@gmail.com

Pogány Ágnes (1960) gazdaságtörténész

(MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport; Budapesti Corvinus Egyetem
Szociológia és Társadalompolitika Intézet Gazdaság- és
Társadalomtörténeti Központ)

agnes.pogany@uni-corvinus.hu

- Somorjai Szabolcs (1976) történész
(MTA OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport)
szsomorjai@gmail.com
- Szatmári Judit Anna (1980) divattörténész
(Kaposvári Egyetem Művészeti Kar; Budapesti Metropolitan Főiskola
Alkalmazott Művészeti Intézet)
szatmari.j.a@gmail.com
- Tangl Balázs (1989) PhD-hallgató
(ELTE BTK Atelier Európai Historiográfia és Társadalomtudományok
Doktori Program)
tanglbalazs@gmail.com
- Vadas András (1986) történész
(ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék)
vadas.andras@btk.elte.hu
- Valentiny Pál (1949) közgazdász
(MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet)
valentiny.pal@krtk.mta.hu
- Varga Bálint (1983) történész
(MTA BTK Történettudományi Intézet)
varga.balint@btk.mta.hu

CONTENTS

SOCIETY OF ENTERPRISES

Aladár Madarász – Pál Valentiny	Business History, Entrepreneurial History and the Theory of the Firm: A. Cole, A. Chandler and R. Coase or Variations on Creating a Paradigm	5
Vera Bácskai	The Incident of an Industrialist Adventurer and a Speculating Investor	43
Judit Anna Szatmári	Júlia Fischer and Co.	68
András Kiss	“We Always Forget that We’re Not Yet a Factory”: The Csepel Car Manufacturing Plant and Its Workers in the 1950s	90
János Honvári	Action Committee to Remove E. H.	111
Milán Pap	The Worker of the Company – the Company of Society: The Worker and the Community of Company in the Scientific Ideology of the 1970s	140

PANORAMA

Ágnes Pogány	In Memoriam Alice Teichova (1920–2015)	164
--------------	--	-----

SOURCES AND INTERPRETATIONS

Dániel Mészáros	Paying the Piper: Source Value of Criminal Proceedings for Debt Settlement	169
-----------------	---	-----

BOOKS

Magdolna Szilágyi: On the Road. The History and Archaeology of Medieval Communication Networks in East-Central Europe.	– András Vadas	183
Figures and Structures Glósz József: Gabonakereskedelem Magyarországon a 19. század első felében.	– Szabolcs Somorjai	188
Twenty-Three Puzzle Pieces about Our World Szuhay Péter (szerk.): Távolodó világaink. A cigány–magyar együttélés változatai.	– Mátyás Lajtai	197
Tamás Ágnes: Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon.	– Bálint Varga	203
Melega Miklós: A modern város születése. Szombathely infrastrukturális fejlődése a dualizmus korában.	– Balázs Tangl	208
Honvári János (szerk.): Győr fejlődésének mozgatórugói.	– András Kiss	213
François Jarrige: Technocritiques. Du refus des machines à la contestation des technosciences.	– Veronika Eszik	218
Authors		223
Contents		225
Abstracts		227

ABSTRACTS

Vera Bácskai: The Incident of an Industrialist Adventurer and a Speculating Investor

Historians usually assume that the rapid collapse of factories founded in the first half of the nineteenth century was normally a result of the lack of capital, expensive credit or the recession of the early 1840s. However, the documents concerning the foundation, management and bankruptcy of the Sugar Refinery (Cukorfinomító) established in Pest in 1830 by antiques dealer Károly Lichtl and his brother-in-law, Viennese merchant Károly Ellenberger, suggest that the downfall of their short-lived enterprise was rather brought about by the founder's lack of expertise and adventurer personality. Besides the risks associated with the return on investments, the study demonstrates the dangers of imprudent bank loans and provides a glimpse into the rivalry among Pest merchants at the time. Lichtl was a genuine adventurer entrepreneur who jumped into any enterprise that promised good profit. He was quick to take bold chances as long as the consequences were to be borne by others. His creditor, Pest wholesaler Frigyes Kappel, was hoping for quick return on his investment when he loaned a significant sum to Lichtl without due care and thorough assessment. He was able to recover his capital only after a lengthy lawsuit and had to bear the unsavoury effects of defamation when his debtor sued him for usury.

János Honvári: Action Committee to Remove E. H.

Ede Horváth became a household name in December 1949 during the Stakhanovite productivity competition organised to honour Stalin's 70th birthday. The Stakhanovite turner was awarded the prestigious Kossuth Award and was first appointed as the director of the Győr Machine-Tool Factory in the autumn of 1951. Later, in the spring of 1963, he was also promoted to chief executive officer of the Hungarian Rail Carriage and Tool Factory and both factories were overseen by him until their eventual merger on 1 January 1964. While the "red baron's leadership skills and the factories" economic result was never a matter of contention, his aggressive personality, raw manners, uncouth style and idiosyncratic personnel policy have turned many against him. The fact that he occasionally used unacceptable language and tone with his subordinates did not improve his reputation. The study focuses on three failed attempts to remove, or at least discipline, him in the first half of the 1960s, which were initiated by his co-workers often risking personal repercussions. The organisers

of two of these attempts have been identified, while the third case went cold despite police efforts and remains shrouded in mystery to this day.

András Kiss: “We Always Forget that We’re Not Yet a Factory”: The Csepel Car Manufacturing Plant and Its Workers in the 1950s

The ordinary life of Szigetszentmiklós and its environs situated on Csepel Island underwent visible and profound social transformation at the end of the 1940s. At the end of 1949 a political decision has launched a new heavy goods vehicle factory out of the ruins of the Danubian Plane Manufacturing Plant. The first Five Year Plan, starting on 1 January 1950, assigned the development of Hungarian vehicle production as the main duty of the new plant. The study focuses on the effects of 1950s socialist human resource politics on the life of the car manufacturing plant. Kiss examines events and phenomena which illustrate the relations between the establishment and the industrial labourers of the Csepel plant. The implementation of socialist human resource politics was met with difficulties in the plant shortly after its foundation, and its deleterious consequences were felt almost immediately. The number of workers was never adjusted to the increasing productivity of the plant, which resulted in the deterioration of working conditions as well as the mass departure and speedy turnover of workers. This, in turn, brought about extensive governmental monitoring within the plant and various forms of worker’s opposition.

Aladár Madarász – Pál Valentiny: Business History, Entrepreneurial History and the Theory of the Firm: A. Cole, A. Chandler and R. Coase or Variations on Creating a Paradigm

Anglo-American and Hungarian economic historians follow different semantic patterns describing the same subjects. While the authors writing in English use three distinct terms to distinguish business history, entrepreneurship and the theory of the firm, the corresponding Hungarian words share a common root. This paper reviews the debates among the founding fathers of the discipline about the definition of the agenda and research methods of these topics both before and after World War II. The emergence of business history at Harvard Business School under the leadership of N. Gras mainly followed the German tradition of narrative historical economics. He denied any dominant role of formal economic theory and urged business historians to use several other disciplines, such as psychology and politics, too. A. Cole, the founder of the Research Center in Entrepreneurial History at Harvard, based the approach of

his research group on the Schumpeterian concept of creative entrepreneur as the key figure in explaining the different issues of economic change and development. Faced with the problem of how to define entrepreneurship, the center failed to formulate a theory of economic change based on entrepreneurial activity and behaviour. In the meantime the character of the creative entrepreneur has been played down within organization and firm and was replaced by the entrepreneur co-ordinator who directs production (R. Coase) and by the middle-manager (A. Chandler). Both business history using a structuralist-functional sociological approach in discussing large scale enterprises and the theory of firm based on transactions costs and economic analysis of law remain outside of the mainstream of history and economics. What they had in common was a sense of affinity for empirical data instead of pure theory. More than affinity even, it was a desire to get an insight into the “real world”.

Milán Pap: The Worker of the Company – the Company of Society: The Worker and the Community of Company in the Scientific Ideology of the 1970s

The paper discusses the different layers of the meaning of the concept of socialist worker and socialist company, as they emerged in ideological and scientific discourses in 1970s Hungary, citing ideological resolutions of the Hungarian Socialist Workers' Party, academic papers, monographs and research records, as well as ideological discussions of the main party periodical. The concept of worker, as one of the main socio-political concepts of “existing socialism”, carried a multifaceted meaning in the ideology of the socialist Kádár regime. The worker was the general owner of the means of production, as well as the agent of this production. Ideologically speaking, the worker of the socialist system appeared as a self-governing and self-conscious participant in the life of the company, and a member of the ruling class of socialist society. The over-determination of the concept of this ideal social actor involved the multiplication of the functions of the socialist company. Thus, besides being the place of production process, the socialist company ideologically emerged as the field of workplace democracy as well as the sphere of the workers' self-determination and communal life. This image of the socialist company fits into the macro-ideological system of Soviet “developed socialism”, the last long-range ideological experiment of state socialisms.

Judit Anna Szatmári: Júlia Fischer and Co.

The article presents the nineteenth- and twentieth-century history of a Hungarian fashion company established by Júlia Fischer, a talented Jewish tailor from Debrecen. She built a flourishing business with her husband and their children. From 1904 onwards, the company headquarters was at 4 Ferencziek square situated in the elegant downtown of Budapest. By the 1910s even aristocrats chose to buy their wardrobe in Budapest instead of Vienna, which helped her strengthen her financial position and build her own family villa. Júlia's heir and daughter Aranka Fehérvári followed her as the artistic director of the company after the World War I. and succeeded her as director after her death in 1921. Aranka turned the fashion firm into a joint stock company and she concluded contracts with the famous Parisian Callot Sisters and Christoph Drecoll to export clothes to the Balkans. Although the company tried to market their original creations and produce ready-to-wear clothes, these were not met by success among their Hungarian customers at the beginning of the twenties.

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A Korallban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a Korall honlapján. A feltöltésnél kérjük, utaljanak a Korall honlapjára is, így: „A Korall Társadalomtörténeti Folyóiratban megjelent cikkeket lásd a folyóirat honlapján: www.korall.org”.

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen három, recenzió esetén kettő, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézírata egy ív, de legfeljebb másfél ív (60 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, 2-3 oldalas tartalmi bemutatásra szorítkozó könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*-ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldal-szám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010.

A lábjegyzetekben a hivatkozás ()-ben szerepel, ha a lábjegyzet tartalmilag szöveges. Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnév is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járjunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét. Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnévtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA), 1650–1750.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltár (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihamér: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Franciscs Károly 2001: *Franciscs Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV = Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek feltüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Volland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szónyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratossá publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed* <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> – utolsó letöltés: 2009. március 9.

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uo., uő rövidítések. Az „uo.” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lábjegyzeten belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagyköötőjel (–) helyes használatára. (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valameddig' jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagyköötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írjunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelezéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurziválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatból*).

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor főszerkesztő, gczoch@gmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyvárúhá
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrásy út 45.

Múzeumi Bolt – Néprajzi Múzeum
1055 Kossuth tér 12.

Párbeszéd Könyvesbolt
1085 Horánszky utca 20.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina körút 26.

Verano Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

Virágmandula Kft.
7624 Nagy Jenő utca 12.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

a Társadalomtörténeti Monográfiák 4. kötete

Sasfi Csaba

GIMNAZISTÁK ÉS TÁRSADALOM MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A tanulás sorsformáló tényező, azonban az, hogy ki miként viszonyul hozzá, milyen jelentőséget tulajdonít az iskolai teljesítménynek, igen különböző lehet. Aligha kétséges, hogy ebben a családi háttérnek, a szülők kulturális beállítottságának meghatározó jelentősége van. Az iskola társadalmi használatától és a politikai keretektől függ, hogy az oktatási intézmények milyen mértékben válnak, válhatnak az érvényesülés eszközévé. Az így értelmezett iskolázásnak a története pedig komoly tanulságokkal szolgálhat a jelen számára.

Ez a könyv a régi középiskola, a gimnázium mint társadalmi intézmény működését és hatását vizsgálja abban az időszakban, amikor a születési előjogokon alapuló rendi társadalomszerveződés a végső szakaszába ért, hogy fokozatosan átadja helyét a döntően az egyéni érdemen alapuló polgári társadalomnak. Ebben az átalakulásban a gimnázium kiemelt szerepet játszott, hiszen társadalmi különbségek nélkül befogadta a tanulni vágyó gyermekeket. Ezért nemcsak az intellektualizálódás terjedésének eszköze volt, hanem a társadalmi emelkedés új és egyre szélesedő csatornáját is jelentette. A diákság összetételének alakulása a reformkori magyarországi társadalom egyik kulcsfontosságú kérdése, amit Sasfi Csaba több évtizedes levéltári adatgyűjtés és kutatómunka alapján tár az olvasó elé.

A 446 oldalas kötet bolti ára 4 500 Ft, megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen, vagy www.korall.org honlapon.

Személyes átvétellel (Budapesten) a kiadó 25% árengedményt (3 370 Ft) biztosít, postai kézbesítés esetén 10% kedvezményt (4 050 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

a Társadalomtörténeti Monográfiák 5. kötete

Nagy Ágnes

HARC A LAKÁSHIVATALBAN

Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés
a fővárosban, 1945–1953

A II. világháborút követően a hatósági lakáskiutalás és annak részeként a tömeges társbérletesítés számos budapesti lakos sorsában döntő változást hozott. A „lakásügyek” mélyen átpolitizáltak voltak, és meghatározó szerepet játszottak a társadalom szövetének alakításában. A rendszer működésmódja ugyanis a lakosok egymás feletti ellenőrzésére, az igényelhető lakások és lakrészek egyéni felkutatására, valamint azok egymástól való elvitatására épült.

Nagy Ágnes könyve a főváros levéltárában mindeddig felfedezetlenül őrzött korabeli lakásügyek iratai alapján eleveníti meg a hétköznapi emberek lakásszerzési stratégiáit és politikai rendszerről alkotott elképzeléseit. A vizsgálat által ugyanakkor láthatóvá válik a lakáshivatali tisztviselők és a kommunista káderek gondolkodásmódja is. A háború végével kibontakozó politikai átalakulás bemutatásakor jelen kötetben nem a politikai pártok kapnak szót, hanem a „névtelen” budapestiek lépnek színre, és válnak a társadalmi folyamatok alakító résztvevőivé.

A lakásügyek, társbérleti viszonyok mikroszintű elemzésével ugyanis a szerző nemcsak azt mutatja meg, hogyan működtette a lakosság az állami lakáskiutalási rendszert, hanem ezen keresztül azt is, miként vette birtokba a társadalom az állam által megteremtett hatalmi eszközöket, hogyan használta, értelmelte azokat a hétköznapi konfliktushelyzetekben, és ezzel alapvetően új megvilágításba helyezve tárja az olvasó elé a diktatórikus rendszer kiépülését.

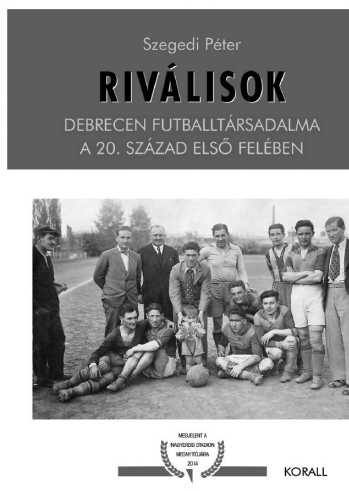
A 424 oldalas kötet bolti ára 4 500 Ft,
megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen,
vagy www.korall.org honlapon.

Személyes átvétellel (Budapesten) a kiadó 25%
árengedményt (3 370 Ft) biztosít, postai kézbesítés esetén
10% kedvezményt (4 050 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

SZEGEDI PÉTER **RIVÁLISOK** című könyvében Debrecen 1945 előtti futballmúltját újszerű nézőpontból, az egyesületek közötti vetélkedés társadalmi mozgatórugóira összpontosítva mutatja be. A könyvből megismerhetjük a Debrecen–Nyíregyháza rivalizálás és a labdarúgásban máig élő főváros-ellenesség eredetét, miközben betekintést nyerünk a szurkolói rendbontások világába is.

Ha valaki a cím alapján esetleg azt gondolja, hogy a szerző egy helyi érdekű futballtörténetet írt, bizony téved. Azt is megkockáztatom, hogy ebből a kiváló kötetből nem csupán a futballt, hanem a huszadik század első felének magyar társadalmát is szokatlan és eredeti nézőpontból ismerhetjük meg. Szegedi Péter könyvét melegen ajánlom a ma is ható múlt iránt érdeklődő olvasók figyelmébe.

Hadas Miklós szociológus, a Budapesti Corvinus Egyetem professzora

A 358 oldalas kötet bolti ára **3 490 Ft**,
megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen,
vagy www.korall.org honlapon.

Várjuk megrendelését!

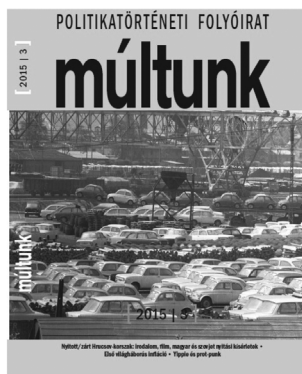
Korall Társadalomtörténeti Egyesület

A *Múltunk* 2015/3. számának tartalmából**Kulturális nyitás a Hruscsov-érában**

Pomogáts Béla: *Ablakok a nagyvilágra. A magyar irodalom világirodalmi tájékozódása 1953 és 1964 között*

Bárdos Judit: *A Hruscsov-korszak az orosz-szovjet filmben*

Takács Róbert: *Szovjet és magyar nyitás a kultúrában Nyugat felé 1953–1964*

I. világháború: hadszíntér és hátszország

Botos János: *A fizetőeszköz inflációja az első világháború alatt és után 1914–1924*

Tanulmányok

Vámos György: *Carl Lutz és a cionisták mentőakciója Budapesten 1942–1944*

Malkovics Tibor: *MC5: A szabadság elfelejtett gyermekei. Yippie-k és proto-punkok: radikális, újbaloldali politikai mozgalmak és az „ifjúsági zene”*

Pankovits József: *Giorgio Napolitano, az Olasz Köztársaság elnöke*

Közlemények

Dr. Révai Tamás: *Közegészségügy és járványügy a Leningrádi blokád során*

Szemle

Bartha Ákos: *Kisebbségek szolgálatban* (Népszolgálat: A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében)

A korábbi lapszámok írásai elolvashatóak honlapunkon:

www.multunk.hu

Az aktuális lapszám megvásárolható a Napvilág Kiadónál (V. ker. Alkotmány u. 2. III. emelet) és a honlapunkon feltüntetett könyvesboltokban.

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BIBLIOSZÉK

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT **SZABÓ JUDIT** – KORNAI JÁNOS
LAKI MIHÁLY – FORDULAT 21
NÉMETH ÁKOS – HAVASRÉTI JÓZSEF
BOKA LÁSZLÓ – RÁKAI ORSOLYA
AGORA ZSUZSANNA – MITSCHERLICH

MIKLÓSI ZOLTÁN – KIS JÁNOSRÓL
SURÁNYI LÁSZLÓ – HERMANN IMRÉRŐL
HADAS MIKLÓS – BOURDIEU-RŐL
FARKAS TAMÁS – MOISÉS NAIMRÓL

PROBLÉMA

TENGELYI LÁSZLÓ (1954–2014)

SZELÉNYI IVÁN, PETŐ IVÁN, FORGÁCS ÉVA,
 RADNÓTI SÁNDOR, BAYER JUDIT, POPOVICS ZOLTÁN,
 CZÉTÁNY GYÖRGY, SZITÁS PÁL, VARGA PÉTER ANDRÁS,
 KISS TIBOR NOÉ, P. MÜLLER PÉTER, PINTÉR JUDIT NÓRA

SZEMLE

MI A PÁLYA? AGONIZÁLÓ EGYETEMEKFONTOS KÖNYVEK **BIBLIOGRÁFIA**

2014. ÉVI ÖSSZESÍTETT TARTALOMJEGYZÉK

M E G J E L E N I K 2015. TAVASZ–NYÁR N E G Y E D É V E N T E

Bethlen Erdélyétől Rómán át Indiáig

Emlékezünk Koszta Lászlóra

KÁRMÁN GÁBOR

Egy diplomáciai zsákutca: Bethlen Gábor házasságkötése Brandenburgi Katalinnal

BAGI ZOLTÁN PÉTER

Alfonso Montecuccoli a Habsburg család szolgálatában (1570–1598)

VARGA BEÁTA

Hajdúk a kozákok ellen Bethlen Gábor első Habsburg-ellenes hadjárata idején

PAPP SÁNDOR

Bethlen Gábor hatalomra kerülése a török forrásokban és történetírásban

BRANDL GERGELY

A város, a boszorkány és a kancellária

30. évf.

2015

3. szám

Bemutatjuk Sipos Gábor kolozsvári történész-levéltárost

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

STRUKTÚRA ÉS ELISMERÉS

BIG DATA ÉS SZOCIOLÓGIA

92–93

2015/3–4

ENTER

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron,
a szerkesztőség címén (terjesztes@korall.org
www.korall.org) még megrendelhetőek:

- 3–4: *Iskola: intézmény – esély – érvényesülés* (600 Ft)
- 5–6: *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8: *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12: *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13: *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14: *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16: *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17: *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18: *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20: *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22: *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23: *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25: *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26: *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27: *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29: *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30: *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31: *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32: *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33: *A háború állapota* (1000 Ft)
- 35: *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36: *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37: *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 39: *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 43: *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44: *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
- 45: *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
- 46: *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
- 47: *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
- 48: *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
- 50: *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
- 51: *Zene – zene – zene* (1250 Ft)
- 52: *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
- 53: *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
- 54: *Válságtörténetek* (1250 Ft)
- 55: *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
- 56: *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)
- 57: *Konfesszionalizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
- 58: *Budapesti lakások és lakóik a 20. század első felében* (1250 Ft)
- 59: *Áldozatnarratívák* (1250 Ft)
- 60: *Női életvilágok* (1250 Ft)

Ára 1250 Ft

